

for a living planet®

velt

Vergroening van de schoolomgeving

Werkboek basisonderwijs

Met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap

Ministerie van de
Vlaamse Gemeenschap

Werkboek basisonderwijs

4 Leeswijzer

- 4 Het werkboek basisonderwijs
- 5 De technische handleiding

7 Deel I: Waarom de school vergroenen?

- 8 1. Groen op school is mooi
- 8 2. Groen op school zorgt voor meer actief en spontaan natuuronderwijs
- 9 3. Groen op school zorgt voor een positieve houding tegenover de natuur
- 9 4. Groen op school is goed voor de natuur en het milieu

11 Deel II: Tips voor een goede organisatie en participatie

- 12 1. Groen op school plannen
  - 12 Randvoorwaarden
  - 12 Geen ideale uitgangssituatie?
  - 13 Het belang van participatie
  - 13 De verschillende partijen
  - 14 Waarop letten bij participatie?
  - 14 Een werkgroep oprichten
- 14 2. Groen op school aanleggen en onderhouden
  - 14 Werkdagen organiseren
  - 15 Waar vind je extra hulp?
  - 15 Leerlingen aan de slag
  - 16 Een stappenplan voor aanleg en onderhoud
- 18 3. Een vergroende schoolomgeving... en nu?

19 Deel III: Stappenplan

- 20 1. Wensen en ideeën inventariseren
- 21 2. Het terrein opmeten
- 21 3. De standplaats nagaan
- 21 4. Van een successiestadium in de natuur naar een groenvorm in de schoolomgeving
- 21 5. Groenvormen integreren in jouw uitgangssituatie
- 21 6. Aanleg en onderhoud

23 Deel IV: Lessen

25	De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren
28	De wensen en ideeën van de ouders inventariseren
32	Aan de slag met meter en kompas – Het terrein opmeten
35	De standplaats nagaan
38	De ideeënschets bespreken met de kinderen
40	Levende huisjes – ‘Bouwen’ met snoeihout
44	Hoe worden kleine plantjes groot? – Experimenteren met kiemplantjes
48	Eerste hulp bij moestuinen – De moestuin in percelen indelen en een werkkalender opstellen
51	Het wel en wee van (on)kruid
53	Wat is ‘het’? – Leren determineren
56	Zaadjes op reis – De verschillende manieren van zaadverspreiding
60	Zuignappen, grijparmen en wurgers – Klimplanten in actie
63	Wat kriebelt daar? – Over beestjes op het schoolterrein
66	Wat vliegt daar? – Vogels observeren
72	Speurneuzen en arendsogen – De natuur ontdekken met alle zintuigen
75	Van impressionisme tot expressionisme – Natuur en kunst
78	O krinklende winklende waterding – Natuur en taal
82	Reporters ter plaatse – Een ‘groene’ krant
86	Kruidje-roer-me-goed – Koken met kruiden

91 Bijlagen

93	Bijlage 1: Contactgegevens vermelde scholen
----	---

LEESWIJZER

Het werkboek basisonderwijs

Groen een plek op je school geven is één zaak, maar de echte uitdaging schuilt er in om de leerlingen hier optimaal bij te betrekken en de vergroeningsactiviteiten zinvol in de lessen te verwerken. Hoe dat kan, komt uitgebreid aan bod in dit werkboek.

In deel I geven we je tal van **argumenten** waarmee je collega's en leerlingen kan overtuigen van de meerwaarde van groen op school.

Deel II zal je helpen om het **vergroeningsproces** te **organiseren** en daar verschillende partijen (leerkrachten, leerlingen, ouders,...) bij te betrekken. De tips in deel II zijn onderverdeeld in verschillende fasen. Eerst krijg je tips over 'groen plannen op school'. Die behandelen o.a. de randvoorwaarden om de school te kunnen vergroenen en het belang van participatie. Ze helpen je ook valkuilen vermijden die opduiken als je verschillende partijen bij het vergroeningsproces betreft, en tonen je waar je extra helpende handen vindt. Bij 'aanleg en onderhoud' verneem je onder meer hoe je werkdagen kan organiseren en de leerlingen aan het werk kan zetten. Je ontdekt ook hoe je het groen op school 'levend en actueel' kan houden. Talrijke praktijkvoorbeelden illustreren de tips.

Lesmateriaal over poelen

Dit werkboek bevat geen lessen over poelen. Wie geïnteresseerd is in lesmateriaal over poelen kan het lessenpakket '**Duik eens in een poel...**' van WWF bestellen. Dit lessenpakket is opgenomen als leermiddel in de themabundel 'Water' van Milieuzorg Op School. 'Duik eens in een poel...' richt zich voornamelijk tot de derde graad van het lager onderwijs en de eerste graad van het secundair onderwijs. Voor meer informatie: info@wwf.be of **02/340 09 99**.

De technische handleiding

Deel III is een **stappenplan** dat je een systematische aanpak biedt om je schoolomgeving te vergroenen. Het stappenplan begint bij het inventariseren van de wensen en ideeën van leerlingen, leerkrachten,... en eindigt bij het opmaken van een plan. In de 'Technische handleiding voor een groene school' vind je een uitgebreidere versie van dit stappenplan.

Deel IV bestaat uit een **twintigtal lessen**, bedoeld om de leerlingen nauw te betrekken bij elke fase van het vergroeningsproces. De lessen over de planning loods en je leerlingen door deze wat moeilijkere fase. In de lessen over 'aanleg en onderhoud' kiezen we enkele onderwerpen die zich uitstekend lenen om er samen met de kinderen rond te werken. We besteden extra aandacht aan de verschillende manieren waarop je een vergroende schoolomgeving in je lessen kan verwerken. We bekijken dit zeer ruim: van beestjes en planten onderzoeken tot werken met spreekwoorden, poëzie en kunst. Voor elke les krijg je een overzicht van de tijdsduur, het nodige materiaal, de groenvormen waarvoor de les geschikt is, tips, achtergrondinfo en de eindtermen waarrond gewerkt wordt. Het overgrote deel van de lessen is niet gebonden aan één bepaalde groenvorm, zodat ze voor de meeste scholen bruikbaar zijn. De lessen zijn voornamelijk gericht op leerlingen van de tweede en derde graad van het basisonderwijs.

In de 'Technische handleiding voor een groene school' vind je al de informatie die je nodig hebt om allerlei groenvormen op school aan te leggen en te onderhouden. We verwijzen in het werkboek regelmatig naar de technische handleiding voor meer informatie.

In de technische handleiding geven we eerst een kort overzicht van de **uitgangspunten van ecologisch groen op school**. Elke school heeft een voorbeeldfunctie. Daarom is het belangrijk de groenvormen op je school met respect voor het milieu, de natuur, het landschap en de mens te plannen, aan te leggen en te onderhouden.

Daarna leggen we **stap voor stap** uit hoe je te werk kan gaan om je school te vergroenen. We verduidelijken de belangrijkste begrippen die opduiken bij ecologisch tuinieren, zoals 'succesie' en 'standplaats'. Door rekening te houden met enkele natuurlijke fenomenen, merk je al snel dat met de natuur mee tuinieren je heel wat werk bespaart en een ongelooflijk rijke omgeving (zowel voor planten en dieren als voor de kinderen) oplevert.

Verder bespreken we in detail hoe je volgende **groenvormen** kan **aanleggen en onderhouden**: gevelgroen (= gevels laten begroeien door klimplanten), bloemenakker, graslandvegetaties (gazon en bloemenweide), aanplantingen met bomen en struiken (haag, heg, struikengordel, solitaire bomen op de speelplaats,...), groendaken, poelen, moestuin, kleinfruit en kruiden (= planten die we in de keuken of als geneesmiddel gebruiken). Laat je niet afschrikken door het grote aanbod aan groenvormen. Het is zeker niet de bedoeling om zoveel mogelijk verschillende groenvormen op je schoolterrein aan te leggen. Wel willen we dat elke school, of ze nu op het platteland of midden in de stad gelegen is, in de handleiding zijn gading kan vinden. Elke groene ingreep - hoe klein ook - is een stap in de juiste richting.

Nog meer informatie over vergroening?

Op de **website www.milieueducatie.be/vergroening** kan je terecht voor heel wat extra informatie over vergroening van de schoolomgeving. Je vindt er o.a. uitleg over verschillende subsidiemogelijkheden, voorbeelden van vergroende scholen en een fotogalerij.

Er bestaat ook een **helpdesk** die informatie en advies verstrekt. Voor al je vragen over vergroening van de school kan je mailen naar **vergroenjeschool@vlaanderen.be**.

DEEL I

DEEL I:

WAAROM DE SCHOOL VERGROENEN?

1. Groen op school is mooi

Mensen trekken graag de natuur in om tot rust te komen. Ook op school werkt groen rustgevend en ontspannend. Het is nu eenmaal aangenamer vertoeven op een groen schoolterrein dan in een betonnen burcht. Steekt je school in een groen kleedje, dan zal dat het 'imago' van de school zeker ten goede komen. Volgens recent onderzoek kiezen ouders vandaag vooral voor scholen waarrond groen een plaats krijgt.

2. Groen op school zorgt voor meer actief en spontaner natuuronderwijs

In veel scholen trekken leerkrachten met hun klas naar een natuurgebied, park, bos,... in de buurt om de natuur te ontdekken. Maar dergelijke uitstapjes organiseren kost tijd, evenals het transport van en naar deze natuurgebieden. Bijgevolg trekken klassen hoogstens een paar keer per jaar de natuur in. Maar als de natuur in en rond de school ligt, wordt de drempel voor actief natuuronderwijs veel lager. Omdat het groen zich in hun onmiddellijke leefomgeving bevindt, kunnen de kinderen ook elke dag spontaan de natuur leren kennen: ze kunnen op tal van momenten zelf ontdekken, beleven, onderzoeken, waarnemen, experimenteren, spelen en leren. Door deze dagelijkse natuurervaringen zullen de kinderen zich nauwer met de natuur verbonden voelen. Ze ontdekken dat natuur niet alleen in reservaten te beleven valt, maar onder elke tegel en achter elke hoek aanwezig is.

3. Groen op school zorgt voor een positieve houding tegenover de natuur

Het is belangrijk dat de kinderen zoveel mogelijk kunnen helpen bij de planning, de aanleg en het onderhoud van het groen op hun school. Alleen dan kunnen ze ervaren hoe hun inspanningen leiden tot concrete resultaten: een groenere en aangename schoolomgeving, rijk aan planten en dieren. Hierdoor zullen de leerlingen zich mee verantwoordelijk voelen voor het groen op school. Kinderen betrekken bij de natuur en hen de natuur leren waarderen en respecteren is belangrijk. In onze samenleving worden we steeds meer geconfronteerd met de achteruitgang van het leefmilieu en de uitputting van natuurlijke grondstoffen. Een duurzame en milieuvriendelijke levensstijl lijkt op lange termijn de enige oplossing. Als kinderen vandaag een band ontwikkelen met de natuur, en hun eigen invloed op hun omgeving leren beseffen, dan is de kans groter dat zij opgroeien tot volwassenen die in alle vrijheid kiezen voor een milieuvriendelijke levensstijl.

4. Groen op school is goed voor de natuur en het milieu

Groen op school is niet alleen aangenaam en leerrijk voor de kinderen en de leerkrachten, ook de natuur vaart er wel bij. Je geeft 'wilde' dieren en planten de kans om zich te vestigen op plaatsen waar ze anders niet terecht zouden kunnen. Dit zal de biodiversiteit zeker ten goede komen.

Groen op school is ook goed voor het milieu. Planten zuiveren de lucht door er stofdeeltjes en schadelijke stoffen uit op te nemen. Een ander voordeel: het groen brengt verkoeling. Een interessant gegeven als je weet dat de temperatuur in onze steden stijgt. Zo is de gemiddelde zomertemperatuur in Brussel 1,2 °C hoger dan 30 jaar geleden. Planten brengen verkoeling omdat ze veel water verdampen, waardoor de luchtvochtigheid stijgt en de temperatuur daalt. Groen op school helpt ook wateroverlast voorkomen. Een groot deel van de oppervlakte in verstedelijkte gebieden bestaat uit verhardingen. Het water kan daar niet in de bodem dringen, maar wordt onmiddellijk afgevoerd naar de rioleringen. Die raken overbelast, zelfs bij relatief kleine buien, met overstromingen tot gevolg. Door deels te kiezen voor niet-verharde zones op het schoolterrein, krijgt het regenwater de tijd om in de bodem te dringen.

DEEL II

DEEL II:

TIPS VOOR EEN GOEDE ORGANISATIE EN PARTICIPATIE

1. Groen op school plannen

Randvoorwaarden

Voor je echt kan starten met het maken van concrete plannen om de school te vergroenen, moet eerst aan een aantal randvoorwaarden voldaan zijn.

- Binnen de school heb je een aantal **trekkers** nodig: enkele enthousiaste leerkrachten die hun schouders stevig onder het vergroeningsproject willen zetten. Bij voorkeur kunnen deze trekkers (gedeeltelijk) tijdens de schooluren aan het project werken, zodat het project niet al hun vrije tijd opsloort. Een goede overeenkomst hierover met de directie is wenselijk. Betrek de **directie** van bij het begin bij het vergroeningsproces en verzekert je van haar steun en medewerking.
- Enkele trekkers volstaan niet om de continuïteit van het vergroeningsproces te garanderen. Er is nood aan een breder **draagvlak** binnen de school. Anders kan de afwezigheid van één trekker het hele project doen stilvallen. Streef ernaar het hele schoolteam bij de vergroening te betrekken. Maak bv. van het groen op school een vast agendapunt op de personeelsvergadering.
- Groen op school kost geld. Een realistische planning vereist een duidelijk beeld over de beschikbare **financiële middelen**. In het beste geval stelt de inrichtende macht financiële middelen ter beschikking, zodat je goed weet over welk werkbedrag je kan beschikken. In de praktijk komt geld voor vergroening vaak van allerlei subsidies, waar je eerst heel wat dossiers voor moet invullen. Denk eraan dat veel subsidies eenmalig zijn, en dat je dus bijkomende financiële middelen nodig zal hebben om de toekomst van je vergroeningsproject veilig te stellen.
- Ook wat de **locatie** betreft, moet je een aantal zekerheden hebben. Maak goede afspraken met de inrichtende macht over de beschikbaarheid en het gebruik van het terrein. Het zou jammer zijn als een schooltuin die na een paar jaar op punt staat, plots plaats moet maken voor een nieuw schoolgebouw.

Op zoek naar subsidies?

Informatie over mogelijke subsidies voor de vergroening van een schoolomgeving vind je op www.milieueducatie.be/vergroening.

Geen ideale uitgangssituatie?

Onder 'Randvoorwaarden' schetsten we de ideale uitgangssituatie. Jammer genoeg is dat voor veel scholen niet realistisch. Dat wil niet zeggen dat je je vergroeningsplannen beter opbergt als jouw situatie niet aan de randvoorwaarden voldoet. Wel moet je je bewust zijn van de uitgangssituatie en inschatten wat in die situatie haalbaar is. We zetten enkele zaken op een rijtje die je kunnen helpen om een realistisch en haalbaar project op te starten.

- Door **eerst het draagvlak te screenen**, krijg je een goed beeld van de hoeveelheid hulp die je binnen de school mag verwachten. Is er geen groot draagvlak, dan wordt een groot project moeilijk realiseerbaar. Kies dan voor een kleiner project dat realistisch en haalbaar is. Kijk dus naar de draagkracht binnen de school en pas de grootte van het project daaraan aan. Zo kan bv. één enthousiaste leerkracht met zijn/haar klas de hoofdverantwoordelijke zijn voor het groen op school.

Het schoolhofke

In de Sint-Lambertusschool in Muizen is meester Herwig de grote initiatiefnemer van het 'schoolhofke'. Hij neemt meestal het voortouw bij nieuwe initiatieven en is samen met zijn klas (het vierde leerjaar) verantwoordelijk voor het grootste deel van het tuinonderhoud. Er is geen werkgroep voor de schooltuin. Natuurlijk kan meester Herwig af en toe wel rekenen op extra helpende handen. Zo hielpen ouders en collega's de geitenstal en het kippenhok bouwen en diende het oudercomité bij de stad Mechelen een subsidieaanvraag in voor bouw materiaal.

Meester Herwig en zijn klas spenderen tijdens de lessen heel wat tijd in het 'schoolhofke'. Ook andere klassen maken gebruik van de schooltuin, maar dan meer voor een les over een specifiek onderwerp zoals compost, kriebelbeestjes,... Om de dieren te verzorgen volgen de klassen een beurttrol. De tuin is er dus voor heel de school, maar wordt voor een groot deel gedragen door één persoon en zijn klas.

- Het kan zinvol zijn het **draagvlak** op je school te **verbreden** en verdiepen voor je van start gaat met je vergroeningsproject. Organiseer bv. een pedagogische studiedag over vergroening van de schoolomgeving om je collega-leerkrachten te overtuigen van het belang ervan. Bezoek op deze studiedag met de leerkrachten enkele vergroende scholen. Voorbeelden van vergroende scholen vind je op www.milieueducatie.be/vergroening.
- Heel wat leerkrachten zijn bang dat groen op school hen veel werk zal bezorgen. Maar vergroenen betekent niet per definitie meer werk. Wie in de planningsfase al rekening houdt met de **arbeidsintensiviteit van de groenvormen**, komt niet voor verrassingen te staan. Een juiste inschatting vooraf garandeert dat het onderhoud haalbaar zal zijn. Kies je voor bv. een moestuin, dan zal het onderhoud arbeidsintensief zijn. Maar er bestaan ook arbeidsarme tuinen. In de technische handleiding (zie p. 23) vermelden we voor elke groenvorm hoeveel arbeid die met zich meebrengt.

- Groen op school kost geld. Toch willen we hier benadrukken dat het **niet noodzakelijk** altijd over **veel geld** hoeft te gaan. Je kan vaak met relatief eenvoudige ingrepen al een heel verschil maken. Je hoeft ook niet al de vergroeningsplannen in één keer uit te voeren. Dat kan stap voor stap, naargelang er middelen, mankracht en tijd ter beschikking zijn.

Het belang van participatie

Om het vergroeningsproces goed te laten verlopen, betrek je er het best zoveel mogelijk partijen bij. Denk daarbij niet alleen aan de directie en de leerkrachten, maar ook leerlingen, oudercomités, ouders, buurtbewoners, de gemeente of stad, lokale verenigingen, ... Betrek deze verschillende partijen meteen al bij de planningsfase. Dat is de beste garantie om tot een plan van aanleg te komen waar iedereen achter staat. Je vermijdt zo mogelijke conflicten en weerstand in een later stadium. Zeker als je hulp verwacht bij de aanleg en het onderhoud van het groen, doe je er goed aan om de verschillende partijen vroeg genoeg uit te nodigen. Roep je hun hulp pas in zodra er schoppen in de grond gestoken moeten worden, dan voelen mensen zich misschien alleen maar goedkope arbeidskrachten. Hulp komt bovendien dikwijls uit een onverwachte hoek. Van de planning tot het onderhoud kunnen veel helpende handen en de waaier aan kennis en vaardigheden van de verschillende betrokkenen een waardevolle bijdrage leveren aan je vergroeningsproject.

Een minimale betrokkenheid bekom je door de verschillende partijen te informeren over de gang van zaken. Maar interessanter wordt het als je de verschillende partijen (zeker de leerlingen en de ouders) laat **meedenken** over het groen op school. Door leerlingen, ouders, ... mee vorm te laten geven aan het groen op school, zullen ze het ook meer als 'hun groen' beschouwen. De kans is dan veel groter dat ze later mee zorg voor het groen zullen dragen.

De verschillende partijen

We zetten hier nog even de verschillende partijen - buiten leerkrachten, leerlingen en directie - op een rij die betrokken moeten/kunnen worden bij het vergroeningsproces.

- Verzeker je van de steun van het **onderhoudspersoneel** van de school. Mogelijk staan zij aanvankelijk afwijzend tegenover je vergroeningsplannen omdat ze meer werk vrezen te krijgen (modderige voeten in de gangen, gras maaien, ...). Door hen goed te informeren kan je al een groot deel van de twijfels wegnemen. Maak hen ook warm voor de filosofie van ecologisch en educatief groen. Enthousiast onderhoudspersoneel kan een belangrijke rol spelen bij aanleg en onderhoud van groen op school.
- We vermeldden al dat je het best nagaat wat de wensen en meningen van de ouders zijn voor de inrichting van de schoolomgeving. Onderschat ook niet de **deskundigheid van sommige ouders**. Het zijn plantenkenners, ze hebben ervaring met een moestuin, weten hoe je een plan tekent, kunnen timmeren, ... Niet iedereen wil deel

uitmaken van een werkgroep of het hele vergroeningsproces actief volgen, maar veel mensen zijn wel bereid om te helpen bij een duidelijk afgelijnde taak waar ze goed in zijn. Spreek mensen dus aan op basis van wat ze 'kunnen'.

Op zoek naar handige Harry's

De basisschool 'De Vierklaver' in Temse hanteert een handig systeem om de deskundigheid bij de ouders na te gaan. Het dient niet alleen om 'handige Harry's' op te sporen, maar bv. ook om te zoeken naar leesouders. Bij het begin van elk schooljaar vullen de ouders een vragenlijst in met vragen als: Waarvoor kan de school een beroep op u doen? Zo krijgt de school een duidelijk beeld over de aanwezige expertise. Ze stelt dan een lijst op van mensen die bv. een bestelwagen ter beschikking hebben, kunnen metsen of timmeren, tuinmoeder willen zijn, ...

- Met een groep kinderen buiten aan de slag gaan, is niet zo vanzelfsprekend. Een leerkracht heeft maar één paar ogen, oren en handen. **Natuurouders** zijn een welkome hulp om samen met de leerkracht de kinderen te begeleiden. Het kan nuttig zijn om al in de planningsfase een aantal (groot)ouders te zoeken die de opleiding tot natuurouder willen volgen.
- Breng de **gemeente/stad** op de hoogte van de vergroeningsplannen van je school. Dat kan via de groen-, milieu- of duurzaamheidsambtenaar of via de milieuraad. Al heel wat scholen kregen steun van hun gemeente/stad. Deze steun kan bestaan uit o.a. het ter beschikking stellen van expertise (bv. begeleiding om een plan op te stellen, advies over plantkeuze, ...).
- Als er veranderingen op til zijn die ook de **buurtbewoners** aanbelangen, betrek je ook hen het best al in de planningsfase. Dan zal je later op minder weerstand stuiten. Misschien komt er ook wel hulp uit deze hoek. Uitleggen wat de bedoeling is en wat het resultaat gaat zijn, helpt je om het begrip en de steun van de buurtbewoners te krijgen.

Opleiding tot natuurouder

Iedereen met een beetje vrije tijd tijdens de schooluren (vnl. ouders en grootouders) kan **natuurouder** worden. Na een korte opleiding kunnen natuurouders de leerkracht assisteren bij natuur- en milieuactiviteiten. Er is geen voorkennis vereist om de cursus te volgen. De cursisten krijgen voornamelijk tips om samen met de kinderen meer over natuur en milieu te ontdekken. Het zijn de provinciediensten natuur en milieueducatie die de cursus natuurouder organiseren, op vraag van scholen en gemeenten. Meer informatie en de contactgegevens per provincie vind je op www.natuurouders.be.

Waarop letten bij participatie?

Verschillende partijen betrekken bij de planning van groen op school loont zeker de moeite, maar wees beducht voor enkele valkuilen.

- Als je leerlingen betreft bij het planningsproces, moet je al zeker zijn dat er 'iets' van vergroening kan gebeuren. Het is zinloos om de kinderen warm te maken voor groen op de speelplaats, als het nog onzeker is of er leerkrachten zijn die de zaak willen trekken, of er financiële middelen zijn,... Voor de kinderen is het ook belangrijk dat zij **datzelfde schooljaar** nog een **resultaat** - hoe beperkt ook - van de vergroening kunnen zien.
- De manier waarop je vragen stelt aan de betrokken partijen is belangrijk. Zo kan er bv. binnen het schoolteam al besloten zijn om een moestuin aan te leggen. Toch wil je ook nog enige inbreng van de kinderen en de ouders. De vraag 'Wat vind je van een moestuin op school?' wekt de illusie dat ze nog mee kunnen beslissen of er een moestuin komt of niet. De vraag 'Hoe zie je de moestuin op school?' maakt duidelijk dat er een moestuin komt, maar de kinderen en ouders krijgen nog wel de kans om hun wensen, voorkeuren, bezorgdheden,... te uiten. **Wees** dus altijd **eerlijk** tegen de betrokkenen en maak hen duidelijk waar ze zich wel/niet over kunnen uitspreken.
- Als je mensen vraagt om mee te denken, moet je hun 'input' ook verwerken. De betrokkenen moeten bovendien ook weten wat er met hun input gebeurt en hoe de beslissingen worden genomen. **Terugkoppeling** is dus steeds nodig. Door ervoor te zorgen dat er een samenwerking is tussen de verschillende partijen (bv. werkgroep schooltuin, leerkrachtenteam, leerlingen en ouders) kan je tot een plan komen waar iedereen achter staat. Zo vermijd je ontgoochelingen en houd je het enthousiasme van mensen levend.

Een werkgroep oprichten

We bevelen aan een werkgroep op te richten die alle werkzaamheden en contacten bij het vergroeningsproces coördineert. De eerste taak van deze werkgroep: een degelijk plan opstellen om de schoolomgeving te vergroenen. De verschillende stappen om tot een goed plan van aanleg te komen, vind je in deel III van dit werkboek. We vermelden eerder al dat je bij het opstellen van het plan het best zoveel mogelijk partijen betreft.

Het is zeker niet de bedoeling dat de werkgroep alle werk op zich neemt. Dat zou het vergroeningsproces ook niet ten goede komen. Wel kan de werkgroep de drijvende kracht zijn achter het vergroeningsproces, die dan moet kunnen rekenen op veel helpende handen. De werkgroep kan op verschillende manieren samengesteld zijn. In heel wat scholen bestaat deze uit enkele enthousiaste leerkrachten en ouders. Als er op school al een werkgroep milieu of een MOS-werkgroep bestaat, kan die een goede basis zijn voor een werkgroep vergroening.

Werkgroepen in de praktijk

Op de freinetschool in Herentals bestaat de werkgroep voor de tuin uit ouders en één leerkracht. Zij coördineren de aanleg van nieuwe groenvormen en het onderhoud van de tuin. In de basisschool 'De vierklaver' in Temse bestaat de werkgroep uit 'groene juffen', 'groene ouders' en twee 'groene ridders' per klas (vanaf het derde leerjaar). Deze groene bende komt tweemaal per jaar samen. De groene ridders voeren enkele vaste taken uit: groenafval naar de kippen brengen, de eieren rapen, zwerfvuil op de speelplaats verza-

2. Groen op school aanleggen en onderhouden

Hoe je de aanleg en het onderhoud van groen op school het best organiseert, varieert van school tot school. Helpt heel de school mee of maar enkele klassen? Moeten er grote werken gebeuren (bv. een poel graven of een asfaltlaag verwijderen)? Is er gekozen voor groenvormen met veel onderhoud? Kan je op veel hulp rekenen van buitenaf? De tips hieronder kunnen je helpen om de aanleg en het onderhoud van groen op school te organiseren en er verschillende partijen bij te betrekken.

Werkdagen organiseren

Op een **werkdag** kan heel wat werk verzet worden, en dat werkt enthousiasmerend. Zo'n werkdagen vinden dikwijls plaats in een weekend of een vakantieperiode. Meestal zijn het ouders, leerkrachten en leerlingen die de handen uit de mouwen steken. Sommige scholen kiezen voor een vast aantal werkdagen per jaar, andere doen een oproep als er extra helpende handen nodig zijn. Je kan een oproep plaatsen in het schoolkrantje of lokale media, een aankondiging op de schoolpoort hangen of de kinderen pamfletten laten

maken voor hun ouders. En waarom geen werkdag organiseren tijdens de lessen, zodat verschillende klassen samen de handen in elkaar kunnen slaan om een groot werk op te knappen?

Op heel wat scholen moeten de leerkrachten in de zomervakantie een aantal dagen komen werken (inschrijvingen, klassen klaarzetten,...). Leerkrachten die dat willen, zouden deze dagen kunnen gebruiken om het groen op school een onderhoudsbeurt te geven.

Waar vind je extra hulp?

Heb je verschillende partijen al vroeg bij de planning betrokken, dan heb je waarschijnlijk al een goed zicht op de hulp die je kan verwachten bij aanleg en onderhoud. We zetten nog enkele mogelijkheden op een rijtje.

- Ook bij de aanleg en het onderhoud van groen op school kan de **gemeente/stad** een grote hulp zijn. Zo kan de gemeente bv. gratis of goedkoop recuperatiemateriaal (planten, oude stenen, hout,...) leveren of machines en mankracht ter beschikking stellen voor grote aanleg- en onderhoudswerken.

Hulp van de gemeente/stad

Toen het College Heilig Kruis uit Neeroeteren zijn Dorperveldpoel aanlegde, was het de dienst 'werken' van de stad Maaseik die de asfaltlaag verwijderde.

In de basisschool 'De vierklaver' in Temse komt elk jaar een groenwerker van de gemeente langs om het snoeiafval te verhakselen. De houtsnippers worden tussen de planten gestrooid.

- Voor grote aanleg- en onderhoudswerken kan je een overeenkomst sluiten met **beroeps- en technische scholen**, regionale landschappen, beschutte werkplaatsen,...

Hulp van andere scholen

Op het schoolterrein van de freinetschool in Herentals ligt een heidegebiedje. Voor het onderhoud doet de school een beroep op leerlingen van een andere school, 'De mast' van het buitengewoon onderwijs (BuSO).

- Je hoeft niet altijd alle **zaden en planten** aan te kopen. Informeer eens bij een natuureducatief centrum, een heemtuin of een vergroende school in je omgeving. Misschien hebben zij planten en zaden teveel.

Leerlingen aan de slag

Het is belangrijk dat je de kinderen zoveel mogelijk zelf laat doen. Je kan een stuk braakland dat je wil beplanten machinaal omploegen. Maar het zal de kinderen meer voldoening schenken en langer bijblijven als ze dat lapje grond zelf mogen omspitten. Niet alle werken zijn geschikt om samen met kinderen uit te voeren, maar probeer de kinderen toch in de mate van het mogelijke zoveel mogelijk aan het werk te zetten. Waak er ook over dat het werk niet altijd buiten de schooluren en tijdens de pauzes moet gebeuren. Het is niet haalbaar alle werkzaamheden tijdens de lessen uit te voeren, maar streef naar een goed evenwicht tussen activiteiten binnen de lessen en erbuiten. We vermeldden al het belang van natuurouders als je met een hele klas buiten aan de slag wilt gaan. Misschien zijn er naast natuurouders nog andere vrijwilligers (bv. een gepensioneerd leerkracht of geëngageerde buurvrouw) die samen met de leerkracht de kinderen wil begeleiden.

Hier volgen enkele suggesties om de kinderen te betrekken bij de aanleg en het onderhoud van groen op school, zowel binnen als buiten de lessen.

- Stel **één klas verantwoordelijk** voor één bepaalde taak. Het derde leerjaar zorgt bv. voor de compostbak, het vierde voor de moestuin,... De kinderen schuiven elk jaar op en maken kennis met de verschillende vormen van groen op school. Ze voeren ook uiteenlopende werkzaamheden uit.
- Bied 'werken in het groen' aan als **workshop**. De kinderen kunnen dan kiezen of ze willen sporten, schilderen, in de tuin werken,... Zo houd je rekening met de verschillende interesses van de kinderen.
- Werk een **doorschuifstelsel** uit, zodat de kinderen de gelegenheid krijgen om alle tuinactiviteiten eens te doen. Je kan extra begeleiders (zoals natuurouders) inschakelen om de kinderen mee te begeleiden.
- Hang een **lijst** op in de gang **met de klusjes** die moeten worden opgeknapt. De kinderen kunnen hier hun naam opschrijven en het klusje tijdens de middagpauze doen. Elk kind moet bv. minstens één keer per jaar meehelpen. Wie wil, kan zijn naam meerdere keren op de lijst zetten.

- **Dieren** (kippen, konijnen,...) op school zijn leuk en leerrijk voor de kinderen, maar ze vragen ook dagelijks voedsel en verzorging. Dat kan je op verschillende manieren organiseren. Richt bv. een werkgroep met enthousiaste kinderen op, waarbij elk kind een specifieke taak krijgt. Je kan ook elke week een andere klas verantwoordelijk stellen om de dieren te verzorgen. Stel dan in de klas een taakverdeling of schema op. In het weekend en tijdens de vakanties kan bv. een geëngageerde buurman de zorg voor de dieren overnemen. Of er kan een beurtrol worden opgesteld met ouders die samen met hun kinderen de dieren willen komen verzorgen.

Een stappenplan voor aanleg en onderhoud

Bij het aanleggen en onderhouden van groen op school komt er heel wat kijken, zeker als je de leerlingen hier optimaal bij wil betrekken. Daarom geven we hier enkele vragen die je kan overlopen bij aanleg en/of onderhoud, zodat je niets vergeet.

- **Wanneer kunnen we de groenvorm aanleggen/onderhouden?**
Deze informatie vind je terug in de technische handleiding.
- **Hoe moeten we de groenvorm aanleggen/onderhouden?**
Deze informatie vind je terug in de technische handleiding.
- **Welk materiaal is daarvoor nodig?**
Deze informatie vind je terug in de technische handleiding.
- **Welk materiaal moet nog aangekocht worden? Welk budget is hiervoor nodig?**
Maar zeker een raming van de verwachte kosten, zodat je niet voor verrassingen komt te staan.
- **Wie doet wat? Wat kunnen de kinderen doen? Kan ik rekenen op extra hulp en/of begeleiding voor de kinderen?**
Als leerkracht heb je een goed idee van wat je leerlingen al kunnen, wat ze zeker niet lukt en waar ze wat hulp bij nodig hebben. Voor sommige activiteiten is extra begeleiding nodig. Mogelijkheden zijn een natuurouder, iemand van het onderhoudspersoneel,...
- **Hoeveel kinderen kunnen er tegelijk aan de slag?**
Probeer ervoor te zorgen dat de hele groep aan de slag kan. Eén leerling die iets doet terwijl de rest toekijkt is niet zo interessant. Maak de groepen dus zeker niet te groot.

Een voorbeeld:

De werkgroep heeft beslist om op vier plaatsen op de speelplaats klimplanten aan te planten. Meester Bart van het vijfde leerjaar heeft de taak op zich genomen om de praktische kant te organiseren. De bedoeling is dat de twee klassen van het vijfde leerjaar helpen met de aanleg van het gevelgroen. In totaal gaat het om veertig leerlingen.

De leerlingen worden verdeeld in vier groepjes van telkens tien leerlingen. Elk groepje zal om de beurt met meester Bart naar buiten gaan om één plantvak in orde te brengen. De twee klassen van het vijfde leerjaar krijgen die namiddag samen les van juf Karolien. In de tabel staat de praktische informatie samengevat.

		Wie doet wat?	Planning
Wanneer aanleggen?	Najaar: eind oktober – begin november		Donderdag voor de Allerheiligenvakantie
Hoe aanleggen?	Klimhulp aanbrengen Tegels verwijderen Plantgaten maken Plantgaten vullen met grond en compost Planten	De werkman bevestigt de klimhulp op voorhand aan de muur. De werkman maakt de tegels los en verwijdert deze. De kinderen maken plantgaten, vullen deze en planten de gekozen planten, met behulp van de plantschopjes.	Donderdagnamiddag: voor elk groepje wordt drie kwartier voorzien
Materiaal	Breekijzer 4 plantschopjes Compost Staalkabelsysteem om klimhulp te maken Klimplanten		
Nog aan te kopen	Staalkabelsysteem om klimhulp te maken Klimplanten	De werkman zorgt voor materiaal voor klimhulp. Meester Bart koopt de planten.	Woensdagnamiddag

3. Een vergroende schoolomgeving... en nu?

Een vergroende schoolomgeving mag je niet beschouwen als een 'eindpunt'. Om het groen op school in stand te houden, moet je er energie in blijven steken. Al te vaak wordt het groen na enkele jaren verwaarloosd, bv. omdat de groep trekkers is uitgedund. Zorg er dus voor dat het onderhoud niet stilvalt.

Groen op school heeft de rooskleurigste toekomst als het een echte meerwaarde vormt en in de lessen wordt gebruikt. In deel IV vind je hiervoor verschillende voorbeeldlessen, tips en ideeën. Collega's die zich niet zo goed thuis voelen in het groen op school, kan je toch overtuigen om ook met het groen aan de slag te gaan. Werk bv. met een werkgroep een reeks lessen uit die de leerkrachten kunnen gebruiken. Het is ideaal als het gebruik van groen in de lessen niet beperkt blijft tot losstaande gebeurtenissen, maar als er sprake is van een soort 'schoolwerkplan' voor de verschillende leerjaren.

Château omelet

In de Sint-Lambertusschool in Muizen biedt 'Château omelet' onderdak aan een aantal goudbrakels: een oud inheems hoenderras. Enkele eieren werden uitgebroed in een broedmachine. De kuikens werden aan de ingang van de school in een comfortabele bak geplaatst, onder een warme lamp. Zo konden niet alleen de kinderen, maar ook de ouders de ontwikkeling van de kuikens mee volgen. De kinderen knutselden geboortekaartjes, die de ouders meekregen toen ze hun kinderen op school kwamen afhalen. Elke dag werd de leeftijd van de kuikens op het bord aan de ingang aangepast. Zo waren niet alleen de kinderen, maar ook de ouders wild enthousiast over de nieuwste leden van het schoolteam...

Zorg regelmatig voor nieuwe initiatieven, die het eventueel getemperde enthousiasme weer kunnen aanwakkeren: aardappelen kweken voor een 'frietebak', een thee-avond met kruiden uit de tuin,... Zo betrek je steeds opnieuw leerkrachten, leerlingen en ouders bij het reilen en zeilen van het groen op school. Misschien vind je ook nieuwe enthousiastelingen die willen helpen bij het onderhoud en die mee nieuwe projecten willen bedenken en uitvoeren.

Activiteiten voor elk leerjaar in een educatief reservaat

In de Sint-Amandusschool in Meulebeke heeft de MOS-werkgroep (Milieuzorg Op School) voor elk leerjaar per seizoen één doe-activiteit uitgewerkt voor het educatief reservaatje op school. Elke activiteit is aangepast aan de leeftijd van de kinderen en de kinderen komen zo tijdens hun lagereschoolcarrière in contact met een waaier aan dieren en planten. Ook de leerkrachten zonder 'groene vingers' kunnen met hun klas buiten aan de slag. Dankzij dit systeem wordt ook een te grote 'overlap' tussen de leerjaren vermeden.

	1ste	2de	3de	4de	5de	6de
Lente	het lieveheersbeestje	de paardenbloem	de kikker	de merel	netels	amfibieën
Zomer	de vijver	de vlinder	bloemen speuren en drogen	waterplanten	waterdiertjes	de wilg
Herfst	de paddenstoel	de paardenkastanje	de regenworm	pissebedden	natuurlijke opruimers	spinnen
Winter	pindaslierten maken	de slak	het roodborstje	vogelvoederplankje maken	vogels voeren en beloeren	meesjes

Om de kinderen al vanaf de planning te betrekken bij het educatieve reservaat - dat aanvankelijk een braakliggend stuk grond was - werd er al bij het prille begin voor elk leerjaar een activiteit bedacht. Een 'groene tovenaer' vertelde een verhaal aan het eerste leerjaar. De kinderen van het tweede leerjaar verzamelden plantjes en droogden deze tussen telefoonboeken. Het derde leerjaar ving insecten en bestudeerde deze aandachtig. De kinderen van het vierde leerjaar namen de afmetingen van het terrein. Het vijfde leerjaar deed oriëntatie-oefeningen op het terrein aan de hand van foto's. Het zesde leerjaar stelde een plan op van het terrein, met behulp van de gegevens verzameld door het vierde leerjaar.

DEEL III

DEEL III:

STAPPENPLAN

Met dit stappenplan willen we een algemene werkwijze aanreiken die je kan volgen voor het vergroenen van de schoolomgeving. Je vindt het ook terug in de ‘Technische handleiding voor een groene school’. De stappen 2 tot en met 6 staan daar zeer uitgebreid uitgewerkt. Voor al de nodige achtergrond- en technische informatie bij die stappen verwijzen we dan ook naar de technische handleiding. Stap 1 staat hieronder volledig uitgewerkt. Het is geen technische, maar wel een cruciale stap in een vergroeningsproces waarin participatie een belangrijke rol speelt. Het is goed mogelijk dat je één of meerdere onderdelen van het stappenplan kan overslaan - afhankelijk van de toestand op school - of er de voorkeur aan geeft om de stappen in een andere volgorde uit te voeren.

1. Wensen en ideeën inventariseren

De ideeën en wensen van de verschillende partijen moeten gehoord en verzameld worden. Wanneer je met het **leerkrachtenteam** praat over het gebruik van het schoolterrein, stel dan bv. volgende vragen: Wil je meer buiten de schoolmuren werken en waarom? Welke mogelijkheden en wenselijkheden zijn er voor het wereldoriëntatie-, reken- en taalonderwijs? In welke omstandigheden zou je vaker buiten kunnen/willen werken?

Aangezien de **kinderen** de belangrijkste betrokkenen zijn, moeten zij zeker ook gehoord worden. Hoe je dat kan doen vind je in de les ‘*De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren*’. Analyseer de inhoud van deze wensen goed en maak een onderscheid tussen functie en beleving. Vaak worden beide begrippen door elkaar gebruikt. Een voorbeeld: verschillende leerlingen geven aan dat ze buiten les willen hebben. Buiten les hebben is een functie. Maar voor de ene leerling is dat onder een boom, voor de andere in een bloemenweide. Dat zijn twee verschillende belevingen. Het kind geeft een functie aan (buiten les hebben), maar bedoelt eigenlijk een beleving (onder een boom zitten).

Ook **ouders** hebben graag zeggenschap over de leefomgeving van hun kinderen. Met behulp van de les ‘*De wensen en ideeën van de ouders inventariseren*’ kan je samen met de kinderen op een ludieke manier de wensen van hun ouders nagaan.

Om het begrip ‘vergroening van de schoolomgeving’ te kaderen en de vele mogelijkheden te illustreren, kan je de betrokken partijen (o.a. leerkrachten, leerlingen en ouders) kennis laten maken met scholen die al vergroend zijn. Geef hierbij uitleg over verschillende groenvormen (gevelgroen, houtige aanplant, moestuin, poel,...) en speelelementen (wilgentunnel, speelbosje,...), zodat later beter doordachte beslissingen genomen kunnen worden.

Of je nu met de kinderen eerst voorbeelden uit de praktijk bekijkt en pas daarna hun wensen en ideeën verzamelt of juist omgekeerd te werk gaat, is afhankelijk van persoonlijke voorkeur. Sommigen zullen vinden dat je een deel van de creativiteit van de kinderen ‘doodt’ door ze eerst voorbeelden voor te schotelen. Maar anderzijds kunnen voorbeelden wel leiden tot meer realistische en haalbare wensen van de kinderen. Bespreek in ieder geval goed met de kinderen waarom bepaalde dingen kunnen en andere niet.

Foto's van vergroende scholen

Op www.milieueducatie.be/vergroening vind je een **fotogalerij** met foto's van al vergroende scholen. Deze foto's worden in de les ‘*De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren*’ gebruikt om de kinderen kennis te laten maken met groen op school. Je kan de foto's natuurlijk ook gebruiken om leerkrachten en ouders warm te maken voor groen op school.

Stel een prioriteitenlijst op wanneer je alle wensen en ideeën verzameld hebt. Deze lijst koppel je het best ook even terug naar de betrokken partijen. Of deze prioriteiten praktisch haalbaar zijn hangt van verschillende factoren af, niet in het minst van de situatie op het terrein. In de stappen 2 tot en met 6 verneem je hoe je de situatie van een terrein nagaat en wat de mogelijkheden voor dat terrein zijn.

2. Het terrein opmeten

Je moet een plattegrond op schaal maken van het schoolterrein of van het deel van het terrein dat vergroend zal worden. Ook de bestaande beplanting en functies moet je in kaart brengen. In de technische handleiding lees je waar je op moet letten als je een plattegrond maakt van de bestaande toestand. In de les *'Aan de slag met meter en kompas - Het terrein opmeten'* verduidelijken we hoe je de kinderen kan betrekken bij het opmeten van het terrein.

3. De standplaats nagaan

Of een plant op een bepaalde plaats kan groeien, hangt onder meer af van de bodemsoort en het (micro)klimaat. We spreken van de standplaats van een plant. Wil je weten welke groenvormen op je schoolterrein mogelijk zijn, en welke planten je kan gebruiken, dan moet je dus eerst iets meer weten over de bodem en het microklimaat (lichtinval, temperatuur, vochtigheidsgraad en wind) op het schoolterrein. In de technische handleiding lees je hoe je de bodem en het microklimaat kan nagaan. In de les *'De standplaats nagaan'* beschrijven we hoe je de standplaats samen met de kinderen kan onderzoeken.

4. Van een successie- stadium in de natuur naar een groenvorm in de schoolomgeving

Een kale bodem in de zon of een waterplas blijft niet lang onbegroeid. Al snel krijg je plantengroei. Als je niet ingrijpt, verandert de plantengroei steeds van uitzicht en komen er steeds meer planten. De waterplas en de kale bodem groeien uiteindelijk helemaal dicht. Jaren later krijg je een climaxvegetatie die niet meer van uitzicht verandert. In België is dat een loofbos. Dit hele proces van opeenvolgende fasen van plantengroei noemen we successie of het vegetatieproces. Successie betekent opvolging, in dit geval de opvolging van plantengroei. In successie volgen volgende stadia elkaar op: pioniersvegetatie, graslandvegetatie, ruigtekruidenvegetatie en uiteindelijk struweel- en bosvegetatie. Deze verschillende natuurlijke vegetatietypes (of successiestadia) vormen de inspiratiebron voor groenvormen op school en in tuinen. In de technische handleiding staat naast het begrip successie ook uitgelegd welke groenvormen mogelijk zijn op welke standplaats en hoeveel werk ze met zich meebrengen, zodat je een goede keuze van groenvormen kan maken. De les *'Het wel en wee van (on)kruid'* maakt de kinderen op een eenvoudige manier duidelijk wat successie is.

5. Groenvormen integreren in jouw uitgangssituatie

Je hebt nu je lijst met prioriteiten en een degelijke kaart van de uitgangssituatie. Probeer nu elke gewenste groenvorm een plaats te geven op je kaart. In de technische handleiding vind je een volledig uitgewerkt voorbeeld en een reeks aandachtspunten waar je hierbij op moet letten.

Leg deze ideeënschets (= het voorontwerp) ook voor aan de betrokken partijen. Zo kom je tot een definitief plan waar iedereen achter kan staan. In de les *'De ideeënschets bespreken met de kinderen'* bekijken we hoe je het voorontwerp, dat gegroeid is uit de wensen en ideeën van verschillende partijen en dat rekening houdt met de mogelijkheden en beperkingen, voorstelt aan de kinderen.

6. Aanleg en onderhoud

Hoe je de verschillende groenvormen het best aanlegt en onderhoudt, lees je in de technische handleiding. In deel II van dit werkboek vind je tips om leerkrachten, kinderen, ouders,... te betrekken bij de aanleg en het onderhoud van groen op school.

DEEL IV

DEEL IV:

LESSEN

Overzicht van de lessen

- De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren
- De wensen en ideeën van de ouders inventariseren
- Aan de slag met meter en kompas – Het terrein opmeten
- De standplaats nagaan
- De ideeën schetsen bespreken met de kinderen

☛ Deze lessen loodsen je samen met de leerlingen door de **planningsfase** van het groen op school. Voor elke stap van het stappenplan hebben we een les uitgewerkt, zodat je ook de kinderen bij elke stap kan betrekken. Bij enkele lessen vind je tips, opdat je ze ook buiten de planningsfase zou kunnen gebruiken. Als je groen op school plant, raden we je aan om met de kinderen zeker de twee lessen over het inventariseren van de wensen te doorlopen, evenals de les over de ideeën schetsen.

- Levende huisjes – ‘Bouwen’ met snoeihout
- Hoe worden kleine plantjes groot? – Experimenteren met kiemplantjes
- Eerste hulp bij moestuinen – De moestuin in percelen indelen en een werkkalender opstellen
- Het wel en wee van (on)kruid

☛ Voor deze lessen kozen we enkele groenvormen uit die zeer geschikt zijn om samen met de kinderen **aan te leggen**. Zowel scholen die pas beginnen vergroenen als al vergroende scholen, kunnen hier informatie vinden over de aanleg van enkele leuke groenvormen (bv. een wilgenhut, een vlechtwerk met takken, een moestuin,...). Alles is uiteraard uitgewerkt op maat van de kinderen. Een terugkomende taak als je groen **onderhoudt** is onkruid verwijderen. We wijden dan ook een les aan het wel en wee van (on)kruid. Uit deze lessen kan je 'à la carte' kiezen.

- Wat is ‘het’? – Leren determineren
- Zaadjes op reis – De verschillende manieren van zaadverspreiding
- Zuignappen, grijpparmen en wurgers – Klimplanten in actie
- Wat kriebelt daar? – Over beestjes op het schoolterrein
- Wat vliegt daar? – Vogels observeren
- Speurmeuzen en arendsogen – De natuur ontdekken met alle zintuigen
- Van impressionisme tot expressionisme – Natuur en kunst
- O krinklende winklende waterding – Natuur en taal
- Reporters ter plaatse – Een ‘groene’ krant maken
- Kruidje-roer-me-goed – Koken met kruiden

☛ In deze lessen vind je voorbeelden en tips om een al **vergroende schoolomgeving** in de lessen te gebruiken. Het overgrote deel van de lessen is niet gebonden aan één bepaalde groenvorm, zodat ze voor de meeste scholen bruikbaar zijn. Uit deze lessen kan je 'à la carte' kiezen.

Eindtermen

Bij elke les vermelden we per leergebied de eindtermen waarrond gewerkt wordt.

De eindtermen voor de leergebiedoverschrijdende thema's ‘leren leren’ en ‘sociale vaardigheden’ vernoemen we niet afzonderlijk bij elke les. Deze eindtermen krijgen voortdurend aandacht doorheen alle lessen. De kinderen leren o.a. heel wat informatiebronnen raadplegen, problemen oplossen, nauwkeurig en efficiënt werken. Ook moeten ze regelmatig in groepjes werken, hun eigen mening uiten, de mening van anderen leren respecteren,...

Er wordt ook voortdurend geoefend op de taalvaardigheid van de leerlingen: ze moeten de informatie in een instructie van de leerkracht achterhalen, notities maken, gepast taalgebruik hanteren als ze met elkaar dingen afspreken,... De eindtermen van het leergebied Nederlands worden dus ook niet afzonderlijk bij elke les vermeld. Enkel bij de lessen waar bepaalde eindtermen Nederlands heel concreet aan bod komen (bv. bij het maken van een schoolkrant of gedichten), worden de eindtermen die in die les extra aandacht krijgen expliciet vermeld.

DE WENSEN EN IDEEËN VAN DE KINDEREN INVENTARISEREN

Inleiding

Kinderen zijn de belangrijkste gebruikers van het schoolterrein. Je betreft ze dan ook het best al van bij het prille begin bij het vergroeningsproces. De kinderen moeten de kans krijgen om hun zegje te doen en duidelijk te maken wat zij van het groen op school verwachten. Over het belang van participatie en de mogelijke valkuilen kan je in deel II van dit werkboek uitvoerig lezen. Neem deze info zeker door, want ze helpt je mogelijke misverstanden en ontgoochelingen vermijden.

Met beeldmateriaal van vergroende scholen wekken we het enthousiasme van de kinderen. Als ze daarna hun eigen schoolterrein verkennen, hebben ze al een zekere houvast om mogelijkheden, ideeën en wensen voor hun schoolterrein te uiten. Die ideeën kunnen ze kwijt in een tekening, maquette, brief,...

Werkwijze

Voorbeelden bekijken

Met beeldmateriaal maken we de kinderen warm voor groen op school. Ze krijgen bovendien al een goed beeld van wat de verschillende mogelijkheden zijn om hun schoolomgeving een groen kleedje te geven.

- Op de website www.milieueducatie.be/vergroening vind je een **fotogalerij** met foto's van al vergroende scholen. Bij elke foto staat een nummer en wat uitleg.
- Laat de kinderen bij voorkeur alleen of per twee aan een computer zitten zodat ze de foto's rustig kunnen bekijken. Als er maar enkele computers beschikbaar zijn, kan je de kinderen om de beurt de foto's laten bekijken, terwijl de rest van de klas iets anders doet.
- Laat elk kind een top vijf maken van de foto's die hem of haar het meest aanspreken. Laat ze bij elke foto ook in enkele woorden schrijven waarom ze die foto gekozen hebben.
- Verzamel al de papieren en maak dan een top vijf (of een top tien) van de hele klas. Tel voor elke foto hoe vaak die door de kinderen werd gekozen. De foto's die het vaakst werden gekozen, komen in de top vijf. Houd de papieren met de individuele top vijf van de kinderen goed bij, ze geven je al heel wat informatie over wat de kinderen leuk vinden.
- Bekijk nu samen met de kinderen nog eens de foto's uit de klassikale top vijf. Ga na of iedereen tevreden is met de uitslag: Vindt iedereen er iets van zichzelf in terug? Zijn er bepaalde dingen echt uit de boot gevallen? Is de top vijf niet te eenzijdig?

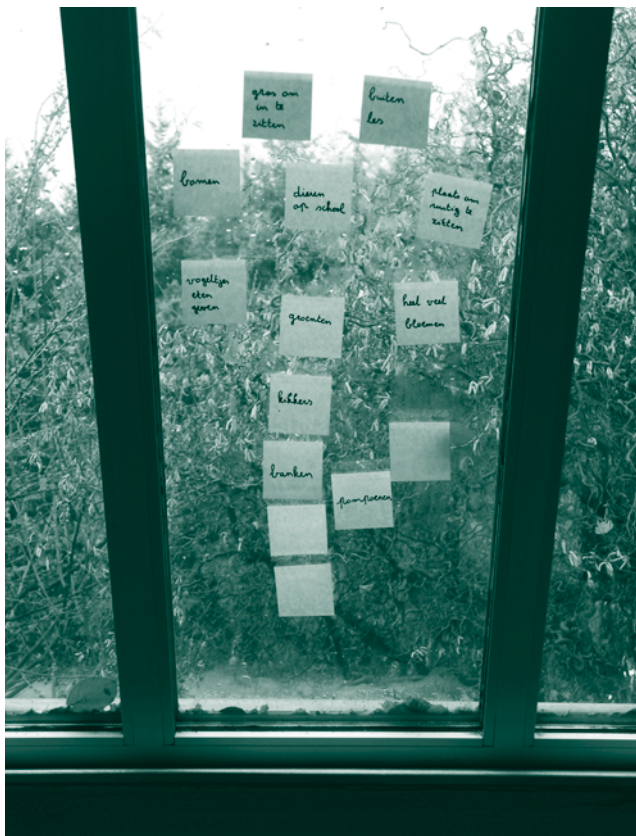
Ideeën en wensen verzamelen

De kinderen hebben nu al een idee van de verschillende mogelijkheden om de school te vergroenen. Het moment is aangebroken om ze op het schoolterrein 'los te laten'.

- Stuur de kinderen met een vragenlijstje het schoolterrein op. Enkele voorbeelden van vragen: Waar op het schoolterrein wil je graag meer groen? Wat voor groen? Wat wil je in/met dat groen kunnen doen? Je kan in deze opdracht al een aantal beperkingen of randvoorwaarden meegeven (bv. deze muur is niet van de school en daar mogen we dus niets mee doen, de fietsenstalling moet goed toegankelijk blijven,...).
- Terug in de klas kunnen de kinderen hun wensen en ideeën in een tekening of een brief gieten.
- Elk kind mag uit zijn wensen en ideeën één favoriete wens kiezen en die op een kaartje schrijven. Hang alle kaartjes op het bord. Je kan ook post-its gebruiken en deze op het raam of bord kleven. Laat elk kind kort zijn/haar wens toelichten.
- De kinderen kunnen hun gekozen wens op een mooi papier schrijven of tekenen. Door deze brieven te verzegelen met kaarsvet en dan aan de werkgroep/directie te overhandigen, krijgen ze een 'officieel' tintje. Je kan er ook voor kiezen om samen met je klas uit de ideeën op de kaartjes enkele prioriteiten te halen en die aan de werkgroep te overhandigen.

Tips

Een andere mogelijkheid om kennis te maken met groen op school, is samen met de kinderen **een vergroende school of voorbeeldtuin bezoeken**. De kinderen kunnen daar dan werken in/met het groen (bv. een wateronderzoekje uitvoeren in een poel, een leerpad volgen, in de moestuin werken,...). Op de website www.milieueducatie.be/vergroening vind je voorbeelden van vergroende scholen. Je laat de kinderen dan het best ook nog de opdracht met de fotogalerij doen, zodat ze een goed beeld hebben van de verschillende mogelijkheden van groen op school.

Het is belangrijk dat de kinderen weten dat het nog maar over wensen en ideeën gaat en niet over concrete plannen! Bespreek ook altijd met de kinderen of hun wensen en ideeën realistisch zijn.

Eindtermen

Muzische vorming

Beeld

- 1.2 Leerlingen kunnen door betasten en voelen, door kijken en zien impressies opdoen, verwerken en erover praten.
- 1.6 De leerlingen kunnen tactiele, visuele impressies, ervaringen, gevoelens en fantasieën op een beeldende manier weergeven.

Attitudes

- 6.5* De leerlingen kunnen respect tonen voor uitingen van leeftijdsgenoten, behorend tot eigen en andere culturen.

Wereldoriëntatie

Technologie

- 2.3 bis De leerlingen leren effectief met informatica en informatieverwerking omgaan.

Mens

- 3.1* De leerlingen drukken, in een niet-conflictgeladen situatie, eigen indrukken, gevoelens, verlangens, gedachten en waarderingen spontaan uit.

Ruimte

- 6.6 De leerlingen kunnen suggesties geven voor het inrichten van de eigen omgeving.

*Attitudes

Als je vindt dat samen voorbeeldfoto's bekijken de creativiteit van de kinderen afremt, laat hen dan eerst de speelplaats verkennen en verzamel hun wensen en ideeën. Nadien doe je dan de opdracht met de fotogalerij.

In de themabundel 'Natuur op school' van Milieuzorg Op School (MOS) is een leuke werkwijze uitgewerkt om samen met de kinderen het schoolterrein te verkennen (zie Deel 1: Introductie > Bril 2: Verkenning van klas, school en omgeving > 1.2.2.2. Hoe verken je de school?). De leerlingen gaan na of hun schoolterrein een geschikte omgeving is voor een aantal beestjes (regenworm, koolmees, lieveheersbeestje,...). Je ontdekt met deze oefening of en waar deze dieren al op het schoolterrein kunnen vertoeven en waar je nog extra ruimte voor ze kan creëren.

DE WENSEN EN IDEEËN VAN DE OUDERS INVENTARISEREN

Inleiding

Ouders kunnen een belangrijke rol spelen in het vergroeningsproces van je school. Betrek ze al van bij het begin bij het vergroeningsproject, dat is de beste garantie voor een plan van aanleg waar ook zij achter staan. Misschien stellen sommige ouders zich al meteen kandidaat om in een werkgroep te zetelen of bieden ze andere diensten aan. Er is bij de ouders namelijk heel wat deskundigheid te vinden. Met deze les willen we de ouders op een ludieke manier warm maken voor groen op school. Het zijn de kinderen die - aan de hand van een enquête - bij hun ouders peilen naar ideeën, wensen en bedenkingen over de vergroening van de schoolomgeving. Met een 'quiz' testen de kinderen de kennis van hun ouders over de natuur.

Duur:

Vorbereiding en verwerking in de klas: 1 à 2 uur

Seizoen:

Mogelijk in alle seizoenen

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- Kopieën van het werkblad
- Natuurgidsen, plantenboeken en/of computer(s) met internetverbinding
- Lijst met wensen van de kinderen, verzameld in de les 'De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren'

Werkwijze

Een quiz maken

Een belangrijke reden om de school te vergroenen, is meer actief en spontaner natuuronderwijs kunnen bieden. Door groen in de onmiddellijke leefomgeving van de kinderen te brengen, kan je hen de natuur beter leren kennen. Maar hoe zit het met de natuurkennis van de ouders? Met een 'quiz' kan je de vergroening van de schoolomgeving op een ludieke manier bij de ouders aanbrengen.

- Op het werkblad staan enkele voorbeelden van quizvragen. Laat de kinderen eerst zelf (individueel of in groepjes) deze vraagjes oplossen. Ze kunnen hiervoor eventueel informatie opzoeken in boeken, op internet,...
- Overloop met de kinderen de juiste antwoorden (1 C, 2 C, 3 B en 4 C). Zorg ervoor dat alle kinderen op hun werkblad de juiste antwoorden hebben staan, zodat ze zelf de quiz van hun ouders kunnen verbeteren.
- Verdeel de klas in groepjes en laat elk groepje ook enkele nieuwe vragen bedenken. Kies hier samen met de kinderen nog enkele quizvragen uit en laat ze die bij op hun werkblad noteren.
- De kinderen schrijven nu de extra quizvragen netjes over op een kopie van het werkblad voor hun ouders. Op datzelfde werkblad moeten ze aan de achterzijde ook een tabel invullen (zie 'Een enquête opstellen').
- Ieder kind neemt de quiz mee naar huis en laat die door zijn/haar ouders oplossen. De ouders mogen geen informatie opzoeken. Elk kind heeft de antwoorden en kan de quiz zelf verbeteren. Ze kunnen dus voor een keertje hun ouders punten geven.
- Nadien kan je de score van de ouders samen met de kinderen overlopen. Schrijf hiervoor de nummers van de vragen op het bord. Elk kind kan nu onder het nummer van elke vraag aanduiden (bv. door J en F) of zijn/haar ouders die vraag juist of fout beantwoordden.

Een enquête opstellen

De quiz biedt de ouders de kans om hun natuurkennis ten toon te spreiden. Tijdens een volgende stap kan je eens polsen naar hun ideeën over de vergroening van de schoolomgeving.

- Laat de kinderen in de eerste kolom van de tabel op het werkblad de uitverkoren wens van elk kind of de prioriteitenlijst van de klas noteren (zie les 'De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren'). Je kan samen met de kinderen nog extra vragen voor de enquête bedenken. De kinderen nemen het werkblad mee naar huis voor hun ouders.
- Laat de ouders de vijf ideeën aanduiden die ze het leukst vinden. Als ze dat willen, kunnen ze bij elke wens bemerkingen en bijkomende ideeën noteren in de derde kolom. Op het werkblad is ook ruimte voorzien waar de ouders algemene opmerkingen kunnen neerschrijven.
- Terug in de klas kan je samen met de kinderen een top vijf maken van de wensen en ideeën die het meest door de ouders werden aangekruist.
- De werkbladen zullen je al heel wat informatie geven over de ideeën en wensen van de ouders over de vergroening van de schoolomgeving. Het moet voor de ouders wel duidelijk zijn dat het nog maar gaat over wensen en ideeën, en nog niet over concrete plannen. Geef de kinderen daarom een begeleidende brief mee met uitleg over het vergroeningsproces. Elementen die in die brief aan bod kunnen komen: eventuele randvoorwaarden en beperkingen, het verloop van het vergroeningsproces (bv. eerst wensen en ideeën verzamelen van kinderen, ouders en leerkrachten; een voorontwerp opstellen; het voorontwerp opnieuw voorleggen aan leerkrachten, kinderen en ouders; een definitief plan van aanleg opstellen).

Eindtermen

Nederlands

Luisteren

- 1.6 De leerlingen kunnen de informatie op een persoonlijke en overzichtelijke wijze ordenen bij een voor hen bestemde instructie voor een buitenschoolse situatie.

Schrijven

- 4.1 De leerlingen kunnen overzichten, aantekeningen, mededelingen op- en overschrijven.

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin enkele veel voorkomende dieren en planten herkennen en benoemen.

Brongebruik

- 7. De leerlingen kunnen op hun niveau verschillende informatiebronnen raadplegen.

AAN DE SLAG MET METER EN KOMPAS – HET TERREIN OPMETEN

Inleiding

Voor je de school kan beginnen vergroenen, heb je een plattegrond nodig van de huidige toestand van het schoolterrein. Op die plattegrond ga je onder meer de bestaande beplanting in kaart brengen, de huidige functies van het terrein weergeven en ook de standplaatseigenschappen aanduiden. Waar je moet op letten bij het maken van een plattegrond, leggen we uit in de ‘Technische handleiding voor een groene school’.

In deze les geven we een werkwijze op maat van de kinderen om een plattegrond te maken. Dit is voor kinderen een leerrijke en uitdagende bezigheid: ze leren met een meter werken, op schaal tekenen, windrichtingen aanduiden, een legende maken,...

Duur:

2 à 3 uur

Seizoen:

Mogelijk in alle seizoenen

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- Per groepje:
krijt (in verschillende kleuren)
rolmeter en/of vouwmeter
meetlat en/of geodriehoek
- Groot stuk papier
- Kompas of naald, kurk, plakband
en magneet om zelf een kompas
te maken

Werkwijze

In de werkwijze hieronder beschrijven we hoe je samen met de kinderen een plattegrond van het schoolterrein kan maken. Je kan eerst eens met de kinderen oefenen door de werkwijze te gebruiken om een plan van het klaslokaal te maken.

Werkwijze om een plattegrond op te stellen:

- We beginnen met het maken van een **schets** (dus zonder de juiste afmetingen) van het schoolterrein met de grenzen van het terrein, de gebouwen en de grote elementen (bv. muren, fietsenstalling, banken, bomen, plantenbakken, grasplein, ...). De leeftijd van de kinderen en de complexiteit van het terrein zullen bepalen hoeveel ondersteuning de kinderen hierbij nodig hebben.
- Verdeel de klas in groepjes. Teken voor elk groepje **op de grond** van de speelplaats de grenzen van het terrein in krijt. Zorg er wel voor dat de oriëntatie klopt: je 'verkleint' dus eigenlijk gewoon het terrein en tekent de lijnen evenwijdig met de werkelijke grenzen. Maak de schets groot genoeg, zodat de kinderen er als het ware in kunnen stappen. Zo kunnen de kinderen zich inbeelden dat ze zelf zoveel keer kleiner zijn geworden en dat de schets de realiteit is. Vanuit dat standpunt moeten ze nu de gebouwen, bomen, ... aanvullen op de schets. Je kan ook zelf al enkele belangrijke elementen (bv. de gebouwen) bij op de schets zetten, zodat de kinderen nog maar enkele elementen moeten aanvullen. Als de kinderen iets verkeerd getekend hebben, kan een emmer met spons dienst doen als gom.
- Als de groepjes klaar zijn met hun schets op de grond, laat je ze die overtekenen **op een blad papier**. Dat papier nemen ze nadien mee naar de klas. Maak ook zelf deze oefening op een groot blad papier om later in de klas te gebruiken.
- Overloop met de kinderen, aan de hand van de schets, welke **afmetingen** nodig zijn om een correcte plattegrond te kunnen tekenen. Je kan elk groepje een deel van het terrein laten opmeten. Ieder groepje kan op zijn eigen schets (zowel op papier als op de grond) in kleur aanduiden wat ze moeten opmeten. Als je verschillende groepjes dezelfde stukken laat opmeten, zorg je meteen ook al voor een controle.
- De kinderen meten het terrein op met rolmeters en/of vouwmeters. Ze schrijven de juiste afmetingen op hun schets (zowel op papier als op de grond). Spreek goed af welke grootheid de kinderen moeten gebruiken, bv. meter en centimeter. Als alle groepjes klaar zijn, verzamel je alle afmetingen en noteer je ze op de schets op het grote papier.

- De **oriëntatie** van de schets op de grond komt overeen met de werkelijke oriëntatie. Leg een kompas op de grond en laat de kinderen wijzen naar het noorden, oosten, zuiden en westen. Laat ze vervolgens een windroos op hun schets op de grond tekenen. Ook op de plattegrond op papier moeten de kinderen de oriëntatie aanduiden. Hiervoor moeten ze het papier op de grond leggen en ermee draaien tot de lijnen van de plattegrond op papier evenwijdig zijn met de lijnen van de schets op de grond. Nu kunnen de kinderen de windroos die ze bij hun schets op de grond hebben getekend overnemen op papier.
- Uiteindelijk moet er een exacte plattegrond **op schaal** getekend worden; dat betekent dat je alles een aantal maal kleiner tekent dan het in werkelijkheid is. Kies samen met de kinderen een geschikte schaal. Veel gebruikte schalen zijn 1/50 en 1/100: je tekent dus alles respectievelijk 50 of 100 keer kleiner dan in werkelijkheid. Bij de schaal 1/50 komt 1 m (= 100 cm) op het terrein overeen met 2 cm op het plan, bij de schaal 1/100 komt 1 m overeen met 1 cm. Hang het grote papier met de schets op het bord. Plaats dan samen met de kinderen bij alle afmetingen op de schets met hoeveel centimeter op schaal 1/50 of 1/100 ze overeenkomen. Dan kan je vervolgens een juiste plattegrond van het schoolterrein tekenen.
- Als de kinderen op de plattegrond symbolen en kleuren hebben gebruikt (bv. een kruisje voor een boom, een groen vlak voor een grasveld), dan moeten ze ook een **legende** opstellen.

Een voorbeeldoefening

In de Sint-Lambertusschool in Muizen kregen de leerlingen van het vierde leerjaar de afmetingen van het kippenhok dat de school wou bouwen. Ze moesten eerst een plan van het kippenhok tekenen op schaal en vervolgens berekenen hoeveel meter draad ze nodig hadden voor de afspanning (= omtrek) en hoeveel palen. Zo konden ze precies berekenen hoeveel de afspanning zou kosten.

Tips

Deze les is niet alleen nuttig tijdens de planningsfase. Ook als de school al vergroend is, kan je de kinderen een plattegrond van het schoolterrein leren maken.

In plaats van meteen te meten, kan je de kinderen ook eerst **afstanden laten schatten**.

Eens je plattegrond van het schoolterrein klaar is, kan je die voor allerlei spelletjes gebruiken. Geef de kinderen bv. bladeren, bloemen, stukjes schors,... Zij moeten op **zoektocht** gaan op het schoolterrein om uit te zoeken waar deze voorwerpen vandaan komen. Die locaties duiden ze dan aan op hun plattegrond. Je kan hetzelfde doen met foto's van stukjes van het schoolterrein.

Je kan met de kinderen een **kompas** knutselen. Wrijf met een naald over een magneet om de naald magnetisch te maken (zo'n vijftig keer en steeds in dezelfde richting wrijven). Kleef de naald met plakband op een stukje kurk. Laat dan de kurk met de naald op water drijven. De naald zal als een kompasnaald het noorden aanwijzen.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Ruimte

- 6.3 De leerlingen kunnen bij een oriëntatie in de werkelijkheid de windstreken bepalen aan de hand van de zonnestand of een kompas.
- 6.11 De leerlingen kunnen een atlas raadplegen en kunnen enkele soorten kaarten hanteren gebruik makend van de legende, windrichting en schaal.

Wiskunde

Meten

- 2.1 De leerlingen kennen de belangrijkste grootheden en maateenheden met betrekking tot lengte, oppervlakte, inhoud, gewicht, tijd, snelheid, temperatuur en hoekgrootte en ze kunnen daarbij de relatie leggen tussen de grootte en de maateenheid.
- 2.4 De leerlingen kunnen de functie van de begrippen 'schaal' en 'gemiddelde' aan de hand van concrete voorbeelden verwoorden.

Meetkunde

- 3.7 De leerlingen zijn in staat zich ruimtelijk te oriënteren op basis van plattegronden, foto's en gegevens over afstand en richting.

DE STANDPLAATS NAGAAN

Inleiding

In de les 'Aan de slag met meter en kompas - Het terrein opmeten' heb je met de kinderen een plattegrond van het schoolterrein gemaakt. Op deze plattegrond duid je vervolgens de standplaatseigenschappen aan. De standplaats wordt grotendeels bepaald door de bodemsoort en het (micro)klimaat. Planten stellen eisen aan hun standplaats. Staat een plant niet op de juiste plaats, dan zal hij niet goed groeien. In een ecologisch ontwerp kies je planten in functie van de standplaats en niet omgekeerd. Je past de standplaats dus niet aan de gekozen planten aan. Om te weten welke groenvormen en planten op je schoolterrein kunnen groeien, moet je dus eerst iets meer weten over de bodem en het microklimaat (lichtinval, temperatuur, vochtigheidsgraad en wind) op het terrein. De nodige achtergrondinformatie om de standplaats na te gaan vind je in de 'Technische handleiding voor een groene school'. De lokale omstandigheden op je schoolterrein nagaan - bodem en lichtinval - is een ideale gelegenheid om eens met je klas op onderzoek uit te trekken.

Duur:

- De bodem onderzoeken: 1 à 2 uur
- De lichtinval onderzoeken: 4 x 30 minuten observatie en 1 uur nabespreking

Seizoen:

- De bodem onderzoeken kan in elk seizoen, maar beter niet in de winter als de bodem bevroren is.
- De lichtinval ga je het best na rond 21 september of 21 maart.

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- Bodem onderzoeken: plastic zakken of onderleggers, spade, emmer of bakje, klei en zand
- Lichtinval onderzoeken (per groepje): plattegrond van het schoolterrein, transparant papier

Werkwijze

Inleiding voor de kinderen

Iedere plant heeft zijn plaatsje waar hij graag vertoeft. Sommige planten staan graag met hun voeten in het water, terwijl andere planten zich goed voelen in een droge woestijn. Er zijn planten die graag zonnebaden, andere verbranden juist als ze teveel zon krijgen. Het is onze taak plantjes te kiezen die zich goed voelen op ons schoolterrein. Daarom moeten we eerst de bodem onderzoeken, nagaan waar er veel zon is en waar schaduw, kijken of we een vochtig plekje op het schoolterrein hebben,... Als we dat allemaal weten, kunnen we planten kiezen die graag op die plekjes zullen groeien.

De bodem onderzoeken

Om de bodem te onderzoeken ga je als volgt te werk:

- Schep met de kinderen grond van het schoolterrein in een emmer of bakje. Graaf tot onder de humushoudende laag om een bodemstaal te nemen. Dit bodemstaal kan je in de klas of op een geschikte plaats buiten onderzoeken. Leg plastic onderleggers op de banken om te vermijden dat de klas in een modderpoel verandert.
- Doe samen met de kinderen de kneedproef om het bodemtype te bepalen. Die gaat als volgt: neem wat grond in je handen en maak hem vochtig (de grond mag net niet aan je vingers kleven). De vorm die je aan het natte materiaal kan geven, geeft informatie over het bodemtype. Begin bij vorm 1 en zie hoe ver je komt; geraak je bv. tot vorm 5 dan heb je een leembodem.

Kneedproef

Vorm 1: bergje	zand
Vorm 2: dropje ('bergje' waar je wat 'model' kan in brengen)	(lemig) zand
Vorm 3: rolletje (ongeveer 10 cm lang) met scheuren	zandleem
Vorm 4: rolletje (ongeveer 10 cm lang) zonder scheuren	leem
Vorm 5: hoefijzer met scheuren	(kleilig) leem
Vorm 6: hoefijzer zonder scheuren	(lemig) klei
Vorm 7: cirkel	klei

- Zorg ervoor dat je in de klas wat zand en klei in voorraad hebt. De kinderen kunnen de test niet alleen met het bodemstaal van het schoolterrein doen, maar ook met het zand en de klei. Zo kunnen ze duidelijk het verschil zien tussen de verschillende bodemtypes.
- Laat de kinderen met de klei een knutselwerkje boetseren.

De lichtinval onderzoeken

Om de lichtinval te onderzoeken ga je na welke delen van het terrein in de volle zon (meer dan 6 uur zon per dag), in halfschaduw (tussen 3 en 6 uur zon per dag) en helemaal in de schaduw (minder dan 3 uur zon per dag) liggen. Dat doe je als volgt:

- Ga de lichtinval bij voorkeur na op een zonnige dag rond 21 maart of 21 september. De dagen zijn dan 12 uur lang. Als je bv. op 21 juni - de langste dag van het jaar - de lichtinval zou bepalen, krijg je een vertekend beeld.
- Bepaal op de gekozen dag samen met de kinderen een aantal keren de schaduwzones: rond 9 uur, 11 uur, 13 uur, 15 uur en 17 uur (dit zal je misschien zelf na de schooluren moeten doen).
- Om de schaduwzones te bepalen, heeft elk kind of groepje een plattegrond van het schoolterrein en transparant papier nodig. Maak het transparant papier bovenop de plattegrond vast, bv. met paperclips. In de linkerbovenhoek laat je de kinderen het uur van de waarneming noteren. Zo weten ze achteraf nog wat de boven- en onderkant van hun papier is. De kinderen verkennen het schoolterrein en arceren op het transparant papier de zones met schaduw. Voor elke waarneming nemen ze een nieuw transparant papier en gebruiken ze, voor de duidelijkheid, een verschillende arcering (bv. van rechtsboven naar linksonder, van boven naar beneden en van linksboven naar rechtsonder) en een andere kleur. Als je schoolterrein helemaal verhard is, kan je de schaduwzones met krijt op de grond arceren. De kinderen zouden de arceringen ook meteen op hun plattegrond kunnen aanduiden, maar met verschillende lagen transparant papier werken is overzichtelijker voor hen.
- Bespreek dan aan de hand van de arceringen klassikaal welke zones in de volle zon, halfschaduw of schaduw liggen. Zones met twee of minder arceringen krijgen meer dan 6 uur zon per dag en liggen dus in de volle zon. Zones met drie arceringen krijgen 3 tot 6 uur zon per dag en liggen in halfschaduw. Zones met meer dan drie arceringen krijgen minder dan 3 uur zon per dag en liggen dus in de schaduw.
- Laat de kinderen op hun plattegrond de zones met zon, halfschaduw en schaduw inkleuren.

Tips

Deze les is niet alleen in de planningsfase nuttig. Ook als de schoolomgeving al groen is, kan je met de kinderen de bodem en de lichtinval onderzoeken.

Door op verschillende momenten van de dag de schaduwzones te bepalen, merken de kinderen dat de schaduw 'van plaats verandert'. Je kan hier verder mee werken door een **zonnewijzer** te knutselen. Dat is heel eenvoudig: steek een lange stok (ongeveer 1 meter lang) in de grond, of zet de stok vast in een fles of omgekeerde bloempot als je hem niet in de grond kan steken. De zonnewijzer moet in de volle zon staan. Teken een cirkel rond de stok met de stok als middelpunt van de cirkel. Elk uur (bv. eerst om 9 uur, dan om 10 uur,...) trekken de kinderen een streepje of leggen ze een steen op de plaats waar de schaduw van de stok de cirkel snijdt en schrijven ze het uur erbij. De volgende dagen kunnen de kinderen het uur aflezen op hun zelfgemaakte klok. Daarna zal 'het horloge' niet meer de juiste tijd aangeven. Je kan deze gelegenheid ook aangrijpen om de bewegingen van de aarde, de zon en de maan aan bod te laten komen.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.10 De leerlingen kunnen tonen hoe de aarde om zichzelf en de aarde, de zon en de maan ten opzichte van elkaar bewegen.
- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.

Wiskunde

Meetkunde

- 3.7 De leerlingen zijn in staat zich ruimtelijk te oriënteren op basis van plattegronden, foto's en gegevens over afstand en richting.

DE IDEEËNSCHETS BESPREKEN MET DE KINDEREN

Inleiding

Vanuit alle ideeën, wensen, bezwaren, beperkingen,... zal de werkgroep een voorontwerp (= ideeënschets) opstellen met de groene elementen die de school wil aanleggen. Het is belangrijk om dit ontwerp voor te stellen aan de kinderen. Ze hebben hun ideeën en wensen mogen uiten over de vergroening van het schoolterrein, en ook bij hen leven er nu bepaalde verwachtingen. Bij de les 'De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren' hebben we al benadrukt dat het belangrijk is om telkens met de kinderen te bespreken of hun wensen realistisch zijn of niet. Als je nu ook nog met de kinderen overloopt hoe het ontwerp tot stand is gekomen en waarom sommige van hun ideeën en wensen uit de boot zijn gevallen, vermijd je mogelijke ontgoochelingen en misverstanden.

Duur:

1 à 2 uur

Seizoen:

*Mogelijk in alle seizoenen,
de winter is minder geschikt*

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- *Vergrote kopie van het voorontwerp*
- *Lijst met wensen van de kinderen, verzameld in de les 'De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren'*
- *Eventueel fototoestel(len)*

Werkwijze

Aan de hand van de verzamelde wensen en ideeën van leerkrachten, kinderen, ouders,... en op basis van de aanwezige randvoorwaarden (financiële middelen, mogelijkheden van het terrein,...) zal de werkgroep een voorontwerp opstellen, al dan niet met de hulp van een professionele ontwerper. Die ideeën schets leg je voor aan de kinderen.

- Ga met de kinderen naar buiten en vertel hen in grote lijnen wat er gaat veranderen, welke groenelementen er komen,...
- Houd een klasgesprek, in de klas of op een rustig plekje buiten, en laat de kinderen hun eerste reacties geven. Hiervoor kan je het ontwerp vergroten en ergens ophangen. Mogelijke vragen: Wat vinden jullie leuke ideeën? Zijn er minder leuke ideeën? Je kan in een tabel de plus- en minpunten noteren.
- Neem dan de wensen van de kinderen erbij (zie les 'De wensen en ideeën van de kinderen inventariseren'). Mogelijke vragen: Welke van jullie wensen en ideeën vinden jullie terug in het ontwerp? Welke zijn helemaal niet opgenomen? Welke van jullie wensen zullen toch nog kunnen in de vergroende schoolomgeving? Een voorbeeld: de kinderen vroegen om een boom om in de schaduw te kunnen zitten. Er komt geen boom op de speelplaats, maar wel een houten constructie die begroeid wordt met klimplanten, waaronder de kinderen in de schaduw kunnen zitten.
- Laat de kinderen al de vragen opschrijven die ze nog hebben over het voorontwerp (bv. 'Waarom kan dat niet?', 'Waarom is er gekozen voor dat?'). Je kan iemand van de werkgroep vragen om langs te komen in de les om de vragen te beantwoorden. Je kan ook enkele leerlingen afvaardigen om die persoon, bv. tijdens de speeltijd, te gaan interviewen. Die leerlingen kunnen dan daarna verslag uitbrengen bij de rest van de klas. Indien mogelijk kan er nog met de opmerkingen van de kinderen rekening gehouden worden bij het opstellen van het definitieve plan.

Tips

Stuur de kinderen met een fototoestel het schoolterrein op en laat ze **foto's** nemen van de hoekjes die gaan veranderen. De kinderen kunnen bij elke foto een artikeltje schrijven over wat er juist gaat gebeuren. De foto's zijn ook leuk om later een 'voor en na' te maken. In de les 'Reporters ter plaatse - Een 'groene' krant maken' kan je inspiratie opdoen om je reporters aan de slag te zetten. Een **krantje** (of eventueel de website van de school), gemaakt door de kinderen, is een leuke manier om alle betrokkenen (ouders, burens, gemeente,...) op de hoogte te houden van de vorderingen van het vergroeningsproces.

Eindtermen

Muzische vorming

Media

- 5.3 De leerlingen kunnen soorten van eenvoudige hedendaagse audiovisuele opnamen en weergavetoestellen aanwijzen, benoemen en ze creatief bedienen.

Nederlands

Luisteren

- 1.8 De leerlingen kunnen de informatie beoordelen die voorkomt in een discussie met bekende leeftijdsgenoten.

Spreken

- 2.9* De leerlingen kunnen in een gesprek kritisch reageren op de vragen en opmerkingen van bekende volwassenen.
- 2.10* De leerlingen kunnen tijdens een discussie met bekende volwassenen over een behandeld onderwerp passende argumenten naar voren brengen.

*Attitudes

LEVENDE HUISJES – ‘BOUWEN’ MET SNOEIHOUD

Inleiding

In de technische handleiding leggen we uit dat je snoeien zoveel mogelijk moet vermijden (zie p. 45). Als er toch gesnoeid wordt, beschouw het snoeihout dan niet als afval. Met snoeihout kan je namelijk verschillende ‘groene’ elementen aanleggen op je schoolterrein. Zo kan je er mooie en praktische vlechtwerken mee maken, die als omheining kunnen dienen. Met die omheiningen kan je bv. lelijke elementen ‘wegmoffelen’, of ze kunnen dienst doen als klimhulp voor planten. De basistechniek is niet moeilijk en de kinderen zullen hem snel onder de knie hebben. Een andere manier om snoeiafval te verwerken, is 'levende bouwsels' maken. Dat zijn constructies (wigwam, tunnel, iglo,...) van levend plantenmateriaal. Een vaak gebruikte boomsoort hiervoor is wilg, maar ook andere loofboomsoorten lenen zich ertoe. Bestaat er een uitdagender ‘speeltuig’ dan een huisje dat groeit, ritselt en verandert met de seizoenen, en waar de kinderen zelf aan kunnen meebouwen?

Duur:

Van 1 uur tot een hele dag

Seizoen:

- *Vlechtwerken: afhankelijk van wanneer je snoeit*
- *Levende bouwsels: van november tot begin maart*

Groenvorm:

- *Aanplanting met bomen en struiken*
- *Je kan eventueel ook snoeihout bekomen bij de gemeente of een natuurreservaat in de buurt.*
- *Om levende bouwsels aan te leggen, heb je behoorlijk wat plaats nodig.*

Materiaal:

In de werkwijze lees je wat je nodig hebt als je een vlechtwerk of een levend bouwsel wil maken.

Werkwijze

Vlechtwerken

Met snoeihout kan je allerlei omheiningen vlechten, bv. een laag vlechtwerk als omheining voor een kruidentuintje of een afsluiting van één meter hoog om compostbakken achter te ‘verstoppen’. Vlechtwerken zijn niet alleen uitstekende omheiningen, ze zien er ook mooi uit en kunnen dienst doen als steun voor klimplanten. Door snoeihout te gebruiken, vermijd je groenafval en een investering in bv. een metalen afsluiting. Duurzaam en goedkoop dus! Voor een eenvoudig vlechtwerk ga je als volgt te werk:

- Materiaal om te vlechten bekom je als er struiken of bomen op het schoolterrein gesnoeid worden. Ook bij de gemeente of een natuurreservaat in de buurt is eventueel snoeihout te verkrijgen.
- Je kan vlechten met de takken van o.a. wilg, hazelaar, es, tamme kastanje en braam (wel eerst de doornen verwijderen!). Gebruik zo vers mogelijk snoeihout, dat vlecht het makkelijkst. Laat het snoeihout hoogstens enkele dagen liggen. Wacht je langer, dan worden de takken te droog en breken ze bij het vlechten. Je kan de takken eventueel laten drogen en ze later, voor je ze gebruikt, laten weken in water.
- De takken om te vlechten moeten minstens 2 meter lang zijn, anders kan je ze niet goed vastzetten. Verwijder alle zijtakken zodat je een gave tak overhoudt. Takken die niet al te dik zijn vlechten het makkelijkst.
- Plaats om de 50 cm verticale palen (bij voorkeur kastanje) over de hele lengte waar de omheining moet komen. Je zal de takken tussen deze palen vlechten. Plaats minstens vier palen.
- Het vlechten zelf gaat als volgt: 1 voor - 1 achter - 1 voor - 1 achter,... Begin bv. met een tak aan de voorzijde van de eerste paal, ga achter de tweede paal door, ga voor de derde paal door, ga achter de vierde paal door,... Een tak moet minstens vier palen raken om goed vast te zitten. Eindig je met een tak aan de voorzijde van een paal, vertrek dan met de volgende tak aan de achterzijde van die paal. Ga zo systematisch te werk voor de hele lengte van de omheining.

Begin je met een nieuwe tak en heb je bv. nog maar twee palen over voor je aan het einde van de omheining bent, gebruik dan ook nog minstens de twee vorige palen, anders zit de tak niet vast.

Als een rij af is, begin je erboven aan de volgende rij. Ben je bij de rij eronder aan de voorkant van de paal begonnen, begin dan nu aan de achterkant van de paal.

- Je vlechtwerk hoeft niet in één keer klaar te zijn. Als het snoeihout op is, werk je gewoon het volgende jaar verder, als je nieuw snoeihout hebt.

Levende bouwsels

Voor kinderen zijn levende bouwsels op het schoolterrein fantastische speelelementen: ze kunnen bv. in een wigwam van levende takken spelen, of door een groene tunnel hollen. Elk seizoen is het bouwsel anders; het verandert voortdurend van uitzicht en er is steeds iets nieuws te ontdekken. Levende bouwsels leg je het best aan tijdens de rustperiode van planten: tussen november en begin maart. De basistechniek om een levend bouwsel aan te leggen is als volgt:

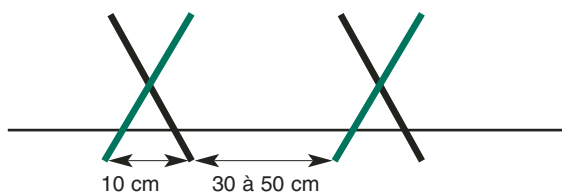
- Waar twee takken in de natuur heel hard tegen elkaar worden gedrukt, kunnen vergroeiingen voorkomen. Op dat principe stoelt de bouwtechniek voor levende bouwsels: door zelf vergroeiingen te veroorzaken, proberen we een stevige constructie te bekomen.

Om een levende constructie te maken, gebruik je altijd materiaal van maar één soort, anders groeien de takken zeker niet in elkaar. In de literatuur wordt vaak wilg aangeraden, maar uit de praktijk blijkt dat wilgen toch niet zo makkelijk in elkaar groeien. Es, esdoorn en Spaanse aak doen het op dat vlak beter. Het grote voordeel van wilg is wel dat je de takken in de grond kan steken en dat deze spontaan wortels zullen vormen. Bij es, esdoorn of Spaanse aak moet je werken met materiaal waar al een wortelkluif aanwezig is. Enkele bomen die volgens de literatuur geschikt zijn om in elkaar te laten groeien: gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*), es (*Fraxinus excelsior*), wilde appel (*Malus sylvestris*), schietwilg (*Salix alba*), winterlinde (*Tilia cordata*) en zomerlinde (*Tilia platyphyllos*).

Werken met wilg zal voor veel scholen de meest haalbare optie zijn. Daarom hebben we het in het vervolg van deze werkwijze enkel over wilgentakken. Voor andere soorten is de werkwijze identiek, alleen moet je dan werken met materiaal met een wortelkluit.

- Maak het terrein klaar om te planten. Wilgen kan je in gras planten. Voor andere soorten moet je het terrein eerst ompsitten (als er zware kruidgroei is) of harken/frezen (als de bodem verdicht is, maar er geen zware kruidgroei is). Graaf vervolgens een geul van ongeveer 50 cm diep om de takken in te planten.
- Gebruik zo vers mogelijke wilgentakken. Moet je ze toch enkele dagen bewaren voor je ze kan planten, zet ze dan met hun 'voeten' in water op een schaduwrijke, beschutte plaats.
- Ontdoe de takken van al hun zijtakken voor je ze plant. Gebruik het liefst lange takken die onmiddellijk in de top al samengenomen kunnen worden. Wilgentakken van twee jaar oud zijn meestal lang genoeg. Let er bij het planten op dat je het juiste uiteinde van de takken in de grond steekt!
- Plant de takken twee aan twee, bv. op 10 cm van elkaar. Plant de takken niet recht omhoog, maar wel schuin, zodat ze elkaar diagonaal kruisen. Dat kruisen moet voor alle twee aan twee geplante takken op dezelfde manier gebeuren. De takken in het groen kruisen de takken in het zwart telkens langs voor (zie figuur 1). De afstand tussen de groepjes van twee aan twee geplante takken is afhankelijk van de aard van het bouwsel (meestal ongeveer 30 à 50 cm).

Figuur 1

- Vlecht de takken verder omhoog diagonaal in elkaar volgens de methode '1 voor, 1 achter'. Op dezelfde hoogte moeten de takken elkaar altijd op dezelfde manier kruisen. Een voorbeeld: op een halve meter hoogte kruisen de takken die naar links wijzen de takken die naar rechts wijzen langs voor.

Werken met wilg

Als je op het schoolterrein veel plaats hebt voor vlechtwerken of levende bouwsels, kan je speciaal daarvoor enkele wilgen planten.

- Plant stekken van 20 à 25 cm lang en ongeveer 1 cm dik. Doe dit tijdens de rustperiode van de planten: tussen november en begin maart.
- Snoei de planten het volgende jaar tot op ongeveer 1 meter hoogte. Vanaf hier zullen heel wat zijtakken ontstaan. Na twee jaar zijn die lang genoeg om mee te vlechten of om er een levend bouwsel mee te maken. Door te snoeien op 1 meter hoogte zorg je ervoor dat de kinderen zelf takken kunnen oogsten om te bouwen.

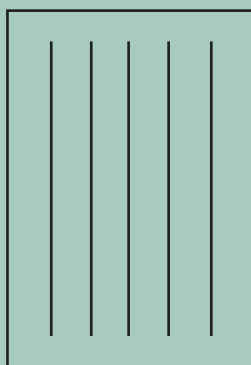
- Bind de takken aan elkaar vast waar ze elkaar kruisen (bv. met fijne ijzerdraad). Daar zouden ze aan elkaar moeten groeien. Dat vastbinden moet heel systematisch gebeuren. Begin dus helemaal beneden, waar de twee aan twee geplante takken elkaar kruisen. Doe dat over de hele lengte van de constructie en begin dan pas aan de volgende 'verdieping'. Daar maak je weer al de kruisende takken aan elkaar vast voor je naar een volgende 'verdieping' gaat. De takken worden telkens diagonaal in elkaar gevlochten volgens het principe '1 voor, 1 achter'.

- Weef op bepaalde hoogten een touw horizontaal door de takken en span dit aan, zodat de takken naar binnen toe buigen. Dit is nodig om een vorm in de constructie te krijgen. Doe je dat niet, dan groeien de takken gewoon omhoog.
- Zorg er ook voor dat je wigwam of tunnel een opening heeft.
- Als de takken niet ineengroeien, is dat geen ramp. De gevlochten constructie vormt een stevig bouwsel en wellicht groeien de takken uiteindelijk toch in elkaar.
- Jaarlijks moet je de zijtakken die uitschieten mee invlechten of weghalen. Als onderhoud kan je de constructie ook snoeien zoals je een haag snoeit. Het is belangrijk dat je elk jaar een onderhoudsbeurt doet. Wacht je enkele jaren, dan worden de takken te lang en te sterk en veranderen ze de structuur van het bouwsel. Ook scheuren ze dan makkelijk af, wat de constructie kan beschadigen.

Tips

Om de kinderen kennis te laten maken met de **vlechttechniek '1 voor, 1 achter'**, kan je ze eerst laten oefenen met papier. Snijd hiervoor in een blad papier verschillende evenwijdige sneden op ongeveer 1 cm van elkaar. Zorg ervoor dat je niet tot tegen de bladrand snijdt (zie figuur 2). De kinderen kunnen nu strookjes papier in dit papier vlechten: ze steken een strookje papier in de eerste gleuf naar achter, ze steken het door de volgende gleuf weer naar voor, dan door de volgende gleuf weer naar achter, en zo verder. Zo kunnen ze verschillende rijen boven mekaar vlechten.

Figuur 2

Yggdrasil

Heel wat van de informatie die je hier vindt over vlechtwerken en levende bouwsels komt uit de brochure 'Permacultuur in woord en daad. Creatief verwerken van snoeihout'. Deze brochure is te verkrijgen bij **Yggdrasil**, dat jaarlijks ook een workshop organiseert over het creatief verwerken van snoeihout. In de workshop komt ook het maken van levende bouwsels aan bod. Voor meer info kan je terecht op de website <http://users.pandora.be/yggdra>.

Begeleiding voor de kinderen

Als je vlechtwerken of levende bouwsels maakt, zal je de kinderen op het terrein intensief moeten begeleiden. Reken daarvoor op extra hulp. Anders zal je maar met een klein groepje kinderen per keer aan de slag kunnen.

Als je op enkele begeleiders kan rekenen, kan je werken met een doorschuifstelsel. Elk groepje kinderen voert een bepaalde taak uit. De groepjes schuiven door zodat iedereen alle taken eens kan doen. Voorbeelden van taken: takken snoeien, zijtakken verwijderen, takken vlechten, takken vastbinden aan elkaar,...

Eindtermen

Muzische vorming

Beeld

- 1.5 De leerlingen kunnen beeldende problemen oplossen, technieken toepassen en gereedschappen en materialen hanteren om beeldend vorm te geven op een manier die hen voldoet.

Wereldoriëntatie

Technologie

- 2.4 De leerlingen kunnen van een bestaande constructie en van een constructie die ze zelf willen maken, zeggen aan welke eisen ze moeten voldoen.
- 2.7 De leerlingen kunnen bij het monteren/demonteren van een constructie hun materialenkennis en hun kennis van constructie- en bewegingsprincipes functioneel toepassen.
- 2.8 De leerlingen kunnen eigen werkwijzen vergelijken met andere werkwijzen en een oordeel geven daarover.
- 2.10* De leerlingen tonen zich bereid nauwkeurig en veilig te werken, geen materiaal te verkwisten en zorg te dragen voor hun gereedschap.

* Attitudes

HOE WORDEN KLEINE PLANTJES GROOT? – EXPERIMENTEREN MET KIEMPLANTJES

Inleiding

Zaadjes in de grond stoppen, mini-plantjes zien verschijnen en die iele steeltjes met enkele blaadjes uiteindelijk zien uitgroeien tot grote, stevige planten... het is voor de meeste kinderen een nieuwe ervaring. Werken met kiemplantjes in de klas is voor hen een ideale gelegenheid om dit wonderlijke proces eens van dichtbij te volgen. Sommige groenten (o.a. pompoen, courgette en maïs) zaai je eerst binnen en plant je pas later buiten uit. Maar ook als je geen moestuin hebt, kan je bv. zonnebloemen, pompoenen,... binnen zaaien. Later zet je ze dan buiten in bloembakken. Of je kan gewoon kiemplantjes in de klas kweken (bv. tuinkers en gele mostaard) om samen met de kinderen heerlijke belegde broodjes te maken. Aanleidingen genoeg dus om eens aandacht te besteden aan kiemplantjes in de klas. Met enkele eenvoudige experimentjes onderzoeken de kinderen de invloed van verschillende factoren op het kiemproces.

Duur:

- *De proefopstelling maken: 1 à 2 uur*
- *Voor elke observatie: 15 minuten*

Seizoen:

- *Experimenteren met tuinkers is ideaal in de winter, als er weinig activiteiten buiten zijn.*
- *April/mei is de periode om binnen courgette, pompoen, suikermaïs en zonnebloemen te zaaien.*

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- *Doorzichtige plastic bakjes (minstens vier)*
- *Doorzichtige plastic deksels of folie*
- *Keukenpapier*
- *Zaadjes van tuinkers*
- *Kopieën van het werkblad*

Werkwijze

Inleiding voor de kinderen

Voor we de zaadjes van onze pompoenen, courgettes, zonnebloemen,... zaaien, bekijken we eerst eens wat zo'n zaadje allemaal nodig heeft om uit te groeien tot een gezonde, nieuwe plant.

Wat hebben wij, mensen, allemaal nodig om te groeien of om gezond te blijven? Wat moet je de planten regelmatig geven om te voorkomen dat ze dood gaan (water)? Waarom staan de meeste planten binnen op de vensterbank (licht)? Wat zou nu zo'n zaadje nodig hebben om te kiemen en uit te groeien tot een nieuw plantje?

Experimenteren met kiemplantjes

Om te experimenteren met kiemplantjes gebruik je het best **tuinkers** (*Lepidium sativum*). De invloed van water, licht en temperatuur kan je bij tuinkers makkelijk nagaan. Misschien komen de kinderen tijdens het inleidend klasgesprek met nog andere factoren op de proppen, die je eveneens kan nagaan als dat praktisch haalbaar is. Om de invloed van water, licht en temperatuur na te gaan, heb je volgende opstellingen nodig.

Opstelling 1: Water, licht en warmte

- Gebruik bij voorkeur doorzichtige plastic bakjes, bv. van bij de slager. Je kan de kinderen vragen om thuis plastic bakjes te verzamelen en deze mee te brengen naar school.
- Breng in een bakje een laag keukenpapier aan van minstens 0,5 cm dik. Giet water over het papier, laat het intrekken en giet het resterende water weg. Het natte keukenpapier volstaat als voedingsbodem. De nodige voedingsstoffen voor het kiemplantje zitten immers in het zaad zelf.
- Spreid het zaad regelmatig en dik uit over het natte keukenpapier.
- Zet een doorzichtig deksel op het doosje of sluit het af met plastic folie. Doorprik de folie of het deksel een tiental keren.
- Plaats het bakje op een vensterbank waar veel licht binnenvalt, maar niet in de volle zon.
- Na het kiemen (ongeveer na vijf dagen) verwijder je het deksel of de folie. Indien nodig geef je water bij. Het substraat (= keukenpapier) moet vochtig zijn, maar overtollig water giet je weg.

Opstelling 1 doet dienst als **controle**. In de drie volgende opstellingen laat je telkens één factor (water, licht of temperatuur) variëren ten opzichte van de controle-opstelling. Zo stellen de kinderen de invloed vast van elk van de verschillende factoren.

Opstelling 2: Weinig water

- Breng in een plastic bakje een laag keukenpapier aan van minstens 0,5 cm dik. Maak het keukenpapier slechts licht vochtig met een plantenspuit.
- Spreid het zaad regelmatig en dik uit over het keukenpapier.
- Zet een doorzichtig deksel op het doosje of sluit het af met plastic folie. Doorprik de folie of het deksel een tiental keren.
- Plaats het bakje op een vensterbank waar veel licht binnenvalt, maar niet in de volle zon.
- Verwijder het deksel of de folie op hetzelfde moment dat je het deksel bij opstelling 1 verwijdert (na ongeveer vijf dagen). Geef geen water bij.

Opstelling 3: Weinig licht

- Breng in een plastic bakje een laag keukenpapier aan van minstens 0,5 cm dik. Giet water over het papier, laat het intrekken en giet het resterende water weg.
- Spreid het zaad regelmatig en dik uit over het keukenpapier.
- Zet een doorzichtig deksel op het doosje of sluit het af met plastic folie. Doorprik de folie of het deksel een tiental keren.
- Plaats het bakje in een gesloten kast in de klas. Let er wel op dat de temperatuur in de kast ongeveer dezelfde is als in de klas. Plaats het bakje dus zeker niet in de koelkast. Je wilt immers alleen de invloed van licht onderzoeken.
- Verwijder het deksel of de folie op hetzelfde moment dat je het deksel bij opstelling 1 verwijdert (na ongeveer vijf dagen). Geef water bij indien nodig. Giet overtollig water weg.

Opstelling 4: Weinig warmte

- Breng in een plastic bakje een laag keukenpapier aan van minstens 0,5 cm dik. Giet water over het papier, laat het intrekken en giet het resterende water weg.
- Spreid het zaad regelmatig en dik uit over het keukenpapier.
- Zet een doorzichtig deksel op het doosje of sluit het af met plastic folie. Doorprik de folie of het deksel een tiental keren.
- Plaats het bakje in een lokaal waar het gevoelig kouder is dan in de klas, bv. een onverwarmd lokaal of gang,... Plaats het bakje wel waar veel licht binnenvalt, je wilt immers alleen de invloed van de temperatuur onderzoeken. Als je geen koud plekje vindt, kan je het bakje 's avonds in de koelkast plaatsen.
- Verwijder het deksel of de folie op hetzelfde moment dat je het deksel bij opstelling 1 verwijdert (na ongeveer vijf dagen). Geef water bij indien nodig. Giet het overtollig water weg.

Praktisch

- Verdeel de klas in vier groepjes en laat ieder groepje één opstelling maken. Laat de kinderen om de paar dagen de kiemplantjes meten, en dat gedurende twee weken. De kinderen kunnen de resultaten noteren in de tabel op het werkblad.
- Een andere manier van werken: verdeel de klas in groepjes en laat elk groepje de vier opstellingen maken. Elk groepje heeft zo zijn eigen onafhankelijke experiment. Loopt er bij één groepje iets mis, dan kunnen deze kinderen de opstelling toch nog bij de andere groepjes bekijken. Laat de kinderen de kiemplantjes om de paar dagen meten en laat ze de gegevens noteren in de tabel op het werkblad.

Na veertien dagen kunnen de kiemplantjes van tuinkers gebruikt worden om de boterhammen van de kinderen mee op te fleuren. De kinderen weten nu dat water, licht en warmte belangrijk zijn om gezonde kiemplantjes te krijgen. Deze kennis is nuttig als je binnen pompoenen, zonnebloemen,... gaat zaaien.

In 'De technische handleiding voor een groene school' kan je bij het hoofdstuk over de moestuin lezen hoe je binnen pompoen, courgette en suikermaïs zaait, hoe je de kiemplantjes verzorgt en hoe je de plantjes buiten uitplant.

Tips

Tuinkers kan **in** verschillende **vormen** gezaaid worden. Zo kan elk kind tuinkers in de vorm van de eerste letter van zijn/haar voornaam zaaien. Een makkelijke manier om figuren te zaaien: knip een figuur of letter uit een papier. Leg dat papier op de voedingsbodem (keukenpapier, compost,...) en zaai waar de figuur is uitgeknipt.

Elk kind kan een zaadje van een **zonnebloem** planten in een versierd bloempotje. Het kleine plantje is een mooi moederdagcadeau en de moeders kunnen het plantje thuis in de tuin planten.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.
- 1.13 De leerlingen kunnen minstens één natuurlijk verschijnsel dat ze waarnemen via een eenvoudig onderzoekje toetsen aan een hypothese.
- 1.17 De leerlingen kunnen bij verzorging van dieren en planten uit hun omgeving zelfstandig basishandelingen uitvoeren.

Werkblad: Experimenteren met kiemplantjes

	Controle	Weinig water	Weinig licht	Weinig warmte
Gezaaid op				
Gemeten op	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.
Gemeten op	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.
Gemeten op	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.
Gemeten op	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.	De plantjes zijn ongeveer ..... cm groot.
Conclusie		In het bakje met weinig water zijn de plantjes kleiner dan / even groot als / groter dan de plantjes in het controlebakje. In het bakje met weinig water zijn er minder / evenveel / meer kiemplantjes als / dan in het controlebakje.	In het bakje met weinig licht zijn de plantjes kleiner dan / even groot als / groter dan de plantjes in het controlebakje. In het bakje met weinig licht zijn er minder / evenveel / meer kiemplantjes als / dan in het controlebakje.	In het bakje met weinig warmte zijn de plantjes kleiner dan / even groot als / groter dan de plantjes in het controlebakje. In het bakje met weinig warmte zijn er minder / evenveel / meer kiemplantjes als / dan in het controlebakje.
Opmerkingen (bv. Zien de plantjes er anders uit dan in het controlebakje?)				

EERSTE HULP BIJ MOESTUINEN – DE MOESTUIN IN PERCELEN INDELEN EN EEN WERKKALENDER OPSTELLEN

Inleiding

Een moestuin vraagt heel wat planning en werk, maar in ruil daarvoor krijg je een boeiende omgeving waarin je samen met de kinderen aan de slag kan. Het is belangrijk dat de kinderen zoveel mogelijk zelf kunnen doen: het terrein omspitten, zaaien, planten, onkruid wieden, oogsten,... De kinderen zullen hun zelfgekweekte groenten veel lekkerder vinden dan die uit de winkel.

In de 'Technische handleiding voor een groene school' leggen we uit hoe je vanaf nul een ecologische moestuin kan aanleggen. Voor de nodige achtergrondinformatie bij deze les verwijzen we dan ook naar de technische handleiding.

In deze les geven we aan hoe je samen met de kinderen de moestuin in percelen kan verdelen en een werkkalender kan opstellen.

Duur:

- De moestuin in percelen indelen: 1 à 2 uur
- Een werkkalender opstellen: 1 à 2 uur

Seizoen:

- Een moestuin in percelen indelen kan vóór de winter of in het vroege voorjaar.
- Een werkkalender stel je het best in de winter op, voor eind januari.

Groenvorm:

Moestuin

Materiaal:

- Indelen in percelen (per groepje): touw en stokjes, rol- of vouwmeter
- Werkkalender opstellen (per groepje): groot vel papier, kopieën van de zelfontworpen pictogrammen

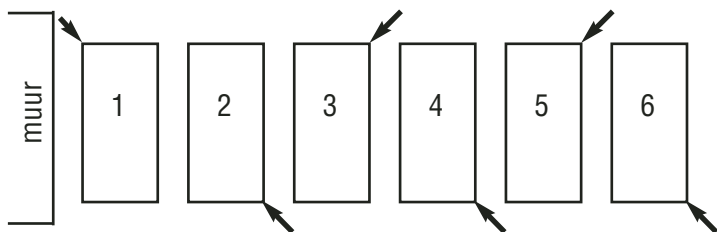

Werkwijze

De moestuin in percelen indelen

Als je een nieuwe moestuin aanlegt, moet je die in percelen indelen (zie de technische handleiding p. 72). Dat kan vóór de winter, nadat je het terrein tot tuingrond hebt omgevormd en vóór je een wintermulchlaag aanbrengt. Het kan ook nog in het voorjaar, nadat je de wintermulchlaag hebt weggenomen (februari - maart). Voor de kinderen is het een goede meet- en rekenoefening om de percelen zelf 'uit te zetten' (= afbakenen met touw en paaltjes).

- Verdeel de klas in groepjes; elk groepje zal een perceel uitzetten.
- Teken het schema van de moestuin met de indeling in percelen op het bord, met de juiste afmetingen erbij. Geef elk perceel ook een nummer of een naam zodat elk groepje weet welk perceel het moet uitzetten (zie figuur 3).
- Duid voor elk perceel een oriëntatiepunt aan op het schema (bv. pijltjes op figuur 3) en zorg dat die punten op het terrein ook al aangeduid staan met een stokje. Zorg ervoor dat op het schema ook enkele referentiepunten van op het terrein staan (bv. een muur, een pad,...)

Figuur 3

- Laat de kinderen per groepje het schema van de moestuin overtekenen. Ieder groepje heeft nu voldoende informatie (een schets met de afmetingen en een oriëntatiepunt) om zijn perceel uit te zetten.
- Wijs de kinderen er zeker op dat de groepjes ook onderling moeten samenwerken. Als één groepje fout meet, heeft dat immers gevolgen voor de andere percelen. Laat de kinderen zelf ideeën naar voor brengen over hoe ze de opdracht kunnen aanpakken. Volgende vragen kunnen daarbij helpen: Van waar gaan we beginnen meten? Kan elk groepje tegelijk starten? Wat doen we eerst? En daarna?
- De kinderen moeten nu, met behulp van de schets en een rol- of vouwmeter, hun perceel afbakenen. Daarvoor gebruiken ze touw en paaltjes om de touwen aan vast te maken.

Een werkkalender voor de moestuin opstellen

Hoe het werk in de moestuin verdeeld wordt, is sterk verschillend van school tot school. Het is mogelijk dat binnen een school elke klas verantwoordelijk is voor één perceel. In andere scholen heeft elke klas een klein stukje grond ter beschikking op elk perceel. Soms werkt er maar één klas in de moestuin en is de klas verdeeld in groepjes. Elk groepje is dan verantwoordelijk voor één perceel. Maar hoe het werk ook verdeeld wordt, je moet altijd een werkkalender opstellen voor de percelen (of stukjes van percelen) waarvoor je met je klas verantwoordelijk bent. Een werkkalender geeft voor elke groente aan wat er elke maand moet gebeuren. Je kan met de kinderen de werkkalender in een leuke vorm gieten.

- Een werkkalender stel je elk jaar opnieuw op. Het beste tijdstip daarvoor is de winter, vóór het einde van januari, zodat je goed op tijd weet wat er moet gebeuren in de moestuin. Hou er in de loop van het jaar wel rekening mee dat weersomstandigheden de kalender kunnen vervroegen of vertragen. Denk er ook aan dat sommige groenten pas het volgend schooljaar geoogst kunnen worden.
- Kies samen met de kinderen welke groenten er geteeld gaan worden. Per perceel kunnen de kinderen kiezen tussen een aantal groenten (zie de technische handleiding p. 75). Zo kunnen ze voor het perceel van de vruchtgewassen kiezen tussen bv. courgette, pompoen en suikermaïs. Je kan voor de keuze van de groenten een democratische verkiezing houden.
- Voor de groenten die je met je klas gaat telen schrijf je per maand de taken op het bord. Een overzicht van de taken per groente en per maand vind je op de werkkalender (zie p. 81) en de wegwijsfiches in de 'Technische handleiding voor een groene school'.
- De kinderen kunnen zelf pictogrammen ontwerpen voor de meest voorkomende taken: buiten zaaien, binnen zaaien, planten, oogsten en onkruid wieden. De pictogrammen kan je kopiëren en gebruiken om deze taken op de werkkalender aan te duiden.

- Verdeel de klas in groepjes en wijs aan ieder groepje één groente toe. Elk groepje krijgt een groot stuk papier (bv. A1-formaat) om de werkkalender van hun groente op te maken. De gegevens die zeker op de kalender moeten: de naam van de groente en elke maand van het jaar. Laat elk groepje zelf zijn kalenderblad ontwerpen; er moet wel bij elke maand voldoende plaats overblijven om de taken erbij te schrijven en/of de pictogrammen te kleven. Laat de kinderen eerst een ontwerpje maken op een klein blad papier, alvorens ze met het grote papier aan de slag mogen. Ze kunnen hun kalender versieren met tekeningen, foto's,...
- Een andere manier om een werkkalender op te stellen is om een poster per maand te maken, in plaats van per groente. Je laat dan twaalf groepjes elk een maand voor hun rekening nemen. Per maand geef je dan voor elke groente die je met je klas teelt aan welke taken moeten worden uitgevoerd. Elke maand hang je het juiste kalenderblad in de klas.
- Speciale gebeurtenissen en waarnemingen in de moestuin kan je op de kalender aanvullen.
- Op basis van de werkkalender kunnen eventueel bepaalde taken (Wie doet wat?) verdeeld worden en bij aangevuld worden op de werkkalender.

Tips

In de Sint-Lambertusschool in Muizen hebben de kinderen met de hulp van vier mama's op een creatieve namiddag **werkpakken** (in salopetvorm) gemaakt. De moeders hadden hun naaimachine bij en de kinderen tekenden het patroon over op de stof, knipten de vorm uit, leerden stikken,... Als de kinderen in de tuin werken trekken ze deze pakken aan en worden hun kleren niet vuil.

Je kan elk kind bv. zijn **eigen slaplantje** laten planten en verzorgen. Op het einde van het schooljaar kan je de ouders de krop sla van hun kind meegeven op het oudercontact.

Leerlingeninitiatief in de moestuin

In de basisschool Gravenbos in Gistel werken de leerlingen van het vijfde leerjaar hard in hun moestuin. In groepjes van vijf zijn ze verantwoordelijk voor een perceeltje van 2 op 4 meter. Meester Luc stelt enkel het zaaiplan op dat bepaalt welk gewastype op welk perceel komt, de rest doen de kinderen. Groenten kiezen, zaden aankopen, een werkkalender opstellen, het perceel zaaiklaar maken, zaaien, onkruid wieden,... de kinderen zijn er allemaal zelf voor verantwoordelijk. Om het werk in goede banen te leiden, bestaat elk groepje uit een aanvoerder, materiaalmeester, verslaggever, bemiddelaar en tijdbewaker. In het kader van de lessen wereldoriëntatie werken de leerlingen meestal enkele uren per week in de moestuin. Ze moeten ook een logboek bijhouden met onder meer verslagen van hun activiteiten in de moestuin, eventuele problemen en een balans met hun onkosten en inkomsten (bv. als ze eigen oogst verkopen).

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Technologie

- 2.6 De leerlingen kunnen aan de hand van een al dan niet zelfgemaakte eenvoudige werktekening of handleiding het geschikte materiaal en gereedschap kiezen en daarmee de constructieactiviteit stap voor stap juist en veilig uitvoeren.
- 2.10* De leerlingen tonen zich bereid nauwkeurig en veilig te werken, geen materiaal te verkwisten en zorg te dragen voor hun gereedschap.

Tijd

- 5.3 De leerlingen kunnen in een kleine groep voor een welomschreven opdracht een taakverdeling en een planning in de tijd opmaken.

Wiskunde

Meten

- 2.1 De leerlingen kennen de belangrijkste grootheden en maateenheden met betrekking tot lengte, oppervlakte, inhoud, gewicht, tijd, snelheid, temperatuur en hoekgrootte en ze kunnen daarbij de relatie leggen tussen de grootte en de maateenheid.

Meetkunde

- 3.7 De leerlingen zijn in staat zich ruimtelijk te oriënteren op basis van plattegronden, foto's en gegevens over afstand en richting.

Strategieën en probleemoplossende vaardigheden

- 4.2 De leerlingen zijn in staat om de geleerde begrippen, inzichten, procedures, met betrekking tot getallen, meten en meetkunde, zoals in de respectievelijke eindtermen vermeld, efficiënt te hanteren in betekenisvolle toepassingssituaties, zowel binnen als buiten de klas.

* Attitudes

HET WEL EN WEE VAN (ON)KRUID

Inleiding

Het is onvermijdelijk dat er op het schoolterrein ook spontaan planten de kop opsteken. Zaden van planten worden o.a. met de wind aangevoerd of zitten gewoon in de bodem te wachten op een kansje om te kiemen. Een veelgebruikte term voor die spontane plantengroei is 'onkruid'. Voor je het 'onkruid' aanpakt, kan je je eerst eens afvragen of die 'on' wel van toepassing is. Dit onderwerp is uitstekende gespreksstof voor een klasgesprek: verdient de spontane plantengroei op het schoolterrein wel zomaar de naam 'onkruid' (**ongewenst kruid**)?

Met een eenvoudig experiment gaan de kinderen na hoe ze ongewenste plantjes te slim af kunnen zijn. Onkruid wieden is een klassieker, en een ideaal karweitje om samen met de kinderen te doen. Maar er zijn nog andere, minder arbeidsintensieve methoden die het proberen waard zijn.

Duur:

- Klasgesprek over 'onkruid': 1 uur
- Experimenteren met 'onkruid' - testveldjes klaarmaken: 1 à 2 uur
- Experimenteren met 'onkruid' - tweewekelijkse observatie: 30 minuten tot 1 uur

Seizoen:

Lente en zomer

Groenvorm:

- Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm
- Voor het experiment is wel wat plaats nodig (minstens een braakliggende strook van 1 op 3 meter).

Materiaal:

- Touw en houten stokjes
- Spade
- Houthaksel of materiaal voor een mulchlaagje

Werkwijze

Een klasgesprek over 'onkruid'

De term 'onkruid' slaat op planten die op een bepaalde plaats niet gewenst zijn. Maar 'niet gewenst' is natuurlijk een subjectief begrip. Welke planten 'onkruid' zijn en welke niet, is dus geen vaststaand feit. Voor een boer zijn klaprozen en korenbloemen in zijn veld onkruid, voor de wandelaar zijn deze planten een streling voor het oog. Welke plantjes zijn op school ongewenst - en dus onkruid - en welke niet? Een interessante vraag om samen met de kinderen over na te denken.

- Leg de kinderen de definitie van 'onkruid' uit aan de hand van een voorbeeld.

Voorbeeld: We zaaien in onze moestuin radijsjes. Na ongeveer een week verschijnen er kleine radijsplantjes. Maar niet alleen onze radijsjes groeien goed, er verschijnen ook andere plantjes. Die groeien zelfs zo snel, dat ze de radijsjes dreigen te overwoekeren. Ze pakken licht en voedsel van de radijsjes af. Als we lekkere radijsjes willen, moeten we deze plantjes, die spontaan tevoorschijn komen, verwijderen.

Aan de andere kant van de speelplaats ligt een berg aarde. Die is daar blijven liggen na het uitgraven van een zandbak voor de kleuters. Stilletjesaan beginnen er planten te groeien op de berg. Eigenlijk is dat wel spannend: er staan verschillende soorten plantjes, zelfs met mooie bloemen, en er komen er steeds meer bij. Niemand heeft 'last' van deze planten, integendeel, ze hebben de hoop aarde in een mooie groene heuvel veranderd.

- Ga met de kinderen op het schoolterrein op zoek naar planten die er spontaan groeien. Als er op het schoolterrein geen spontane plantengroei te vinden is, kan je ook eens in de ruimere omgeving van de school kijken. Aan de hand van de volgende vragen kan je bespreken of een plantje 'onkruid' - dus ongewenst op die plaats - is: Is de plant een 'gevaar' voor mooiere of nuttigere planten in de buurt? Is het een mooi plantje? Is het een nuttig plantje? Mag het plantje daar van jou staan? Waarom wel of waarom niet? Op die manier ga je selectief wieden.

Experimenteren met 'onkruid'

Gebruik zeker geen pesticiden om ongewenste kruidgroei te vermijden en te verwijderen. Pesticiden zijn schadelijk voor de gezondheid en vervuilen de bodem, de lucht en het water. In de 'Technische handleiding voor een groene school' lees je hoe je ongewenste kruidgroei op verhardingen en in groenzones op een ecologische manier kan vermijden (zie p. 10). Eén mogelijkheid is de bodem bedekken, bv. met houthaksel, mulch of beter nog met vaste planten. De natuur beschouwt een onbedekte bodem namelijk als iets waar snel verandering in moet komen. Een stuk bodem dat je zelf niet bedekt, zal gauw ingepalmd worden door spontane kruidgroei. Door een laag houthaksel of mulch aan te brengen, zorg je ervoor dat aanwaaierende zaden minder kans hebben om te ontkiemen. Zaden van lichtminnende soorten die zich al in de bodem bevinden, ontkiemen minder snel door een gebrek aan licht.

Een makkelijk experiment doet de kinderen zelf ervaren hoe ze ongewenste kruidgroei in toom kunnen houden en welke methode daarvoor het minst arbeidsintensief is.

- Het meest geschikte moment om met het experiment te starten is het voorjaar; zo kan je de testveldjes voldoende lang observeren.
- Span drie testveldjes af met touw. De oppervlakte van de veldjes is niet zo belangrijk. Neem bv. voor elk testveld een oppervlakte van 1 op 1 meter. Als je plaats hebt, kan je ook grotere testvelden nemen. Of je kan de klas in groepjes verdelen en elk groepje het experiment met drie testveldjes van 1 m² laten uitvoeren.
- Spit de testveldjes om. Steek hiervoor met een spade één steek diep (ongeveer 20 à 25 cm) en draai de steek om. Zo 'verstoor' je de bodem.
- Met testveld 1 doe je niets. Daar laat je de natuur haar gang gaan. Op testveld 2 blijf je de spontane plantengroei de baas door het 'onkruid' met de hand uit te trekken (= wieden). Testveld 3 bedek je met houthaksel of een mulchlaagje. Voor een mulchlaag kan je stro, hooi, afgevallen bladeren of grasmaaisel gebruiken. Let er wel op dat hier zo weinig mogelijk zaden of onkruiden in zitten. Ideaal is een laag van ongeveer 2 cm dik. In de 'Technische handleiding voor een groene school' vind je de nodige achtergrondinformatie over mulchen (p. 79).
- Ga om de twee weken naar de testveldjes kijken. Testveld 2 wordt gewied indien nodig. Als er bij testveld 3 onkruid door de mulchlaag of het houthaksel groeit, wied je dit ook.
- Laat de kinderen na elke observatie van de testveldjes een kort verslag schrijven. Mogelijke vragen voor het verslag zijn: Op welk testveldje staat het meeste 'onkruid' (1, 2 of 3)? Op welk testveldje (2 of 3) heb je het meeste 'onkruid' moeten wieden? Je kan ook om de twee weken een foto nemen om de evolutie te volgen.

Tips

In de les 'Zaadjes op reis - De verschillende manieren van zaadverspreiding' leren de kinderen hoe planten op een bepaalde plaats terecht kunnen komen. Die les kan een goede aansluiting of inleiding zijn bij deze les.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.4 De leerlingen kunnen illustreren dat de mens de aanwezigheid van planten en dieren in zijn omgeving beïnvloedt.
- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.
- 1.13 De leerlingen kunnen minstens één natuurlijk verschijnsel dat ze waarnemen via een eenvoudig onderzoekje toetsen aan een hypothese.

WAT IS 'HET'?

– LEREN DETERMINEREN

Inleiding

Er bestaan voor heel wat groepen planten en dieren eenvoudige zoekkaarten (o.a. voor bodemdieren, waterdieren, vlinders, planten van wegbermen, bomen en struiken), die je helpen om samen met de kinderen een soort te determineren. Met determineren bedoelen we: de naam van een plant of dier achterhalen, en dat aan de hand van enkele eenvoudige vragen. Eens je de naam van een organisme kent, kan je er meer informatie over opzoeken in boeken of op het internet. Determineren is dus een 'tussenstap'. Het helpt je de naam van een organisme te vinden zodat je er verder mee aan de slag kan (bv. een voedselketen opstellen, een identiteitskaart maken). Toch wijden we hier een les aan het determineren zelf. Op een speelse manier maken de kinderen kennis met determinatietabellen; ze leren het nut ervan en hoe ze ze kunnen gebruiken. Zodra de kinderen kunnen determineren, kunnen ze met behulp van zoekkaarten de naam vinden van heel wat planten en dieren die ze nog niet kennen.

Duur:

- *Wie is het?: 1 à 2 uur*
- *Memory-spel: 1 à 2 uur*

Seizoen:

Lente, zomer en herfst. Eventueel ook in de winter als je over gedroogd plantenmateriaal beschikt.

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm. Als er op het schoolterrein niet genoeg materiaal te vinden is, kan je de buurt rond de school verkennen. Zelfs in de stad zijn dikwijls verschillende plantjes en bomen te vinden.

Materiaal:

- *Planten of bladeren van bomen en struiken*
- *Zoekkaarten*
- *Memory-spel: oude kranten of telefoonboeken, karton of dik papier, schaar, plakband, eventueel plastificeermateriaal*

Werkwijze

Wie is het?

Speel met de kinderen het spelletje 'Wie is het?':

- Schrijf op het bord, zichtbaar voor de kinderen, alle namen van de kinderen van de klas.
- Kies in gedachte één kind en schrijf de naam van dat kind op de achterkant van het bord, zodat de kinderen de naam niet kunnen zien.
- De kinderen moeten nu vragen stellen, en zo te weten proberen te komen welke naam op de achterkant van het bord staat. Het mogen enkel vragen zijn die met ja of nee beantwoord kunnen worden. Op andere vragen geef je geen antwoord. Vragen als 'Is het Bart?' of 'Is het Elke?' mogen natuurlijk ook niet. Noteer elke vraag op het bord.
- Laat de kinderen, nadat je antwoord hebt gegeven op een vraag, de namen van de kinderen noemen die het al zeker niet kunnen zijn. Schrap deze namen op het bord. Schrap bv. na de vraag 'Is het een jongen?', alle meisjes of alle jongens.
- De kinderen gaan verder met vragen stellen tot er uiteindelijk maar één naam overblijft.
- Speel het spelletje enkele keren klassikaal. Laat de kinderen dan ook eens individueel op een blad papier meespelen. De namen worden dus niet meer op het bord geschrapt, maar de kinderen doen dit zelf op een blad papier.
- Bespreek met de kinderen welke volgorde van vragen het snelst tot het goede antwoord leidt. Een mogelijke snelle vragenreeks:

Is het een jongen?	Ja
Heeft hij donker haar?	Nee
Heeft hij een T-shirt aan?	Ja
Heeft hij een bril?	Ja
Dan is het Bert!	

Herhaal dit spelletje, maar nu met plantenmateriaal:

- Speel het spelletje nu met een verzameling van plantjes of bladeren die je in de schoolomgeving hebt verzameld. Gebruik bij voorkeur planten of bladeren die voorkomen op de zoekkaarten die je na het spel met de kinderen zal gebruiken.
- Voorzie de planten of bladeren van een nummer. Zorg dat alle kinderen het plantenmateriaal goed kunnen zien.
- Schrijf een nummer op de achterkant van het bord en laat de kinderen aan de hand van ja/nee-vragen het juiste plantje of blad zoeken. Noteer de vragen op het bord en schrap de nummers van de bladeren of plantjes die het niet kunnen zijn.
- Herhaal dit spelletje enkele keren. Stel weer een lijstje op van vragen die snel tot het juiste antwoord leiden.
- Met behulp van eenvoudige determinietabellen (= zoekkaarten) kunnen de kinderen nu de naam van de plantjes, bomen of struiken zoeken. Het principe van een zoekkaart is immers hetzelfde als dat van het spelletje 'Wie is het?'. Ook nu volgen de kinderen een reeks ja/nee-vragen en kijken ze naar kenmerken (bij de kinderen was dat geslacht, haarkleur,...; bij de planten gaat het over bladvorm, bloemkleur,...). Zo worden ze geleid naar het juiste antwoord, namelijk de naam van het organisme. Zoekkaarten die je bij deze les kan gebruiken zijn bv. bomen en struiken, wilde planten, bermenplanten en voorjaarsflora van bossen.

Waar zoekkaarten bestellen?

- Bij de **Cel NME&I** van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap kan je volgende zoekkaarten bestellen: bodemdieren, zoetwaterdieren en voorjaarsflora van bossen. Ook voor fiches met daarop de meest voorkomende soorten van waterplanten, grassen en tuinvogels kan je bij deze dienst terecht. Bestel de zoekkaarten en fiches op www.milieueducatie.be > informatie > zoekkaarten. De zoekkaarten kosten 1,5 euro/stuk.
- Een uitgebreider aanbod aan zoekkaarten (o.a. amfibieën, hommels, libellen, rupsen, vlieders, roofvogels, dieren-sporen, gallen op bladeren, bomen en struiken, bermenplanten en wilde planten) kan je bestellen bij **Natuurpunt** (www.natuurpunt.be > Onze winkel > Zoeken: zoekkaart) en **JNM**, de Jeugdbond voor Milieu- en Natuurstudie (www.jnm.be > Uitgeverij > Zoekkaarten).
- Ook bij de dienst natuur- en milieueducatie van sommige provincies en bij sommige NME-centra kan je zoekkaarten bestellen.

Memory-spel

Je kan met het verzamelde plantenmateriaal samen met de kinderen een memory-spel (of raadge-plaatje) knutselen.

- Droog het plantenmateriaal eerst tussen bv. oude kranten of telefoonboeken.
- In een memory-spel heb je telkens twee dezelfde kaartjes nodig, in dit geval twee kaartjes met hetzelfde blad of plantje.
- Kleef de gedroogde plantjes of bladeren op karton of stevig papier. Het is belangrijk dat de kaartjes er allemaal hetzelfde uit zien (zelfde grootte, zelfde kleur,...).
- De spelregels van memory zijn heel makkelijk. Alle kaartjes liggen met het blad of de plant naar beneden. Elk kind mag om de beurt twee kaartjes omdraaien; als het niet twee dezelfde kaartjes zijn, worden ze weer omgedraaid, dus terug met het plantenmateriaal naar beneden. Wie twee dezelfde kaartjes heeft gevonden mag die nemen en blijft aan de beurt. Wie op het einde de meeste kaartjes heeft, is gewonnen.
- Je kan eventueel de naam van de plant bij op de kaartjes zetten. Doe je dat niet, dan kan je als extra opdracht de kinderen vragen om de naam te zoeken van de planten op hun kaartjes.
- Je kan ook meerdere memory-sets maken, zodat de kinderen in kleinere groepjes kunnen spelen. Verzamel dus aanvankelijk genoeg plantenmateriaal van elke soort.
- Een memory is ook leuk om kinderen, die wat sneller klaar zijn met een taak bezig te houden.

Tips

Op zoekkaarten kom je vaak heel **specifieke termen** tegen. Zo wordt bij een zoekkaart voor bodemdiertjes gesproken over segmenten, dekschilden en gelede poten. De tekeningen zijn meestal wel duidelijk, maar het is toch handig om deze begrippen eerst op een heel eenvoudige manier aan de kinderen uit te leggen.

In een **determineertuin** vind je verschillende plantenfamilies met telkens enkele typische vertegenwoordigers van die families. Je kan op school zelf een determineertuin aanleggen, of bij je plantenkeuze bewust kiezen voor typische vertegenwoordigers van verschillende families. Inspiratie kan je opdoen in de 'systeemtuin' van het PIME, waar je negen verschillende families vindt. De gebruikte families en soorten staan beschreven in de brochure 'Natuur- en milieueducatieve tuin PIME'. Deze brochure kan je bestellen bij het PIME (info@pime.provant.be of 015/31 95 11).

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.1 De leerlingen kunnen in een beperkte verzameling van mensen, dieren en planten gelijkenissen en verschillen ontdekken en op basis van minstens één criterium een eigen ordening aanbrengen en verantwoorden.
- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin enkele veel voorkomende planten en dieren herkennen en benoemen.

Brongebruik

- 7. De kinderen kunnen op hun niveau verschillende informatiebronnen raadplegen.

ZAADJES OP REIS – DE VERSCHILLENDE MANIEREN VAN ZAADVERSPREIDING

Inleiding

Mensen kunnen lopen, fietsen, de bus nemen,... om zich van één plaats naar een andere te begeven. Planten kunnen dat niet. Toch komen op de vreemdste plaatsen planten tevoorschijn, dus ook planten moeten zich op de één of andere manier kunnen 'verplaatsen'. Nieuwe planten ontstaan uit zaden. Planten hebben verschillende manieren om hun zaden 'op reis' te sturen. Met enkele kleine proefjes kunnen de kinderen de verschillende manieren van zaadverspreiding zelf ontdekken. Eens ze daar inzicht in hebben, kunnen ze als volleerde detectives het schoolterrein afspeuren naar 'verdachte' plantjes en onderzoeken hoe die daar terecht zijn gekomen.

Duur:
2 à 3 uur

Seizoen:
Lente, zomer en herfst

Groenvorm:
Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm. Als er op het schoolterrein niet genoeg materiaal te vinden is, kan je met de kinderen de buurt rond de school verkennen. Zelfs in de stad zijn dikwijls verschillende planten met vruchten en zaden te vinden.

Materiaal:

- Zaden en vruchten
- Loepjes
- Zoekkaarten
- Plantenboek of natuurgids

Werkwijze

De verschillende manieren van zaadverspreiding

Voor je je detectives op pad kan sturen, moeten ze natuurlijk gewapend zijn met de nodige kennis. Hoe de kinderen de naam kunnen achterhalen van planten die ze niet kennen, leren ze in de les 'Wat is het? - Leren determineren'. Nu moeten ze nog kennismaken met de verschillende manieren waarop planten hun zaden verspreiden.

- Verzamel zaden en vruchten (op het schoolterrein, in je eigen tuin, aan de oever van waterlopen, in wegbermen,...). In de tabel staan enkele voorbeelden van veel

voorkomende planten en wat je de kinderen met de vruchten en zaden kan laten doen. Bij de achtergrondinformatie vind je uitleg over de verschillende manieren van zaadverspreiding en bijkomende voorbeelden van planten.

- Je kan ook met de kinderen naar buiten gaan en de experimentjes ter plaatse doen. Dat zal afhangen van de hoeveelheid plantenmateriaal die te vinden is in de onmiddellijke omgeving van de school.

Soort	Wat kan je ermee doen?	Zaadverspreiding
Paardenbloem	Wie kan in één keer alle pluusjes wegblazen?	Door de wind
Linde, es, esdoorn, berk	Laat de kinderen enkele zaden omhoog gooien. Aan wat doet dit hen denken? Wie zijn zaadje vliegt het verst?	Door de wind
Klaproos	Laat de kinderen met een rijp doosvruchtje schudden boven een blad papier (zoals met een zoutvaatje).	Door de wind
Groot springzaad (inheems, maar vrij zeldzaam), reuzenbalsemien (exoot die hier goed gedijt langs waterlopen)	Laat de kinderen het vruchtje onderzoeken. Als ze in het puntje knijpen zal het vruchtje openspringen en worden de zaden weggeslingerd. Wie zijn zaden springen het verst?	Door de plant zelf
Els, wilgenroosje, gele lis	Drijven of zinken de zaadjes?	Door water
Kleefkruid, klit (klis)	Laat de kinderen testen op welke oppervlakken de vruchtjes blijven kleven. Hoe komt het dat de vruchtjes blijven kleven? Hiervoor kunnen ze met een loep de weerhaakjes bekijken. Hoe zullen deze zaden verspreid worden?	Door dieren (o.a. kat, hond)
Eik, hazelaar, beuk, kastanje	Welke dieren verzamelen nootjes? Wat doen ze daarmee? Zouden ze die allemaal terugvinden? Wat gebeurt er als ze de nootjes vergeten?	Door dieren (o.a. eekhoorn, gaai)
Stinkende gouwe, smeerwortel, stijve klaverzuring	Laat de kinderen de zaden met een loep bekijken. Waar zou dat witte propje voor kunnen dienen?	Door dieren (mieren)
Lijsterbes, vlier	Welke dieren eten de bessen op? Wat gebeurt er met een opgegeten bes?	Door dieren (vogels)

Detectives op pad

De kinderen weten hoe ze moeten determineren en kennen nu ook de belangrijkste mechanismen van zaadverspreiding. Het zijn nu volleerde detectives om op onderzoek uit te sturen.

- Laat de kinderen op het schoolterrein speuren naar plantjes die spontaan tevoorschijn zijn gekomen. Wat is dit voor plantje? Als de plant niet op de zoekkaarten staat, kan je de kinderen helpen door de plant op te zoeken in een uitgebreidere natuurgids. Hoe is die plant daar terecht gekomen? Soms zal naar het plantje kijken volstaan om te begrijpen hoe het daar terecht is gekomen, in andere gevallen zal bijkomende informatie uit een natuurgids nodig zijn. Als er op het schoolterrein maar weinig spontane plantengroei is, kan je met de kinderen een wegberm in de buurt onderzoeken.
- De detectives de schoolomgeving laten uitpluizen op zoek naar 'verdachte' planten kan een goede aansluiting of inleiding zijn op de les 'Het wel en wee van (on)kruid'. Of de plantjes nu gewenst zijn of niet, mogen blijven staan of niet,... wordt in die les behandeld.

Tips

Maak in de klas een **tentoonstellingshoekje** met alle gevonden zaden en vruchten. Je kan de zaden bv. ordenen per verspreidingswijze. De kinderen kunnen ook later nog zaden en vruchten meebrengen. Laat ze dan telkens eerst onderzoeken hoe het zaad of de vrucht verspreid wordt, alvorens het materiaal aan de 'tentoonstelling' toe te voegen.

Als op het schoolterrein bv. een kastanje, eik of hazelaar staat, ga dan eens in de lente/zomer met de kinderen op zoek naar **jonge boompjes**. Als je zo'n jong boompje uitgraaft, zal vaak nog duidelijk te zien zijn dat het boompje uit een hazelnoot, kastanje,... gegroeid is. Je kan deze jonge boompjes in bloempotten planten en meeneemen naar de klas. Daar kan de verdere ontwikkeling van de boompjes bestudeerd worden. Na een tijdje kan je de boompjes terug uitplanten op het schoolterrein of ze door de kinderen mee naar huis laten nemen.

Een interessant hulpmiddel bij deze les is de '**Zoekkaart om vruchten aan bomen te herkennen**', te bestellen bij o.a. Natuurpunt en JNM (zie les 'Wat is het? - Leren determineren').

Achtergrondinformatie: Zaadverspreiding in de natuur

De taak van zaden is kiemen en een nieuwe plant vormen. Om te kunnen kiemen, moet zaad terechtkomen op een gunstig plekje. Maar hoe komt dat zaad op zo'n gunstig plekje? Planten hebben immers geen pootjes. Om een flinke afstand af te kunnen leggen zonder pootjes, hebben planten oplossingen gevonden. In plaats van zelf de afstand af te leggen, zijn er heel wat planten die hun zaad laten vervoeren. Elke plant heeft zo zijn eigen oplossing gevonden om zijn zaden te verspreiden.

Verspreiding door de wind

In België zijn er heel wat windverspreiders. In een vlak, open landschap is wind een betrouwbaar transportmiddel.

Pluisjes

Pluisjes helpen zaad om te zweven. Denk maar aan de pluisjes van de paardenbloem, klein hoefblad, wilg, distel, populier, wilgenroosje, bosrank (en andere clematissoorten), lisdodde en riet.

Vleugels

Zaad met vleugels kan glijden als een zweefvliegtuig of draaien als een helikopterschroef. Denk maar aan zwarte els, iep, haagbeuk, esdoorn, linde, es en berk.

Windstrooiers

Sommige planten vormen vruchten op lange en veerkrachtige stelen. De vruchten hebben kleine spleten waardoor de zaden beetje bij beetje vrijkomen, bv. klaproos, slanke sleutelbloem, vlas en tuinjudaspenning.

Verspreiding door water

Sommige planten maken gebruik van water om hun zaden te verspreiden. De zaden zijn dan aangepast om goed te kunnen drijven.

- Vaak doen de pluisjes en vleugels van windverspreiders het ook goed in het water. Voorbeelden zijn lisdodde, riet, wilgenroosje en zwarte els.
- Sommige planten gebruiken regendruppels of de druppels die van bomen afdruipten. Onder het gewicht van zo'n vallende druppel spetteren de zaden weg, bv. bij blauw glidkruid, goudveil en dotterbloem.
- In tropische gebieden legt de kokosnoot soms hele zee-reizen af vooraleer ze een strand bereikt.

Verspreiding door de plant zelf

- Het wegschieten van zaden door opspringende vruchtjes is geschikt om zaden te verspreiden over korte afstanden. Dit komt voor bij groot springzaad, kleine veldkers, ooievaarsbek, bingelkruid, bosviooltje, brem, wikke, lupine, erwten en bonen.
- Sommige planten begraven zelf hun zaden. Muurleu-wenbek zoekt met de vruchtsteel een geschikte rots-spleet om het vruchtje met het zaad af te zetten. De zaadjes van reigersbek boren zichzelf de grond in met behulp van een kurkentrekkerachtig aanhangsel.

Verspreiding door dieren

Planten kunnen ook de pootjes van dieren gebruiken om hun zaden te verspreiden.

Verspreiding op dieren

Sommige vruchtjes en zaden hebben weerhaakjes waarmee ze in de vacht van dieren blijven hangen, anderen blijven plakken met een plakmiddel. Weerhaakjes komen voor bij kleefkruid en nagelkruid. De zaden van vlas en weegbree zijn plakkerig. Niet alleen dieren, maar ook de mens helpt deze zaden mee verspreiden. Ze blijven kleven aan o.a. kledij, schoenen en autobanden. Weegbree kwam niet voor in Noord-Amerika voor de Europeanen daar aankwamen. De Indianen noemden weegbree 'het voetspoor van de blanke'. Het zaad had een flinke bootreis overleefd, klevend aan schoenen en aan de wielen van voertuigen. Waar de blanke man langskwam, begon weegbree te groeien.

Dieren die zaden verzamelen

Dieren als de eekhoorn en de gaai leggen een wintervoorraad aan van o.a. hazelnoten, eikels en beukenootjes. Ze verbergen de noten op veel verschillende plaatsen en soms vergeten ze wel eens waar. Die noten worden dan niet opgegeten en kunnen kiemen.

Zaden als voedsel voor dieren

Heel wat planten verleiden dieren met een lekkere vrucht. Dieren eten de vrucht op en verspreiden het zaad met hun uitwerpselen. Voorbeelden zijn lijsterbes, meidoorn, braam, bosbes, zuurbes, duindoorn, liguster, vlier en klimop. Vogels worden aangetrokken door rode vruchten. Dat komt doordat rode vruchten goed contrasteren met groene bladeren. Vogels moeten vruchten herkennen met hun ogen want ze hebben niet zo'n goede neus. Ook vossen lusten vruchten die ze in het bos vinden en verspreiden zo zaden met hun uitwerpselen.

Om mieren aan te trekken hebben de zaden van sommige planten een voedselrijk aanhangsel. Dat aanhangsel - het zogenaamde mierenbroodje - is niet nodig om te kiemen, maar dient alleen om mieren te lokken. Het zaad wordt met het mierenbroodje naar het mierennest verslept. Het mierenbroodje is voedsel voor de mieren en het zaad komt op een afvalhoopje naast het mierennest terecht, waar het kan kiemen. Mierenbroodjes komen voor bij o.a. maarts viooltje, dovenetel, bosanemoon, speenkruid, smeewortel, stinkende gouwe, brem en klimopereprijs.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin enkele veel voorkomende planten en dieren herkennen en benoemen.
- 1.3 De leerlingen kunnen bij organismen kenmerken aangeven waaruit hun aangepastheid blijkt aan hun voeding, aan bescherming tegen vijanden en aan omgevingsinvloeden.
- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.
- 1.13 De leerlingen kunnen minstens één natuurlijk verschijnsel dat ze waarnemen via een eenvoudig onderzoekje toetsen aan een hypothese.

Brongebruik

- 7. De leerlingen kunnen op hun niveau verschillende informatiebronnen raadplegen.

ZUIGNAPPEN, GRIJPARMEN EN WURGERS – KLIMPLANTEN IN ACTIE

Inleiding

Op elke school is er wel een plaatsje te vinden voor enkele klimplanten. Ze hebben niet veel nodig: een plantgat met de oppervlakte van één tegel om in te wortelen, een muur om tegen te groeien en eventueel - afhankelijk van de plantensoort - wat extra hulp om te klimmen. Het resultaat is een groene gevel! In de 'Technische handleiding voor een groene school' vind je de nodige informatie om een gevel te vergroenen.

De verschillende manieren waarop klimplanten zich naar boven werken, is een boeiende wereld van 'zuignappen, grijparmen en wurgtechnieken' om je samen met de kinderen in te verdiepen.

Duur:
1 uur

Seizoen:
Lente, zomer en herfst

Groenvorm:
Gevelgroen (klimplanten)

Materiaal:

- Sportzaal met klimtouwen, touwladders en klimrekken
- Tekstballonnetjes: kopieën van het werkblad, stevig papier, schaar, plakband, houten stokjes

Werkwijze

Inleiding

Om te illustreren dat klimplanten verschillende ‘technieken’ hebben om te klimmen, kan je de kinderen eerst zelf wat klimoefeningen laten doen.

- Ga met de kinderen voor een muur staan. Kunnen ze langs een muur zonder hulp omhoog klimmen? Nee, maar sommige klimplanten kunnen dat wel!
- In de sportzaal kunnen de kinderen verschillende manieren uitproberen om te klimmen: een touw, een touwladder, een klimrek,... Elk toestel zal een andere ‘klimtechniek’ vergen. Met wat hulp kunnen de kinderen dus wel omhoog; sommige klimplanten hebben ook wat steun nodig om te klimmen.

De verschillende klimmers

- Kopieer het werkblad enkele keren op stevig papier. Laat de kinderen de tekstballonnetjes uitknippen. Hoeveel tekstballonnetjes je nodig hebt, hangt af van het aantal klimplanten in de schoolomgeving. Maak aan de achterzijde van de tekstballonnetjes een houten stokje (bv. satéstokje) vast, waarmee je ze in de grond kan steken.
- Ga met de kinderen naar buiten. Als er op het schoolterrein niet veel verschillende klimplanten te vinden zijn, kan je ook eens kijken in de wijdere omgeving van de school.
- Laat de kinderen bij elke klimplant eerst in hun eigen woorden vertellen hoe de plant zich omhoog werkt. Lees daarna de tekstballonnetjes voor en bespreek samen met de kinderen welk ballonnetje bij de plant past. Steek bij elke plant het juiste ballonnetje in de grond. In de tabel vind je voor elke soort klimmer enkele voorbeelden.

Soort klimmer	Voorbeelden
‘Echte’ klimplanten (= zelfhechtende soorten)	Klimop, klimhortensia, (vijfdelige en driedelige) wingerd
Winders of slingerplanten	Kiwi, wilde hop, kamperfoelie
Rankers	Bosrank (<i>Clematis sp.</i>), passiebloem, wijnstok (druivelaar), erwten
Enteraars of steunklimmers	Braam, rozen

Tips

Met winders kan je een leuk **experimentje** uitvoeren: je kan nagaan hoeveel de klimplant groeit. Dat kan je doen door de plant rond een liniaal te laten slingeren. Noteer elke week op hoeveel centimeter de top van de stengel zich bevindt. Je kan ook elke week op de hoogte waarop de top zich bevindt een streepje trekken op de muur of op de klimhulp. Als je de afstand tussen de streepjes meet, weet je hoeveel de plant per week gegroeid is. Na enkele weken kunnen de kinderen de gegevens in een eenvoudig grafiekje zetten.

Laat de kinderen zelf een **klimhulp ontwerpen**. Met materiaal uit de tuin (bv. snoeihout) kunnen ze de ontworpen klimhulp ineenknutselen.

In de les ‘*Speurtoezen en arendsogen - De natuur ontdekken met alle zintuigen*’ laten we de kinderen o.a. **tekenen** (bv. een bloem, een blad,...), zodat ze goed naar alle details moeten kijken. Ook de verschillende klimstructuren zijn goede ‘modellen’ om door de kinderen te laten tekenen.

Eindtermen

Lichamelijke opvoeding

Motorische competenties

- 1.14 De kinderen kunnen diverse klimtoestellen opklimmen en veilig ervan afdalen.

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin enkele veel voorkomende planten en dieren herkennen en benoemen.
- 1.3 De leerlingen kunnen bij organismen kenmerken aangeven waaruit hun aangepastheid blijkt aan hun voeding, aan bescherming tegen vijanden en aan omgevingsinvloeden.
- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.

Werkblad: De verschillende klimmers

Ik ben een **'echte' klimplant**. Ik kan zonder hulp langs een muur omhoog groeien. Daarvoor gebruik ik hechtschijfjes: zuignapjes waarmee ik 'vastplak' aan de muur. Sommige van mijn collega's gebruiken hechtwortels om naar boven te kruipen. Dat lijken wel allemaal kleine haartjes. Zij kunnen ook zonder hulp klimmen en zijn dus ook 'echte' klimplanten.

Ik ben een **winder of slingerplant**. Ik draai mijn stengel ergens rond en kan zo naar omhoog. Ik heb dus wel wat hulp nodig om te klimmen: iets waarrond ik kan kronkelen. Vergelijk me maar met een wurgslang, maar niet zo gevaarlijk natuurlijk. Een regenpijp durf ik wel eens 'fijnknijpen'.

Ik ben een **ranker**. Ik gebruik sommige van mijn bladeren of takken om omhoog te klimmen. Die 'grijparmen' hebben allemaal kleine krulletjes. Ik heb dus wat hulp nodig: een steun waaraan ik mij met mijn 'grijparmen' kan vasthouden.

Ik ben geen echte klimmer. Ik heb geen zuignappen of grijparmen. Ik kronkel mij ook niet rond een touw of tak om te klimmen. Maar met wat hulp kan ik mij wel met mijn scherpe doornen of stekels een weg naar boven banen. Ze noemen mij een **steunklimmer of enteraar**.

WAT KRIEBELT DAAR? – OVER BEESTJES OP HET SCHOOLTERREIN

Inleiding

De meeste kinderen kennen wel een egel, mol, konijn, roodborstje,...: dieren met een hoge aaibaarheidsfactor. In deze les gaan we op zoek naar de kleinere, dikwijls minder gekende ongewervelde bewoners van het schoolterrein: mieren, kevers, spinnen, bijen, vlinders,... Je zal er versteld van staan hoeveel verschillende beestjes je kan vinden. Voor de kinderen is op het schoolterrein naar beestjes zoeken al boeiend op zich. Maar daarmee begint het pas, want er zijn mogelijkheden te over om met de gevonden dieren aan de slag te gaan: de naam van de gevonden beestjes zoeken, één beestje meer in detail bespreken (bv. de honingbij), achterhalen wie wie eet en hiermee een voedselketen of voedselweb opstellen, huisjes ontwerpen voor de dieren, een kwartetspel maken,... In deze les vind je tips om de kinderen grondig kennis te laten maken met de diertjes op het schoolterrein.

Duur:

- Het verzamelen van beestjes: 1 à 2 uur
- Een kwartet maken en het spel spelen: 2 à 3 uur

Seizoen:

Lente, zomer en herfst

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- Potjes
- Loepjes
- Zoekkaarten
- Natuurgidsen en/of computer(s) met internetverbinding
- Kwartetspel: stevig papier, foto's en/of tekeningen van de verschillende beestjes

Werkwijze

Beestjes verzamelen

Er zijn heel wat plaatsen in de schoolomgeving waar je met de kinderen naar beestjes kan zoeken.

- In bomen en struiken leven heel wat kleine dieren. Leg een stuk licht gekleurde plastic of een (wit) laken onder een struik of boom en schud goed met de boom of struik. Je zal op het laken zeker beestjes aantreffen die er uit zijn gevallen.
- Als er op het terrein dood hout ligt (bv. een stuk boomstam), draai dit dan eens om of verschuif het een stukje. Dat geldt ook voor voorwerpen die al een ruime tijd op dezelfde plaats staan.
- Ook in de compostbak of -hoop zijn altijd beestjes te vinden. Er leven micro-organismen en kleine ongewervelden (bv. wormen, pissebedden en springstaarten) die het organisch afval verteren tot compost.
- Om bodemdieren te vinden, zoek je eerst in de strooisellaag. Dan spit je met een spade wat grond om. Ook in de omgespitte aarde zal je verschillende diertjes aantreffen.
- Een poel is een dankbare omgeving om beestjes te 'visen'. Tussen de waterplanten, op het wateroppervlak en in het slib op de bodem is er heel wat leven te bespeuren.
- Het vliegend volkje (vlinders, bijen, zweefvliegen,...) laat zich niet zo makkelijk vangen. Je kan deze dieren wel rustig observeren als ze van bloem tot bloem vliegen. Dan beschadig je ook zeker hun vleugels niet.

Verzamel de beestjes voorzichtig in potjes. Probeer verschillende soorten in verschillende potjes te zetten. Zo voorkom je dat een deel van de beestjes is opgegeten voor je de kans hebt gekregen om ze beter te bekijken. Kleine kriebelbeesten kan je met een koffielepeltje in een potje zetten. Zorg er steeds voor dat de dieren over voldoende lucht beschikken. Neem de diertjes mee naar de klas of een plekje buiten, waar de kinderen de dieren rustig kunnen bekijken.

- Met behulp van zoekkaarten en eventueel nog enkele extra natuurgidsen, kunnen de kinderen de naam van de gevonden beestjes bepalen. Er bestaan zoekkaarten voor o.a. bodemdieren, waterdieren, vlinders, libellen, hommels, rupsen en nachtvlinders. Meer informatie over zoekkaarten en waar je ze kan bestellen, vind je in de les 'Wat is het? - Leren determineren'.
- Verdeel de klas in groepjes en laat elk groepje over één of meerdere dieren wat extra informatie opzoeken. Waar woont hun dier? Wat eet hun dier? Hoeveel poten heeft het?
- Met de info die de kinderen over hun dieren hebben opgezocht, kan je proberen om op het bord een voedselweb te tekenen. Schrijf de naam van alle gevonden beestjes op het bord. Duid met pijlen aan wie wie of wat eet. Voeg ontbrekende elementen (sommige dieren eten planten of dood organisch materiaal) toe op het bord.
- Je kan enkele schakels uit het voedselweb uitpikken en hier een mobiel van knutselen. Een mobiel maak je met takjes, touw en tekeningen of foto's van de verschillende elementen op stevig papier. Hang bv. een wolfspin bovenaan; maak aan de wolfspin een rups vast, wolfspinnen eten o.a. rupsen; maak aan de rups een blaadje vast, rupsen lusten wel een sappig groen blaadje.

Nadat de beestjes uitvoerig zijn bestudeerd laat je ze natuurlijk terug 'vrij'. Dat doe je het best op de plaats waar je ze gevonden hebt.

Een kwartetspel maken

Om de kinderen de verschillende dieren goed te leren kennen, kan je samen met hen een kwartetspel maken. Een kwartetspel bestaat uit verschillende reeksen (meestal acht of negen) van telkens vier bij elkaar horende kaarten (= een kwartet). Als onderwerp van één kwartet kan je bv. vlinders nemen. Je hebt dan vier kaarten nodig met als onderwerp 'vlinders': bv. koninginnenpage, dagpauwoog, atalanta en klein koolwitje. Op elk kaartje van een kwartet staat telkens het onderwerp (vlinders), de titel van het

kaartje (koninginnenpage) met liefst een foto of tekening en de vier titels bij het onderwerp van het kwartet (koninginnenpage, atalanta, dagpauwoog en klein koolwitje). Een kwartetkaart met als onderwerp vlinders en als titel koninginnenpage kan er uit zien als figuur 4.

Figuur 4

Onderwerpen voor kwartetten

Hier volgen enkele voorbeelden van kwartetten over beestjes. Je kan de kinderen ook zelf onderwerpen voor een kwartet laten bedenken en ze die laten invullen met vier kaartjes. De mogelijkheden zijn eindeloos.

- **Kriebelbeestjes:** 1. Kruisspin, 2. Oorworm, 3. Mier en 4. Langpootmug
- **Insecten van het water:** 1. Schaatsenrijder, 2. Geelgerande waterkever, 3. Waterscorpioen en 4. Ruggezwemmer
- **Diertjes met een geelzwart jasje:** 1. Honingbij, 2. Gewone wesp, 3. Hommel en 4. Zweefvlieg
- **Lieveheersbeestjes:** 1. Zevenstippelig lieveheersbeestje, 2. Tweestippelig lieveheersbeestje, 3. Veertienstippelig lieveheersbeestje en 4. Aziatisch lieveheersbeestje

Je kan ook kiezen om niet alleen een foto of een tekening op het kaartje te zetten, maar ook wat uitleg. Voor het kwartet van de vlinders zou dat kunnen zijn:

1. Koninginnenpage: dit is één van de mooiste vlinders van België, met zijn 'staarten' aan de achtervleugels.
2. Daggauwoog: deze vlinder heeft duidelijke 'oogvlekken' op de vleugels.
3. Atalanta: deze vlinder legt zijn eitjes op brandnetels.
4. Klein koolwitje: de rupsen van deze vlinder zijn verkleurd op koolbladeren.

'Kwartetten' wordt meestal met drie à vijf spelers gespeeld. Je zal de kaarten dus enkele keren moeten kopiëren om het spel met meerdere groepjes tegelijk te kunnen spelen. Let er op dat alle kaartjes ongeveer even groot zijn en er aan de achterzijde identiek uit zien.

De spelregels:

- De deler schudt de kaarten en deelt ze één voor één uit. Het kan gebeuren dat sommige spelers een kaart meer krijgen.
- De spelers houden de kaarten in de hand zodat de rest ze niet kan zien. Soms kan een speler met de kaarten die hij/zij heeft gekregen, al een kwartet maken. De speler legt dit kwartet dan voor zich op tafel.
- De speler die links van de deler zit (= speler 1), mag beginnen. Speler 1 mag van een kwartet waar hij/zij één of meerdere kaarten van heeft, een ontbrekende kaart vragen aan één van de andere spelers (naar keuze). Bijvoorbeeld: Mag ik van het kwartet vlinders de kaart koninginnenpage? Als de andere speler de gevraagde kaart heeft, dan moet hij of zij deze afgeven en blijft speler 1 aan de beurt. Speler 1 mag dus nog een kaart vragen, en dat aan een speler naar keuze. Zodra een speler de door speler 1 gevraagde kaart niet heeft, is de beurt van speler 1 voorbij.
- De laatste speler waaraan een kaart werd gevraagd, is nu aan de beurt.

- Spelers moeten niet alleen opletten als ze zelf aan de beurt zijn, maar ook als de andere spelers kaarten vragen. Op die manier kunnen ze achterhalen waar de kaarten zitten die ze nodig hebben.
- Heeft een speler geen kaarten meer, dan ligt hij uit het spel en spelen de andere spelers verder. Als alle spelers hun kaarten kwijt zijn, is het spel afgelopen. De speler met de meeste kwartetten heeft gewonnen.

Tips

Hoe je de schoolomgeving aantrekkelijk maakt voor insecten en andere ongewervelden vind je terug in de 'Technische handleiding voor een groene school' (zie p. 13). Je vindt er ook enkele voorbeelden van insectenhuisjes (bv. bloempotjes voor oorwormen en rietbundels voor solitaire bijen) die je makkelijk samen met de kinderen kan maken. De kinderen kunnen voor hun lievelingsdiertje een huisje ontwerpen.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin enkele veel voorkomende planten en dieren herkennen en benoemen.
- 1.5 De leerlingen kunnen de wet van eten en gegeten worden illustreren aan de hand van een voedselketen.
- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.

Brongebruik

- 7. De leerlingen kunnen op hun niveau verschillende informatiebronnen raadplegen.

WAT VLIEGT DAAR? – VOGELS OBSERVEREN

Inleiding

In de winter raken vogels moeilijk aan voedsel. Maar net dan hebben ze veel energie nodig om hun lichaamstemperatuur op peil te houden. We kunnen de vogels dus een handje helpen door hen te voederen tijdens de barre wintermaanden. Dat geeft ons ook de kans om onze gevederde tuinbewoners eens rustig te bekijken. Vogels houden zich meestal goed verborgen in struiken of vliegen pijlsnel voorbij. Een voederplaats voor vogels in de winter is dus de ideale locatie om die anders schuwe en snelle beestjes samen met de kinderen te begluren.

Duur:

Voor elke observatie en nabespreking in de klas: 1 uur

Seizoen:

Herfst en winter

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm. De kans om veel verschillende vogelsoorten te observeren is natuurlijk wel groter als er struiken en bomen op het schoolterrein zijn.

Materiaal:

- *Voederplaats: vogelzaad, zonnebloempitten, pindaslierten, vetbolletjes, eventueel een voedertafel*
- *Zoekkaarten van vogels*
- *Vogelboek*
- *Kopieën van het werkblad*
- *Eventueel verrekijker(s)*

Werkwijze

Een voederplaats inrichten

Zorg voor een voederplaats die van achter een raam ergens in het schoolgebouw goed zichtbaar is. Sommige scholen hebben in het groen een echte vogelkijkmuur aangelegd om rustig vogels te kunnen observeren. Zo'n muur kan bestaan uit houten panelen met enkele openingen om door te 'gluren'. In de achtergrondinformatie lees je waar je allemaal op moet letten als je vogels wilt voederen.

Vogels observeren

- Kopieer het werkblad voor de kinderen. Bij vraag 1 kunnen ze kenmerken van de vogels in een tabel noteren. Deze tabel is een hulpmiddel om de kinderen gericht te leren observeren. Het is nodig om de kenmerken eerst in te oefenen. Aan de hand van foto's of tekeningen van vogels kan je met de kinderen proberen de tabel in te vullen. In de tabel hieronder staan enkele voorbeelden uitgewerkt. Er bestaat een handige fiche met de 'top vijftig' van tuinvogels - te bestellen bij de cel NME&I van de Vlaamse Gemeenschap (zie les 'Wat is het? - Leren determineren') - die de kinderen kunnen gebruiken.
- Na het inoefenen van de kenmerken, kan je met de kinderen vogels gaan observeren. Elk kind heeft een kopie

van het werkblad. De kinderen kunnen de soorten die ze al kennen bij vraag 2 aankruisen. Voor soorten die ze niet kennen kunnen ze de tabel bij vraag 1 invullen.

Deze notities dienen als geheugensteuntje om met behulp van een vogelboek of vogelzoekkaart de naam van de vogel op te zoeken. Je kan de kinderen ook de tabel met kenmerken laten invullen voor soorten die ze al kennen om hun observatietechnieken te oefenen.

- Hang in de klas foto's of tekeningen op van de vogelsoorten die gezien zijn met de naam erbij. Zo leren de kinderen snel de verschillende soorten herkennen.
- Observeer de vogels een aantal keren. Dan is de kans groter dat je meerdere vogelsoorten te zien krijgt. Bij elke observatie krijgen de kinderen een werkblad mee. Soorten die de kinderen nog niet kennen, kunnen ze beschrijven bij vraag 1. De soorten die ze herkennen, kruisen ze aan bij vraag 2.
- Zodra de kinderen de verschillende soorten herkennen, kun je de rest van het werkblad gebruiken. De kinderen kijken nu meer naar het gedrag van de vogels. Wie eet waar (vraag 3 en 4)? Welke soorten zijn agressief tegenover andere vogels (vraag 5)?
- Laat de kinderen uit de vogels die zijn waargenomen hun lievelingssoort kiezen en er wat informatie over opzoeken (vraag 6). Je kan ze ook een tekening laten maken van hun lievelingssoort.

Vogelsoort	Grootte	Kleur kop	Kleur borst	Kleur rug	Kleur stuit (= onderste deel van de rug, net boven de staart)	Kleur staart	Andere dingen die opvallen
Vogel 1 = koolmees	Klein Middelgroot Groot	zwart met witte 'wangen'	geel - groen met zwarte streep	groenig	/ (niet te zien op de foto)	grijsig	/
Vogel 2 = ekster	Klein Middelgroot Groot	zwart	zwart	zwart	/	zwart, groenig	witte buik; mooie, blinkende blauwe veren
Vogel 3 = merel	Klein Middelgroot Groot	zwart	zwart	zwart	zwart	zwart	oranje bek

Tips

Je kan samen met de kinderen **vetbolletjes** maken om op het schoolterrein op te hangen.

Recept voor vetbolletjes:

- Smelt 0,5 kg ongezouten rundvet in een pan. Wacht tot het warm is, maar laat het niet te heet worden.
- Voeg daar al roerend een mengsel van ongeveer 100 gram gebroken hennepzaad en 50 gram zonnebloempitten aan toe. Eventueel kan je nog andere zaadjes toevoegen, bv. het lievelingsvoer van je favoriete vogel.
- Giet de warme brij in een vorm. Gebruik daarvoor bv. een blikje of een melkkarton.
- Voor de brij stolt, leg je er het uiteinde van een stuk draad in. Het deel van de draad dat uit de brij blijft hangen moet lang genoeg zijn. Dat touw heb je nodig om het bolletje op te hangen.
- Soms is de vetbol moeilijk uit de vorm te krijgen. Glas of blik kan je even in heet water houden, waardoor de vetbol makkelijker los komt. Een melkkarton kan je openscheuren.

Je kan met je klas/school tijdens de wintermaanden meedoen aan de actie '**Vogels voeren en beloeren**' van Natuurpunt. Laat enkele leerlingen elke dag een kwartier de vogels beloeren die de voederplaats bezoeken en de gegevens noteren. Deze gegevens moeten dan één keer per maand naar Natuurpunt gestuurd worden. De kinderen moeten de belangrijkste soorten dan wel al kunnen herkennen. Meer info en de nodige documenten vind je op de website van Natuurpunt (www.natuurpunt.be > Onze acties > Vogels voeren en beloeren).

Je kan de vogels op het schoolterrein ook helpen door **nestkastjes** te plaatsen. Je kan de nestkastjes samen met de kinderen knutselen. Er is natuurlijk geen plaats voor twintig nestkastjes op één schoolterrein, maar ze kunnen bv. verkocht worden. De opbrengst kan je gebruiken om in de winter eten voor de vogels te kopen. Meer info over nestkastjes en plannen om ze zelf te bouwen vind je op de website van Vogelbescherming Vlaanderen (www.vogelbescherming.be > Dossierkast > Nestkasten). Als je nestkastjes bouwt, gebruik dan bij voorkeur hout met het FSC-label. Dat label garandeert dat het hout uit een duurzaam beheerd bos afkomstig is.

Achtergrondinformatie: Vogels voederen

- Begin de vogels te voederen vanaf oktober/november.
- Je kan een voedertafel gebruiken om vogels te voederen. Er zijn overdekte en open voedertafels. Op een overdekte voedertafel blijft het voedsel droog, maar een open voedertafel is beter toegankelijk voor de vogels. Vetbolletjes kan je gewoon in struiken of bomen ophangen. Er zijn ook heel wat vogels die van nature hun voedsel op de grond zoeken. Zorg dus ook dat je een deel van het voer op de grond strooit.
- Als je de voedertafel of de vetbolletjes meteen dicht bij het raam plaatst, laten de vogels misschien verstek gaan. Plaats de voedertafel eerst wat verder, dan kunnen de vogels eraan wennen. Schuif de voedertafel om de paar dagen wat dichterbij. Zorg er wel voor dat de voederplaats altijd een veilige plaats is voor de vogels, het liefst dicht bij struiken of bomen, zodat ze snel kunnen schuilen bij gevaar.
- Maak de voedertafel regelmatig schoon met warm water en een borstel. Zo verwijder je beschimmeld voedsel en eventuele ziektekiemen. Je kan hiervoor een beurtrol opstellen voor de kinderen.
- Geef het voedsel in kleine hoeveelheden en op vaste tijdstippen. Ook hiervoor kan je een beurtrol voor de kinderen opstellen.
- Als je regelmatig zorgt voor wat bruin brood, appels, vetbolletjes, een slinger ongebrande en ongezouten pinda's, zonnebloempitten en een zaadmengsel, komen alle vogels in jouw tuinrestaurant aan hun trekken.
- Plaats bij aanhoudende vorst een schaal water (geen zout of suiker toevoegen) bij de voederplaats. Als er sneeuw ligt is dat niet nodig, vogels lessen dan hun dorst door sneeuw te pikken.
- **Stop met vogels voederen in het vroege voorjaar!** Vetbollen en pinda's zijn dodelijk voor jonge vogels. Ze kunnen ze niet verteren en krijgen daardoor geen hongergevoel. Ze stoppen dan met voedsel bedelen bij hun ouders en sterven een hongerdood.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin enkele veel voorkomende planten en dieren herkennen en benoemen.
  - 1.3 De leerlingen kunnen bij organismen kenmerken aangeven waaruit hun aangepastheid blijkt aan hun voeding, aan bescherming tegen vijanden en aan omgevingsinvloeden.
  - 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.
- #### Brongebruik
- 7. De leerlingen kunnen op hun niveau verschillende informatiebronnen raadplegen.

Werkblad: Wat vliegt daar?

Datum: .....

Vraag 1

Kijk goed naar de vogels en probeer de tabel in te vullen. In de klas kan je opzoeken welke soorten het zijn.

Vogelsoort	Grootte	Kleur kop	Kleur borst	Kleur rug	Kleur stuit (= onderste deel van de rug, net boven de staart)	Kleur staart	Andere dingen die opvallen
Vogel 1 =	Klein Middelgroot Groot						
Vogel 2 =	Klein Middelgroot Groot						
Vogel 3 =	Klein Middelgroot Groot						
Vogel 4 =	Klein Middelgroot Groot						
Vogel 5 =	Klein Middelgroot Groot						

/ = ik heb dit niet kunnen zien bij de vogel

Werkblad: Wat vliegt daar?

Vraag 2

Welke vogels heb je gezien? Kruis aan.

Koolmees		Ringmus		Grote bonte specht	
Pimpelmees		Ekster		Groene specht	
Roodborst		Gaai		Spreeuw	
Winterkoning		Kauw		Zanglijster	
Merel		Zwarte kraai		Staartmees	
Vink		Heggenmus		Kuifmees	
Groenling		Turkse tortel		...	
Huisemus		Houtduif		...	

Vraag 3

Welke vogels hangen aan de vetbolletjes of pindaslierten?

.....

Vraag 4

Welke vogels eten liever op de grond?

.....

Vraag 5

Zijn er vogels die 'ruzie' maken? En waarom?

.....

.....

Vraag 6

Mijn lievelingsvogel is ....., omdat .....

.....

Zoek wat meer op over je lievelingsvogel.

Maak een mooie tekening van je lievelingsvogel.

SPEURNEUZEN EN ARENDSOGEN – DE NATUUR ONTDEKKEN MET ALLE ZINTUIGEN

Inleiding

Onze zintuigen stellen ons in staat de wereld rondom ons te ervaren. We kunnen zien, horen, voelen, ruiken en proeven. Met elk van deze zintuigen valt er in de natuur heel wat te ontdekken en te beleven. Luisteren naar het zoemen van de bijtjes, kijken naar een prachtige koninginnenpage, proeven van heerlijke radijsjes, snuffelen aan een zoet geurende roos,... Kleine, simpele dingen waar we niet altijd stil bij blijven staan. In deze les geven we tips om samen met de kinderen op ontdekkingstocht te gaan in de schoolomgeving. Ze zullen verwonderd zijn over wat er allemaal te ontdekken valt als je goed luistert, kijkt, ruikt, proeft en voelt.

Duur:

Van 10 minuten tot 2 à 3 uur als je alle zintuigen behandelt

Seizoen:

Mogelijk in alle seizoenen, de winter is minder geschikt

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- *Horen: papier en pen*
- *Zien: tekenmateriaal (papier, potlood, gom), Chinese inkt*
- *Voelen: blinddoeken*
- *Ruiken: geurende kruiden met naamkaartjes, potjes van foto-filmpjes*
- *Proeven: suiker, zout, pomelmoessap, azijn, koffielepels, eetbaar materiaal uit de schoolomgeving*

Werkwijze

Horen

- Laat elk kind op een blad papier een cd-schijfje tekenen. Op deze cd gaan de kinderen geluiden 'branden'.
- Ga naar buiten en laat de kinderen gedurende twee minuten luisteren naar de omgevingsgeluiden. De geluiden die ze horen 'branden' ze op hun cd. Geluiden die van dichtbij komen, schrijven ze dicht bij het midden van het schijfje; geluiden die van verder komen, schrijven ze meer aan de buitenrand van de cd.
- Bespreek met de kinderen welke geluiden ze allemaal hebben gehoord en wat of wie die geluiden voortbrengt: een fluitende vogel, een auto die voorbij rijdt, ritzelende bladeren in de wind, een zoemende hommel,... Pik er dan enkele geluiden uit, bv. het gefluit van een vogel, het gezoem van een bij,... en laat de kinderen dan nog eens gericht luisteren naar die geluiden.

Zien

- Door de kinderen een tekening te laten maken van bv. een blad of een bloem, zullen ze goed moeten kijken naar hun 'model'. Geef aan elk kind een 'model', zodat ze dat goed kunnen bestuderen. De kinderen zullen zo heel wat details ontdekken die op het eerste zicht onopgemerkt blijven: de nerven van een blad, de meeldraden van een bloem,...

- Er bestaan heel wat verschillende nervaturen van bladeren. Een leuke manier om die te bekijken is door de onderkant van een blad in te smeren met Chinese inkt en hiermee te stempelen op een blad papier.

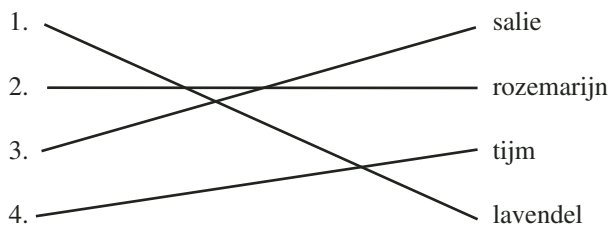
Voelen

- Verdeel de klas in groepjes van twee kinderen. Een kind wordt geblinddoekt, het andere is de begeleider. De begeleider is verantwoordelijk voor zijn geblinddoekte metgezel en zorgt ervoor dat die nergens tegenloopt. Het geblinddoekte kind loopt steeds met de armen voor zich uitgestoken.
- De begeleider zoekt een boom of struik uit en brengt zijn geblinddoekte metgezel er (via allerlei omwegen) naar toe.
- Het geblinddoekte kind mag die boom, struik,... nu betasten. Om de plant achteraf te kunnen herkennen, kan het geblinddoekte kind voelen aan de schors en de vorm en nervatuur van de bladeren.
- De begeleider brengt zijn metgezel terug naar een andere plaats waar de blinddoek af mag. Die moet nu zonder blinddoek de boom of plant die hij of zij net betastte terug proberen te vinden. De begeleider mag niet helpen. Daarna wisselen de kinderen van rol.

Ruiken

- ‘Kruiden’ (= planten die we in de keuken of als geneesmiddel gebruiken) zijn ideaal om te testen of je echte ‘speurneuzen’ in de klas hebt. Zorg voor niet-doorschijnende potjes (bv. doosjes van fotofilmpjes) en geef elk potje een nummer.
- Stop in elk potje een kruid: tijm, rozemarijn, salie, lavendel, ... Om ervoor te zorgen dat de geur goed vrijkomt kan je de planten kneuzen voor je ze in de potjes stopt.
- Duid de kruiden die je in de potjes hebt gestopt buiten aan met een naamkaartje of zorg ervoor dat enkele exemplaren van de gebruikte kruiden met de naam erbij in de klas liggen.
- Nu kan de zoektocht beginnen. Je kan de kinderen individueel of in groepjes van twee of drie laten werken. Zorg dat elk kind of groepje een papier heeft met daarop een kolom met al de nummers en een andere kolom met de namen van al de kruiden die in de potjes zitten. Het is nu aan hen om het juiste nummer met de juiste naam te verbinden. Hiervoor mogen ze alleen hun neus gebruiken. De kinderen mogen dus niet zien wat er in de potjes zit. Ze ruiken aan een potje en gaan dan aan de kruiden ruiken om zo de naam te achterhalen van het kruid in het potje (zie figuur 5).

Figuur 5

Proeven

- Laat de kinderen eventueel eerst duidelijk het verschil proeven tussen zoet, zout, zuur en bitter. Dat kan door ze te laten proeven van suiker (= zoet), keukenzout (= zout), pompelmoessap (= bitter) en azijn (= zuur). Belangrijk is dat de kinderen weten dat ze zeer **voorzichtig** en dus maar met hele kleine hoeveelheden mogen proeven. Een koffielepel zout vindt namelijk niemand lekker.
- Laat de kinderen dan verschillende dingen uit de schoolomgeving proeven: groenten uit de moestuin, eetbare bessen, fruit, kruiden, eetbare bloemen (o.a. de bloemen van basilicum, bernagie, hondsdrif, kamille, lavendel, madeliefje, meidoorn, munt, roos, salie, tijm, viooltje en vergeet-mij-nietje). Bij alles wat ze proeven moeten ze proberen de smaak te omschrijven. Volgende vragen kunnen daarbij helpen: Smaakt het zout, zuur, zoet of bitter? Heeft het een sterke smaak? Is het lekker? Als je de kinderen blinddoekt, kunnen ze bovendien raden wat ze net gegeten hebben.

Eindtermen

Eindtermen

Muzische vorming

Beeld

- 1.2 De leerlingen kunnen door betasten en voelen, door kijken en zien impressies opdoen, verwerken en erover praten.
- 1.6 De leerlingen kunnen tactiele, visuele impressies, ervaringen, gevoelens en fantasieën op een beeldende manier weergeven.

Wereldoriëntatie

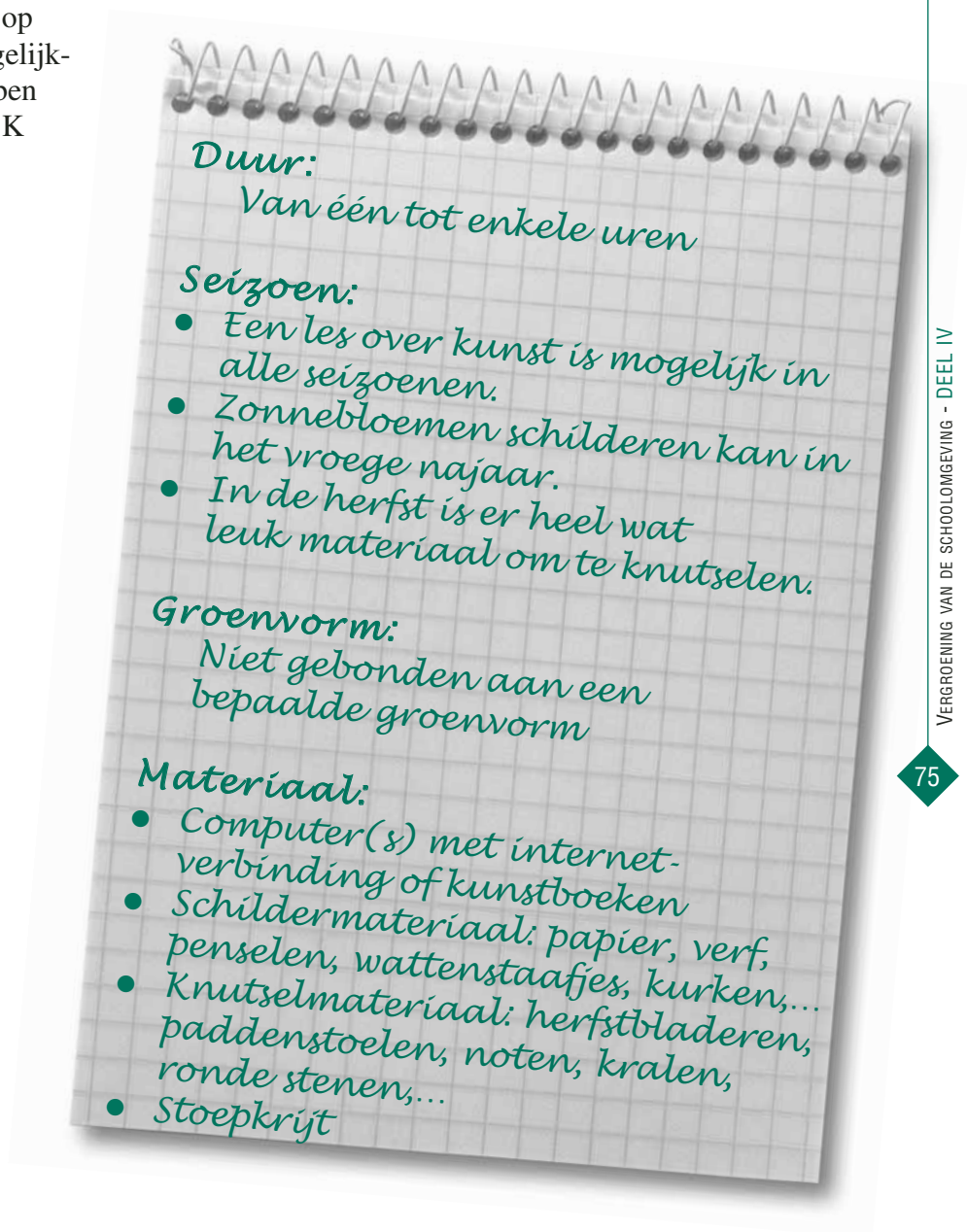
Natuur

- 1.12 De leerlingen kunnen gericht waarnemen met al hun zintuigen en kunnen waarnemingen op een systematische manier noteren.

VAN IMPRESSIONISME TOT EXPRESSIONISME – NATUUR EN KUNST

Inleiding

Natuur en kunst gaan vaak hand in hand. Heel wat kunstenaars halen inspiratie uit de natuur voor hun werken. Kijk bijvoorbeeld maar eens naar de schilderijen met zonnebloemen van Vincent Van Gogh. Het groen op school kan een goede aanleiding zijn om de kinderen met kunstenaars, geïnspireerd door de natuur, kennis te laten maken. De natuur is niet alleen een inspiratiebron. Heel wat materiaal uit de natuur is geschikt om kunstwerkjes mee te creëren. Parken en tuinen zijn bovendien ideale oorden om kunstwerken tentoon te stellen. Ook een groene schoolomgeving leent zich daar toe. Je hoort het al, groen op school biedt heel wat mogelijkheden om het eens te hebben over kunst, met een grote K natuurlijk!

Werkwijze

Het groen als inspiratiebron

Zonnebloemen

Vincent Van Gogh heeft enkele bekende schilderijen van zonnebloemen gemaakt. Zonnebloemen zijn mooie en makkelijke bloemen om op school te houden en lenen zich dus goed als onderwerp voor een kunstles. Zonnebloemen bloeien in de zomer en het vroege najaar, zodat je er bij het begin van het schooljaar zeker nog iets mee kan doen.

- Laat de kinderen enkele schilderijen (met zonnebloemen) van Van Gogh opzoeken op internet of in boeken. Laat hen in hun eigen woorden vertellen wat ze van de schilderijen vinden. Wat vinden ze van de kleuren? Zijn er veel details te zien?
- Ook het leven van Van Gogh is boeiend genoeg om met de kinderen te bespreken.
- Van Gogh maakte regelmatig gebruik van de schilderstijl 'pointillisme': een stijl met lijntjes en puntjes. Deze schilderstijl kan je samen met de kinderen uitproberen. De zonnebloemen uit de tuin doen dienst als model: geschikt in een vaas, gewoon in de tuin,... Om hun zonnebloemen weer te geven met puntjes en lijntjes kunnen de kinderen 'stempelen' met kurken, wattenstaafjes, stokjes,... Als het moeilijk is om buiten de klas met verf te werken, kan je de kinderen een schets in potlood laten maken, die ze dan binnen kunnen inkleuren met verf.

Waterlelies

Claude Monet liet zich inspireren door de vijver in zijn eigen tuin. Zijn schilderijen met waterlelies zijn wereldberoemd. Als je een poel hebt op school, kan je samen met de kinderen de schilderijen van Monet bekijken. Nadien kan je hen hun eigen 'impressie' van de poel laten weergeven.

Fruit en groenten

Een klassieker onder de schilderijen is het **stilleven**: een schilderij van onbeweeglijke voorwerpen. Een geliefd onderwerp voor stilleven is fruit. Laat de kinderen een 'compositie' maken met fruit en groenten uit de eigen schooltuin. Deze compositie kunnen ze dan als model gebruiken voor hun stilleven. Beperk je niet tot de traditionele appels en peren, maar durf te experimenteren met selder, sla, worteltjes,...

Het groen als bron van materiaal

- Prachtige sporenpatronen krijg je door paddenstoelen op papier te leggen. Je kan dit doen met champignons uit de winkel of met paddenstoelen die je op het schoolterrein vindt (vermijd giftige soorten). Snijd voorzichtig de steel van de paddenstoelen en leg ze met de onderkant van de hoed op een blad papier. Zet een glas over de paddenstoelen en wacht minstens 12 uur. Dan haal je het glas weg en til je de hoeden voorzichtig op. Op het papier zie je nu prachtige patronen van sporen. Afhankelijk van de kleur van de sporen gebruik je het best een wit of zwart vel papier voor het contrast.
- De prachtige kleuren van herfstbladeren, de leuke omhulsels van noten, de oranje lampionnetjes van de 'lampionplant' (*Physalis*), de uitgebloeide harten van zonnebloemen,... bieden heel wat mogelijkheden voor wie kunstwerken wil maken. Je kan het materiaal bv. samen met parels aan een draad rijgen tot een mooie herfstmobiel. De mogelijkheden zijn eindeloos.
- Ronde stenen kan je transformeren tot lieveheersbeestjes door ze te beschilderen. Dit kan je ook doen met de twee helften van een walnoot.

Het groen als tentoonstellingsruimte

- Je kan de kinderen kunstwerken laten maken en die in de verschillende groene hoekjes op school tentoonstellen. Ouders, buurtbewoners,... kunnen de tentoonstelling bezoeken en zo ook kennismaken met het groen op school.
- Je kan gedichten over de natuur (zie les '*O krinklende winklende waterding - Natuur en taal*') in de tuin ophangen, al dan niet geïllustreerd met tekeningen, foto's, ...
- Misschien zijn er wel lokale kunstenaars die hun werk in de schooltuin willen tentoonstellen.

Tips

Zelfs een stenen speelplaats kan, geïnspireerd door de natuur, worden omgetoverd tot een reuzengroot schilderij. Laat de kinderen met **stoepkrijt** de speelplaats veranderen in een jungle, oceaan,...

Laat de kinderen eens schilderen met **natuurverf**. Daarvoor moeten ze wel eerst zelf de verf maken met behulp van bv. eieren en wat bier.

Natuurverfatelier

'Natuurverfatelier' is een doos met daarin de basisgrondstoffen om zelf o.a. knutsellijm, aquarelverf, plakkaatverf en stoepkrijt te maken. Deze grondstoffen zijn mens- en milieuvriendelijk. Daarnaast heb je meestal ook een grondstof uit de keuken nodig: magere plattekaas, een ei, een beetje bier,... In de doos zit een boekje met vijftien 'recepten'. Je maakt steeds de hoeveelheid verf die je op dat moment nodig hebt, dus synthetische bewaarmiddelen en stabilisatoren zijn overbodig. De verfresten zijn onschadelijk voor het milieu. De doos kost ongeveer 33 euro, inclusief verzendingskosten. Voor meer info en bestellingen kan je terecht op de website www.natuurverfnetwerk.be.

Eindtermen

Muzische vorming

Beeld

- 1.1* De leerlingen kunnen door middel van kunst- en beeldbeschouwing een persoonlijk waardeoordeel ontwikkelen over beelden en beeldende kunst van vroeger, van nu en van verschillende culturen.
- 1.2 De leerlingen kunnen door betasten en voelen, door kijken en zien impressies opdoen, verwerken en erover praten.
- 1.4* De leerlingen kunnen plezier en voldoening vinden in het beeldend vormgeven en genieten van wat beeldend is vormgegeven.
- 1.6 De leerlingen kunnen tactiele, visuele impressies, ervaringen, gevoelens en fantasieën op een beeldende manier weergeven.

Attitudes

- 6.2* De leerlingen kunnen zonder vooroordelen naar kunst kijken en luisteren.
- 6.4 De leerlingen kunnen vertrouwen op de eigen expressiemogelijkheden en durven hun creatieve uitingen tonen.

* Attitudes

O KRINKLENDE WINKLENDE WATERDING – NATUUR EN TAAL

Inleiding

O krinklende winklende waterding... De beginregel van een gedicht over een op het eerste zicht klein onbeduidend waterdiertje, 'het schrijverke'. Maar voor Guido Gezelle was dit schrijvertje en zijn snelle schrijden op het wateroppervlak een bron van inspiratie voor één van zijn bekendste gedichten. De natuur vormt niet alleen een rijke inspiratiebron voor heel wat gedichten, ook in sprookjes, verhalen, spreekwoorden en gezegden komen heel wat natuurelementen aan bod. Het groen op school biedt heel wat mogelijkheden om met taal aan de slag te gaan. De kinderen kunnen hun bewondering voor dingen die ze zien en beleven in het groen op school uitdrukken in een gedicht. Ook spelen met spreekwoorden over appels die niet ver van de boom vallen en gezichten als oorwormen, kan een leuke bedoening worden.

Duur:

- *Spreekwoorden: 1 à 2 uur*
- *Poëzie: 2 à 3 uur*

Seizoen:

Mogelijk in alle seizoenen, de winter is minder geschikt

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

Per groepje een woordenboek

Werkwijze

Spreekwoorden

Ongeveer alles wat je in het groen op school ziet, komt wel ergens terug in een spreekwoord of een gezegde: een gezicht als een oorworm trekken, er geen gras over laten groeien, iemand de kastanjes uit het vuur laten halen,... Het groen op school biedt dus zeker genoeg inspiratie voor een speelse les over spreekwoorden en gezegden.

- Ga voor deze les op een mooie dag met de kinderen naar buiten, zodat ze hun inspiratie echt in het groen kunnen opdoen. Verdeel de klas in groepjes. Vraag aan elk groepje om enkele spreekwoorden en gezegden die ze kennen op te schrijven. Het mogen wel alleen spreekwoorden zijn waarin iets van het groen op school terugkomt. Als ze de betekenis kennen, schrijven ze die er ook al bij.
- Geef elk groepje een onderwerp dat in het groen op school te vinden is (bv. boom, appel, gras, oorworm). De kinderen schrijven eerst de spreekwoorden over hun onderwerp op die ze al kennen. Daarna zoeken ze spreekwoorden op in een woordenboek. Vraag de kinderen om ook de betekenis van de spreekwoorden op te schrijven. Laat ze bovendien zelf enkele spreekwoorden verzinnen over hun onderwerp. Bij de achtergrondinformatie vind je een tabel met veel voorkomende groenelementen in de schoolomgeving en daarbij horende spreekwoorden en gezegden.
- Vervolgens beeldt elk groepje enkele spreekwoorden uit en moeten de andere groepjes die raden. Bespreek ook telkens de betekenis van de spreekwoorden. Van de zelf verzonden spreekwoorden kan de klas zoeken naar de mogelijke betekenis.

Poëzie

De indrukken die kinderen opdoen in de natuur zijn een goede inspiratiebron om aan het dichten te slaan. De kinderen denken na over hun eigen gevoelens en indrukken en proberen deze onder woorden te brengen.

- Lees samen met de kinderen enkele gedichten over de natuur. Bij de achtergrondinformatie vind je enkele gedichten die door kinderen zijn geschreven ('Slakkenhuis' en 'Mier'). Bespreek aan de hand van die voorbeelden enkele schrijftips met de kinderen. Laat de kinderen uit de voorbeelden het gedicht kiezen dat hen het meeste aanspreekt en ook uitleggen waarom dat zo is.

Tips bij het schrijven van gedichten:

- Een gedicht mag rijmen, maar dat is zeker niet noodzakelijk. Het hoeven trouwens niet steeds opeenvolgende regels te zijn die rijmen, er kunnen gerust enkele regels worden overgeslagen (zie 'Slakkenhuis').
- Breek een lange zin in stukjes en zet de stukjes onder elkaar (zie 'Mier').
- Een gedicht hoeft niet lang te zijn, je kan ook met enkele woorden en zinnen heel veel zeggen.
- Je hoeft ook geen moeilijke woorden te gebruiken en ingewikkelde zinnen te maken om 'poëtisch' te zijn.
- Ook geluiden kunnen op een leuke manier op papier worden gezet, zo is bv. bzzzz, bzzzz een goede imitatie van het zoemen van een bij.

- Om de kinderen een onderwerp te laten zoeken waar ze een gedicht over willen schrijven, ga je het best met ze naar buiten. Laat ze inspiratie opdoen door te ruiken, voelen, proeven, kijken en luisteren (zie ook les 'Speur-neuzen en arendsogen - De natuur ontdekken met alle zintuigen'). Je kan enkele gedichten voorlezen om de juiste sfeer te creëren. Met enkele vragen kan je de kinderen helpen een onderwerp te kiezen: Welk diertje of plantje zou je graag eens willen zijn voor een dag? Wat zou je dan willen doen? Het kan ook zijn dat de kinderen het sterkst onder de indruk zijn van iets wat ze in de schoolomgeving doen, bv. in de moestuin werken, onder een boom zitten,... en dat ze daar over willen dichten.
- Laat de kinderen hun onderwerp in het midden van een blad papier zetten en omcirkelen. Hier schrijven ze woorden of zinnen rond waaraan hun onderwerp hen doet denken. Sommige kinderen willen misschien een foto of wat informatie opzoeken over hun onderwerp. Een spelletje dat je kan spelen: de kinderen lezen hun associaties luidop voor en de klas moet raden wat het onderwerp van het gedicht is. Dit kan de kinderen helpen om goede woorden en omschrijvingen te zoeken die ze in hun gedicht kunnen gebruiken.
- De kinderen schrijven nu een gedicht over hun onderwerp. Bij sommige kinderen zal dat vlot gaan, andere kinderen zullen wat hulp nodig hebben. Help de kinderen door hun woordkeuze te bespreken, wijs ze op overbodige woorden, leg uit dat rijmen mag maar zeker niet moet,...
- De kinderen lezen per twee hun gedichten aan elkaar voor. Het ene kind leest zijn gedicht voor, het andere kind vertelt dan in zijn /haar eigen woorden waar hij of zij denkt dat het gedicht over gaat. Zo wordt al snel duidelijk welke dingen niet duidelijk of moeilijk te begrijpen zijn. De kinderen kunnen hun gedicht eventueel nog aanvullen, verfijnen,...
- Laat elk kind zijn gedicht voorlezen voor de klas.

Achtergrondinformatie

Spreekwoorden en gezegden

Onderwerp	Spreekwoorden en gezegden
Aardappel	Tussen de soep en de patatten Met een hete aardappel in de mond praten
Appel	Een appeltje voor de dorst Een appeltje met iemand te schillen hebben Iets voor een appel en een ei verkopen Appels met peren vergelijken De appel valt niet ver van de boom Een appelflauwte krijgen
Bij	Een bezige bij
Boom	Een boom van een kerel Door de bomen het bos niet zien Hoge bomen vangen veel wind De kat uit de boom kijken
Boon	Er voor spek en bonen bijzitten Boontje komt om zijn loontje Zijn eigen boontjes doppen Een boontje voor iemand hebben Een heilig boontje zijn
Gras	Er geen gras over laten groeien Iemand het gras voor de voeten wegmaaien Het gras is altijd groener aan de overkant Hij is nog zo groen als gras
Kastanje	Iemand de kastanjes uit het vuur laten halen
Mol	Zo blind als een mol
Oorworm	Een gezicht als een oorworm
Roos	Slapen als een roos Het is niet altijd rozengeur en maneschijn
Vlinder	Vlinders in de buik hebben
Vogel	Beter één vogel in de hand dan tien in de lucht Een vogel voor de kat De vogel is gevlogen Iedere vogel zingt zoals hij gebekt is

Poëzie

Slakkenhuis

Ik ken iemand met een huis op zijn rug.
Hij loopt er mee te sjouwen
en is ook niet bepaald vlug.
Hij kruipt door mijn tuin
en eet de blaadjes op.
Hij is niet groot,
maar ook weer niet klein.
Hij heeft sprietten op zijn kop.
Wie is dat nou,
die zijn huisje draagt
en meestal met gemak.
Ja, ja, geraden heb je het al
het is onze eigen slak.

Door: Ilse Nieuwland. Uit: "Het huis" en "De tuin",
gedichten door kinderen (1999, Wester-Amstel literair)

Mier

Voor een mier
is de vijver de Atlantische
oceaan,
voor een mier
is een blaadje een boot,
voor een mier
is een struik een boom,
voor een mier
is een wereldkaart de
aarde.

Door: Rommert Dirks. Uit: www.skep.nl (Stichting kinderen en poëzie)

Het kleefkruid

Ik ben het aankijken niet waard,
want 'mooi zijn' ligt niet in mijn aard.
Ook ben ik iedereen tot last:
ik hecht me overal aan vast.

Toch trekt mijn vagebond-bestaan
de meeste kinderen wel aan;
want als het om een grapje gaat,
dan weten ze waar het kleefkruid staat.

Door: Cicely Mary Barker.
Uit: Ma er zit een dichter in mijn boom (1983, Davidsfonds Leuven)

De wonderbloem

Eerst een knopje op een steel.
Later wordt het groot en geel.
Net een stralend zonnetje,
tot het overal
zilveren pluisjes krijgen zal.
Net een lampionnetje.
Als je dan met één keer blazen
al die pluisjes weg kunt jagen,
word je minstens honderd jaar.
Werkelijk waar,
Probeer het maar!

Door: Frantisek Hrubin.
Uit: Ma er zit een dichter in mijn boom (1983, Davidsfonds Leuven)

Kever

Kleine kever
wat ben je vlug.
Ik tel de vlekjes
op je rug.
Je kleine pootjes
kriebelen rond.
Waar zijn je oogjes?
Waar is je mond?

Door: Lie.
Uit: Ma er zit een dichter in mijn boom (1983, Davidsfonds Leuven)

Eindtermen

Muzische vorming

Drama

- 3.2 De leerlingen kunnen spelvormen waarnemen en inzien dat de juiste verhouding tussen woord en beweging de expressie kan vergroten.
- 3.6 De kinderen kunnen een aan de spelsituatie aangepaste en aangename spreektechniek ontwikkelen en verschillende verbale en non-verbale spelvormen improviseren.

Beweging

- 4.4 De kinderen kunnen bewegen op een creatieve manier en daarbij één of meerdere basiselementen van de beweging bespelen.

Attitudes

- 6.4* De leerlingen kunnen vertrouwen op de eigen expressiemogelijkheden en durven hun creatieve uitingen tonen.
- 6.5* De leerlingen kunnen respect tonen voor uitingen van leeftijdsgenoten, behorend tot eigen en andere culturen.

Nederlands

Spreken

- 2.6 De kinderen kunnen het gepaste taalregister hantieren als ze van een behandelend onderwerp of een beleefd voorval een verbale/non-verbale interpretatie brengen, die begrepen wordt door leeftijdsgenoten.

* Attitudes

REPORTERS TER PLAATSE – EEN ‘GROENE’ KRANT

Inleiding

In een groene schoolomgeving valt er altijd wel iets interessant te beleven: er is een groene specht gesignaleerd op het grasplein, de mezen in het nestkastje hebben hun gezin uitgebreid, de eerste radijsjes werden geoogst in de moestuin,... Stof genoeg dus voor heel wat leuke verhalen. Deze verhalen kan je bundelen in een krantje. De kinderen zijn de reporters ter plaatse: ze interviewen mensen die iets te vertellen hebben over het groen op school, ze spitten bepaalde onderwerpen dieper uit en ze brengen verslag uit van allerlei activiteiten. Zo worden heel wat mensen op de hoogte gehouden van het reilen en zeilen van het groen op school. Je kan natuurlijk ook een groen hoekje op de schoolwebsite inrichten.

Duur:

- *Een verslagje schrijven na een activiteit: 30 minuten*
- *Artikels schrijven en een krant samenstellen: 2 à 3 uur*

Seizoen:

Mogelijk in alle seizoenen

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm

Materiaal:

- *Verslagen van de kinderen van allerlei activiteiten in het groen*
- *Foto's van allerlei activiteiten in het groen*
- *Eventueel computer(s)*

Werkwijze

Je kan een krantje op veel verschillende manieren maken. We geven hier dan ook maar enkele ideeën voor mogelijke rubrieken en werkwijzen. Je kan een krantje eenmalig uitbrengen maar het is natuurlijk leuker als er jaarlijks meerdere edities komen, zodat het groen op school zeer ‘actueel’ blijft.

Rubrieken voor in de krant

We geven een overzicht van mogelijke rubrieken die je in een krantje kan opnemen.

- **Interviews:** de kinderen interviewen een natuurouder, de tuinman, een lid van de werkgroep ‘groene school’,...
- **Artikels over ecologisch groen:** de kinderen onderzoeken waarom de school geen pesticiden gebruikt, waarom de bodem in de moestuin met een laagje mulch bedekt is,... Ze brengen verslag uit van dat onderzoek in een artikel. Zo sensibiliseer je niet alleen de kinderen, maar ook de ouders over de principes van ecologisch groen.
- **Recepten:** de les ‘*Kruidje-roer-me-goed - Koken met kruiden*’ bevat heel wat leuke recepten om samen met de kinderen uit te proberen. Geslaagde recepten, die de kinderen zelf hebben gemaakt op school, kunnen in het krantje komen zodat iedereen ze kan uitproberen.
- **Gedichten:** de les ‘*O krinklende winklende waterding - Natuur en taal*’ legt uit hoe je samen met de kinderen gedichten kan maken, geïnspireerd door het groen op school. Er zijn er zeker enkele goed genoeg om iedereen ervan te laten meegenieten.
- **Opmerkelijke gebeurtenissen** of waarnemingen: er gebeurt vast af en toe iets spannend in het groen op school (bezoek van een eekhoorn, een vogel die tegen het raam is gevlogen, de kip heeft kuikentjes,...) waarvan de kinderen heel de wereld (of toch een klein deel ervan) op de hoogte willen stellen.
- **Wedstrijdvragen:** de kinderen bedenken een rebus, een kruiswoordraadsel,... voor in de krant. Je kan uit de juiste inzendingen een winnaar trekken en die gelukkig maken met een kleine prijs.
- **Verslagen van activiteiten** die de kinderen in het groen hebben gedaan: de activiteiten kunnen zeer uiteenlopend van aard zijn, bv. een zaterdag waarop enkele kinderen, leerkrachten en ouders in de tuin hebben gewerkt, een les over kriebelbeestjes met de hele klas, een uurtje onkruid wieden in de moestuin, een kookles met kruiden uit de tuin,...

Praktisch

Enkele praktische tips als je een krant maakt:

- Om artikels te schrijven en de krant samen te stellen, kunnen de kinderen een computer gebruiken, maar dat is geen noodzaak. De krant kan ook een collage van bij elkaar geplakte artikeltjes zijn, die je vervolgens kopieert.
- Om de artikels te schrijven, kan je de klas in groepjes verdelen. Laat ieder groepje aan een rubriek werken.
- De krant wordt nog leuker als er mooi beeldmateriaal bij de artikels staat. Probeer bij elke activiteit in het groen foto’s te nemen. De kinderen kunnen natuurlijk ook tekeningen bij de artikels maken.
- Laat de kinderen na een activiteit in het groen altijd meteen een verslagje schrijven: dan zit de informatie nog fris in hun geheugen. Je kan de kinderen allemaal een verslagje laten schrijven. Ze hebben dan meteen ook een ‘dagboek’ van hun activiteiten in het groen. Kies per activiteit één of twee verslagen om later in de krant te plaatsen. Zorg er wel voor dat iedereen eens aan de beurt komt. Een andere mogelijkheid is om per activiteit een groepje aan te duiden dat het verslag moet schrijven.

Het groene blaadje

Op de website van de Sint-Amandusschool in Meulebeke (www.sip.be/stamand/school.htm > Educatief reservaat) vind je heel wat informatie over hun educatief reservaat. Ook kan je er verschillende edities van ‘Het groene blaadje’ downloaden. In dit krantje beschrijven leerlingen van het zesde leerjaar het wel en wee van hun educatief reservaat. We voegen als voorbeeld een pagina uit ‘Het groene blaadje’ toe (zie p. 85).

Tips

Een **krantje** is ideaal om iedereen op de hoogte te houden. Zelfs al in de plannings- of aanlegfase van het groen op school, kan een krantje handig zijn om informatie bekend te maken.

Moet er een naam bedacht worden voor bv. het educatief reservaat of het kippenhok, waarom dan geen wedstrijd-vraag in de krant lanceren? Een eerste **wedstrijdvraag** kan zijn: bedenk een leuke naam voor de krant.

Eindtermen

Muzische vorming

Media

- 5.3 De leerlingen kunnen soorten van eenvoudige hedendaagse audiovisuele opnamen en weergavetoestellen aanwijzen, benoemen en ze creatief bedienen.

Nederlands

Schrijven

- 4.1 De leerlingen kunnen overzichten, aantekeningen, mededelingen op- en overschrijven.
- 4.2 De leerlingen kunnen een oproep, een uitnodiging, een instructie richten aan leeftijdsgenoten.
- 4.4 De leerlingen kunnen voor een gekend persoon een verslag schrijven van een verhaal, een gebeurtenis, een informatieve tekst.
- 4.7 De leerlingen kunnen bovendien hun teksten verzorgen rekening houdende met handschrift en lay-out.

Wereldoriëntatie

Technologie

- 2.3 bis De leerlingen leren effectief met informatica en informatieverwerking omgaan.

HET GROENE BLAADJE

Natuurkrant van de Sint-Amandusschool

April 2003

3de jaargang – nummer 3

€ 0,00

OFFICIELE OPENING VAN 'T GROEN PLEKSKE.

Zondag 4 mei is het eindelijk zover. Ons "Groen Plekske", het educatief reservaat van onze school, wordt plechtig ingehuldigd.

Vanaf 10.00 werden enkele personen uitgenodigd die meegehoepen hebben aan de uitbouw van dit initiatief (werkgroep, schoolbestuur, inspectie, WWF, ministerie,...)

Van **11.00 tot 13.00** worden alle leerlingen van onze school met hun ouders verwacht om het resultaat eens te bekijken. Aan alle leerlingen wordt een gratis drankje aangeboden (zie bon).

De ouders kunnen eveneens een glaasje drinken en er worden ook werkjes van de leerlingen te koop aangeboden. Verder is er een infostand van 'de Torenvalk'.

De leerkrachten en de directeur van onze school zullen het ten zeerste op prijs stellen u daar te kunnen begroeten!

Op de website van onze school vind je ook alle info omtrent 't Groen Plekske:

www.sip.be/stamand/school.htm

Gratis drankje

Alle leerlingen van onze school die zondag (tussen 11.00 en 13.00) een bezoekje brengen aan 't Groen Plekske, krijgen tegen afgifte van deze bon een gratis appelsapje. (Deze bon uitknippen)

Dit project is een actie die wordt ondersteund binnen het actieplan Wetenschapsinformatie en Innovatie. Dit actieplan is een initiatief van minister Van Mechelen (Wetenschapsbeleid) in overleg met minister Vanderpoorten (Onderwijs).

Het project wordt eveneens financieel ondersteund door WWF.

KRUIDJE-ROER-ME-GOED - KOKEN MET KRUIDEN

Inleiding

In deze les gaan we aan de slag met kruiden. In de biologie slaat het woord 'kruid' op niet-verhoute planten. Maar hier gebruiken we het woord 'kruid' voor planten die we in de keuken of als geneesmiddel gebruiken. De nodige achtergrondinformatie over kruiden vind je in de 'Technische handleiding voor een groene school'.

Je kan kruiden gebruiken uit de schooltuin, maar heel wat kruiden groeien spontaan op het schoolterrein of in de omgeving van de school. Denk maar aan de madeliefjes en paardenbloemen in het grasveld, brandnetels in de wegberm,... We hebben gekozen voor een breed gamma van eenvoudige, speelse recepten, die zeer geschikt zijn om samen met de kinderen klaar te maken.

Duur:

Afhankelijk van het gekozen recept

Seizoen:

Lente en zomer

Groenvorm:

Niet gebonden aan een bepaalde groenvorm. Voor de invulling van elke groenvorm kan je kiezen voor planten die je als kruid kan gebruiken. We verwijzen hiervoor naar het deel over kruiden in de technische handleiding. Heel wat kruiden kan je ook in bloembakken kweken.

Materiaal:

Het nodige materiaal en de ingrediënten vind je terug bij elk recept.

Werkwijze

Hieronder vind je een opsomming van originele recepten om samen met de kinderen uit te proberen: het zijn eenvoudige recepten, zodat de kinderen zoveel mogelijk zelf kunnen doen. Bij elk recept staat stap voor stap uitgelegd wat er moet gebeuren. Enkele belangrijke opmerkingen voor je van start gaat: verzamel alleen onbespoten planten en pluk zeker geen planten op vervuilde plaatsen (langs een drukke weg, naast een veld dat bespoten is, dicht bij een stort,...). Kinderen moeten ook leren dat ze zeker niet mogen eten van planten die ze niet kennen! We verwijzen hiervoor ook naar de bijlage over giftige planten in de technische handleiding.

Kruidenthee

Om thee te maken, kan je zowel verse als gedroogde kruiden gebruiken. Van verse kruiden heb je wel een dubbele dosis nodig. Een goede kruidenthee maak je zo:

- Gebruik een stenen of glazen theepot, dus beter geen metalen. Spoel de pot even met heet water.
- Doe de kruiden rechtstreeks in de theepot. In een thee-ei zitten de kruiden te dicht bijeengepakt en kan het water er niet goed bij. Neem als dosis 1 koffielepel gedroogde kruiden per kop of per 150 ml; bij vers materiaal neem je het dubbele.
- Giet vervolgens kokend water over de kruiden. Dek de theepot af en laat 5 à 10 minuten trekken. Giet daarna de thee door een zeeffje. De thee kan je in een thermos warm houden.

Lindebloesemthee

- Pluk de lindebloesems als ze net open gaan (eind juni, begin juli). Dat lukt nog net op het einde van het schooljaar. Pluk de bloesems en het schutblad.
- Je kan de bloesems eerst drogen op een groot stuk papier of laken in een goed verluchte kamer, maar niet in de zon. Na ongeveer veertien dagen - als ze kraken in je hand - zijn de lindebloesems droog.
- Je kan thee maken met verse of gedroogde bloesems, zoals hierboven beschreven.

Kamillethee

- Er bestaat verwarring rond kamille omdat er als tuinplant twee soorten bestaan: echte kamille (*Matricaria recutita* of *Matricaria chamomilla*) en roomse kamille (*Chamaemelum nobile* of *Anthemis nobilis*). Ze hebben dezelfde geneeskrachtige waarde, maar de echte kamille wordt het vaakst gebruikt, omdat hij krachtiger is. Voor thee kan je beide soorten gebruiken. Echte kamille is een eenjarige plant die tot 60 cm hoog wordt. De stengels zijn onbehaard en het bloemhoofdje is hol als je het doorsnijdt. Echte kamille bloeit van mei tot september. Roomse kamille is een vaste plant die maar tot 35 cm hoog wordt, met behaarde stengels. In het wild komen bij ons drie soorten kamille voor: echte kamille, reukloze kamille en schijfkamille. Je kan van alledrie thee maken, maar vooral echte kamille is sterk aromatisch.
- Van kamille pluk je enkel de bloemetjes. Maak er thee van zoals hierboven beschreven.

De bladeren van munt, salie en citroenmelisse en de bloemen van vlier en lavendel zijn ook erg geschikt om thee van te maken.

Siroop en limonade

Siroop kan je voor vanalles gebruiken: om lekkere limonade te maken, om op pannenkoeken te smeren,... Het basisrecept voor bloemensiroop gaat als volgt:

- Neem een glazen bokaal en vul die voor 3/4 met bloemen. Snijd de bloemen zo fijn mogelijk.
- Snijd een onbespoten citroen in stukken (je kan de citroen ook eerst schillen) en voeg die bij de bloemen.
- Overgiet alles met koud water, sluit de bokaal af en laat 24 uur trekken op een warme plaats, maar niet in de zon.
- Giet het mengsel door een zeef. Duw met een vork het vocht uit de bloemen.
- Meet de hoeveelheid sap en voeg de helft suiker toe: bij 1 liter sap voeg je een halve kilo suiker. Breng het mengsel aan de kook. Als de eerste bubbels verschijnen, neem je de pot van het vuur.
- Giet de hete vloeistof in bokalen of flessen totdat die boordevol zijn. Sluit af met een metalen schroefdeksel. Door de bokalen of flessen omgekeerd te laten afkoelen worden ze hermetisch afgesloten. Daardoor kan je de siroop een jaar bewaren, zolang de bokaal niet open is geweest. Heb je een fles of bokaal siroop geopend, dan kan je de siroop nog veertien dagen in de koelkast bewaren.
- Door aan plat water of bruiswater siroop toe te voegen, krijg je lekkere limonade voor de kinderen. Hoe meer siroop, hoe zoeter de limonade. Van 1 bokaal siroop (van ongeveer 1 liter) kan je voor een klas van 20 à 25 kinderen limonade maken.

Je kan siroop maken van de bloemen van de volgende kruiden: madeliefje, paardenbloem, roos (snijd bij rozee eerst het onderste, lichter gekleurde deel van de bloemen af), (maarts) viooltje, klein hoefblad, meidoorn, lindebloesems en vlierbloesems (je mag de hele bloemschermen gebruiken). Bij citroenmelisse gebruik je de bladeren om siroop te maken.

Betoverende ijsblokjes

Je kan drankjes opvrolijken met ijsblokjes waar een bloemetje in gevangen zit. Ga als volgt te werk:

- Gebruik alleen eetbare bloemen! Het resultaat is het mooist met kleine bloemetjes. Enkele mogelijkheden zijn de bloemen van basilicum, bernagie, hondsdrif, kamille, lavendel, madeliefje, meidoorn, munt, roos, salie, tijm, viooltje en vergeet-mij-nietje.
- Vul de bakjes voor de ijsblokjes voor de helft met water en plaats er per ijsblokje één of meerdere bloemen in.
- Plaats de bakjes voor een nacht in de diepvriezer. Dan vul je de rest van de bakjes met water en zet je ze opnieuw in de diepvriezer. Zo komen de bloemen mooi in het midden van de ijsblokjes te zitten.

Soep

Als er op school een moestuin is, zal je heel wat groenten hebben waar je soep van kan maken. Maar het moet niet altijd de traditionele courgette- of pompoensoep zijn. Hier volgen twee recepten voor niet zo alledaagse soepen.

Soep met Oost-Indische kers

Benodigdheden (voor 12 personen):

- Ongeveer 200 blaadjes van de Oost-Indische kers (laat met een klas van 20 kinderen elk kind ongeveer 10 blaadjes plukken)
- 3 preistengels
- 5 takjes groene selder
- 5 wortelen

Ga als volgt te werk:

- Snijd de blaadjes en de groenten fijn.
- Kook de fijngesneden groenten en blaadjes in ongeveer 3 liter groentebouillon. Je kan de soep ook mixen.

Brandnetelsoep

Benodigdheden (voor 4 personen):

- 3 pijpuitjes
- 50 g brandneteltoppen (bovenste 3 à 5 blaadjes)
- 2 grote wortelen
- enkele takjes peterselie
- 1 liter groentebouillon

Ga als volgt te werk:

- Trek handschoenen aan om de brandneteltoppen te plukken of trek een plastic zakje over je hand: dan bezeer je je niet.
- Snijd de pijpuitjes in dunne ringen. Snijd de wortelen in kleine stukjes of rasp ze fijn met een rasp. Snijd de peterselie en de brandneteltoppen fijn.
- Fruit de uitjes in een pan en voeg er de wortelen en de peterselie aan toe, laat even stoven.
- Voeg de groentebouillon en de brandneteltoppen toe.
- Breng aan de kook en laat nog 10 à 15 minuten zachtjes doorkoken.
- Je kan de soep ook mixen, veel kinderen eten dit liever.

Zalven

Heel wat kruiden zijn niet alleen lekker, maar hebben ook geneeskrachtige eigenschappen. We hebben hier gekozen voor een makkelijk te bereiden zalf die de kinderen ook zelf zonder gevaar kunnen gebruiken.

Goudsbloemzalf

Goudsbloemzalf werkt voedend voor een ruwe en droge huid en is dus ideaal als handcrème. De zalf werkt ook verzachtend bij kloofjes in de lippen.

Ga als volgt te werk:

- Gebruik alleen de bloemblaadjes. Kinderen vinden het een leuke bezigheid om bloemen te plukken en de bloemblaadjes eraf te trekken. Je hebt 50 à 100 gram nodig. Stop de blaadjes in een glazen pot. Goudsbloem bloeit van juni tot en met september.
- Voeg ongeveer 1/4 liter olijfolie toe. De precieze hoeveelheden zijn niet exact te voorspellen, maar zorg ervoor dat alle blaadjes ondergedompeld zijn in de olie.
- Sluit de pot goed af en laat het mengsel gedurende drie weken trekken op een warme plaats.
- Giet het mengsel door een zeef. Per 4 eetlepels van de gezeefde goudsbloemolie voeg je 7 gram bijenwas toe in een vuurvast potje.
- Verwarm dit potje 'au bain marie' tot alles gesmolten is. Klop de zalf nu op tot ze is afgekoeld.

Je kan op dezelfde manier te werk gaan om **brandnetelzalf** te maken, een probaat middel tegen eczeem. Voor brandnetelzalf gebruik je de bladeren van de brandnetels.

Als je de zalven in mooie potjes stopt, zijn ze een leuk cadeautje voor moederdag.

Azijn en olie

Ook ideaal als moederdagcadeautje: mooie flesjes met zelfgemaakte kruidenazijn of kruidenolie. Een breed gamma van kruiden komt hiervoor in aanmerking. Er zitten zeker wel enkele kruiden tussen die ook in jouw schoolomgeving voorkomen.

Olie

De werkwijze om kruidenolie te maken:

- Vul een glazen pot losjes (dus zonder te 'proppen') met vers geplukte kruiden.
- Voeg onverwarmde olie toe tot de pot vol is. Gebruik geen olie die van zichzelf al een sterke smaak heeft. Maïs- en zonnebloemolie zijn ideaal.
- Sluit de pot af met een linnen lapje en laat twee weken op een zonnige plaats staan. Dagelijks doorroeren.
- Zeef de olie door het lapje en giet in flesjes. Plak een mooi etiket op de flesjes. Je kan in de flesjes ook een takje van het kruid steken als decoratie.
- Is de smaak van de olie niet sterk genoeg? Herhaal het hele proces dan nog eens met verse kruiden.

Kruiden die je kan gebruiken zijn o.a. basilicum, knoflook, dille, venkel, majoraan, lavas, rozemarijn, dragon, tijm, lavendelbloemen en bloemblaadjes van goudsbloem en rozen. Je kan natuurlijk ook verschillende kruiden mengen voor een lekkere provençalse olie (bv. tijm, rozemarijn en wat lavendel).

Azijn

De werkwijze om kruidenazijn te maken is vergelijkbaar met die voor olie:

- Kneus de vers geplukte kruiden en vul hiermee een glazen pot.
- Voeg warme, maar niet te hete azijn toe tot de pot vol is. Appelazijn en wijnazijn zijn een goede basis voor kruidenazijn.
- Sluit de pot af met een zuurbestendig deksel en laat twee weken op een zonnige plaats staan. Schud de pot dagelijks.
- Zeef de azijn en giet in flesjes. Plak op de flesjes een mooi etiket. Je kan in de flesjes ook een takje van het kruid steken als decoratie.
- Is de smaak van de azijn niet sterk genoeg? Herhaal het hele proces dan nog eens met verse kruiden.

Kruiden die in aanmerking komen zijn o.a. basilicum, laurier, kervel, dille, gember, venkel, knoflook, dragon, citroenmelisse, marjolein, munt, rozemarijn en tijm. Ook de bloemen van volgende kruiden zijn geschikt: vlier, lavendel, Oost-Indische kers, sleutelbloem, roos, rozemarijn, tijm, viooltjes en bieslook.

Bakken met kruiden

Citroenmelissecake

Benodigdheden: 175 ml melk, 1 eetlepel fijngehakte citroenmelisse, 1 eetlepel fijngehakte citroentijm, 225 g zelfrijzende bloem, 1/4 koffielepel zout, 100 g boter, 225 g suiker, 2 eieren, 1 eetlepel geraspte citroenschil, 3 eetlepels citroensap en 125 g poedersuiker.

Recept:

- Beboter een cakevorm van ca. 20 cm lang en verwarm de oven op 165°C.
- Verhit de melk met de kruiden en laat trekken tot de melk weer is afgekoeld. Zeef de kruiden uit de melk.
- Meng in een kom de bloem met het zout. Roer in een andere kom de boter schuimig met de suiker. Klop tot de massa goed luchtig is. Voeg dan één voor één de eieren en de geraspte citroenschil toe. Meng al roerend het bloemmengsel en de kruidenmelk erbij en roer tot een egale massa.
- Giet het beslag in de cakevorm en bak gedurende ca. 50 minuten. Ga na of de cake gaar is door er een breinaald in te steken: komt de naald er droog uit, dan is de cake gaar.
- Voor het glazuur meng je 3 eetlepels citroensap met 125 g gezeefde poedersuiker. Giet het glazuur over de cake en laat de cake verder afkoelen.

Lavendelkoekjes

Benodigdheden (voor ongeveer 20 koekjes): 115 g zachte boter, 50 g rietsuiker, 175 g bloem, 2 eetlepels verse lavendelbloempjes of 1 eetlepel gedroogde lavendel.

Recept:

- Klop de boter en de suiker tot een schuimig mengsel.
- Roer er de bloem en de lavendel door en maak van het mengsel een zachte bal.
- Bedek het deeg en zet het 15 minuten koel weg.
- Verwarm de oven op 200°C. Rol het deeg uit op een met bloem bestoven oppervlak en druk er met een vormpje koekjes uit. Leg ze op de bakplaat en bak ze in ca. 10 minuten goudbruin.
- Laat de koekjes nog 5 minuten hard worden voor je ze met een spatel op een rooster legt om af te koelen.

Meer info over kruiden!

Bovenstaande recepten werden verzameld uit de volgende werken:

- Kruiden en hun geneeskracht.
Info uit de kruidencursus van Christine Van den Bossche.
- Kruiden en bloemen op je bord.
Info uit de kruidencursus van Els Pouseele.
- Gekruid en geroerd.
Daniëlle Houbrechts, 2002, uitgeverij Lannoo.

Eindtermen

Wereldoriëntatie

Natuur

- 1.2 De leerlingen kennen in hun omgeving een paar biotopen en kunnen erin veel voorkomende planten en dieren herkennen en benoemen.

Technologie

- 2.8 De leerlingen kunnen eigen werkwijzen vergelijken met andere werkwijzen en een oordeel geven daarover.
- 2.10* De leerlingen tonen zich bereid nauwkeurig en veilig te werken, geen materiaal te verkwisten en zorg te dragen voor hun gereedschap.

*Attitudes

BIJLAGEN

BIJLAGEN

Bijlage 1: Contactgegevens vermelde scholen

Gesubsidieerde vrije basisschool
Sint-Lambertusschool
Leuvensesteenweg 641
2812 Muizen - Mechelen
E-mail: sint.lambertusschool@pandora.be
Website: www.sint-lambertusschool.be

Basisschool De vierklaver
Azalealaan 101
9140 Temse
E-mail: info@vierklaver.be
Website: www.vierklaver.be

Freinetschool Herentals 'Ibis'
Heesveld 9
2200 Herentals
Website: www.freinetherentals.be

Vrije gemengde lagere school
Sint-Amandusschool
Schutterijstraat 6
8760 Meulebeke
Website: www.sip.be/stamand/school.htm (bekijk zeker eens het deel over hun educatief reservaat!)

Vrije basisschool Gravenbos
Gravenbos 6
8470 Gistel
E-mail: vbsgistel@scarlet.be
Website: www.gravenbos.be

College Heilig Kruis, Sint-Ursula 1 (1ste graad secundair onderwijs)
Zandbergerstraat 21
3680 Maaseik (Neeroeteren)
Website: www.surf.to/dorperveldpoel

WWF

for a living planet®

velt

Vergroening van de schoolomgeving

Technische handleiding voor een groene school

Met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap

Ministerie van de
Vlaamse Gemeenschap

Technische handleiding voor een groene school

6 Leeswijzer

---

9 Deel I: Uitgangspunten van ecologisch groen op school

10	1. Respect voor het milieu
10	Schadelijke chemische middelen afwijzen
11	Duurzame materialen kiezen
12	Het energieverbruik beperken
12	Duurzaam met water omspringen
12	De hoeveelheid groenafval beperken
13	2. Respect voor de natuur
15	3. Respect voor het landschap en de omgeving
15	4. Respect voor de mens

17 Deel II: Stappenplan

18	1. Wensen en ideeën inventariseren
18	2. Het terrein opmeten
18	Maak een plattegrond op schaal
18	Breng de bestaande beplanting in kaart
18	Ga de functie van het terrein na
19	3. De standplaats nagaan
19	De bodem nagaan
20	Het microklimaat nagaan
21	Gevolgen van de standplaats voor het onderhoud
22	4. Van een successiestadium in de natuur naar een groenvorm in de schoolomgeving
22	Wat is successie?
23	Groenvormen in de schoolomgeving
24	5. Groenvormen integreren in jouw uitgangssituatie
25	6. Aanleg en onderhoud
25	7. Voorbeeld:
	Het stappenplan van een stedelijke middelbare school

29 Deel III: Groenvormen in de praktijk

31	Gevelgroen
31	1. Wat is gevelgroen?
31	2. De verschillende soorten klimmers
32	3. Planten kiezen
32	4. Aanleg
33	5. Onderhoud
33	6. Wandelende planten
33	Wat zijn wandelende planten?
33	Aanleg
34	Plantenlijsten van wandelende planten die geschikt zijn voor een tegeltuin
35	7. Plantenlijst klimplanten

	97
	97
	98
98	
	98
	98
	98
	98
	98
99	
	99
	99
	100
	100
	100
	100
	100
	101
102	
104	
	104
	104
	104
	104
105	
	105
	105
	105
	105
106	
	106
	106
	106
	106
107	
	107
	107
	107
	107
107	
	107
	107
	107
	107
108	
	108
	108
	108
	108
109	
111	
	113
	114

111 Bijlagen

3. Aanleg
  - Grondbewerking
  - Planten
4. Onderhoud
  - Bemesten met compost
  - Kalibemesting
  - Bekalken
  - Bodembedekking
  - Snoeien
5. Werkwijze voor de verschillende kleinfruitsoorten
  - Herfstframbozen
  - Bramen
  - Crandallbes
  - Rode bosbes
  - Amerikaanse veenbes of cranberry
  - Druiven
  - Kiwi
6. Plantenlijsten kleinfruit

Kruiden

1. Wat zijn kruiden?
2. Kruiden en successie
  - Kruiden in de geschiedenis
  - Kruiden en groenvormen op school
3. Een bloemenakker met eenjarige kruiden
  - Soorten
  - Onderhoud
  - Aandachtspunten
  - Plantenlijst
4. Een zonneborder van graslandkruiden
  - Soorten
  - Onderhoud
  - Aandachtspunten
  - Plantenlijst
5. Een zonneborder van ruigtekruiden
  - Soorten
  - Onderhoud
  - Aandachtspunten
  - Plantenlijst
6. Kruiden in een schaduwborder
  - Soorten
  - Onderhoud
  - Aandachtspunten
  - Plantenlijst
7. Mediterrane kruiden
  - Soorten
  - Onderhoud
  - Aandachtspunten
  - Plantenlijst
8. Kruiden gebruiken

- Bijlage 1: Giftige planten
 Bijlage 2: Aanvullende literatuur

LEESWIJZER

Kinderen en jongeren komen in hun nabije leefomgeving steeds minder in aanraking met de natuur. Dat is jammer, want net die ervaringen zorgen ervoor dat ze een band ontwikkelen met de natuur. Van kinderen en jongeren verantwoordelijke en 'natuurbewuste' volwassenen maken, lukt niet door ze vol te proppen met theoretische kennis. Maar door kinderen letterlijk met de natuur in aanraking te brengen, kunnen we ze verwondering en plezier in de natuur doen ervaren, wat hen veel langer zal bijblijven. Daarvoor startte WWF enkele jaren geleden het project 'Educatieve reservaten'. Heel wat scholen legden toen met de hulp van WWF een educatief reservaat aan, waarbij de leerlingen verschillende natuurlijke milieus hielpen aanleggen en beheren.

Ook met het project vergroening willen WWF en Velt de leerlingen nauw in contact brengen met de natuur. Alleen gaat dit project over meer dan educatieve reservaten. Iedere school kan vergroenen, zelfs al ligt ze midden in de stad. Niet alle scholen hebben plaats voor bomen, een reservaatje of een moestuin, maar er zijn veel meer mogelijkheden, ook in een stedelijke omgeving met weinig ruimte. Denk maar aan gevelbegroening, bloembakken met kruiden en groenten, groendaken, een ton met waterplanten,... Door groen op school te brengen, maken de leerlingen elke dag spontaan kennis met de natuur in al haar aspecten. Ze ontdekken dat natuur niet enkel in reservaten te beleven valt maar onder elke tegel en achter elke hoek op de loer ligt.

Educatieve reservaten

Financiële steun en begeleiding ter plaatse kan **WWF** niet meer bieden, maar de begeleidende brochure 'Een educatief reservaat: een natuur(lijk) laboratorium' is nog wel verkrijgbaar (voor meer informatie: info@wwf.be of 02/340 09 99). In de provincie Antwerpen kunnen scholen een beroep doen op het **PIME** voor ondersteuning op het vlak van organisatie, financiën en didactisch gebruik van een educatief reservaat (voor meer informatie: info@pime.provant.be of 015/31 95 11).

De technische handleiding

Een school heeft een voorbeeldfunctie. Daarom ga je het best doordacht te werk als je je schoolomgeving met groen wil opfleuren. Je wil ongetwijfeld dat de planten (bomen, struiken, kruiden,...) die je kiest je schoolomgeving verfraaien, makkelijk te onderhouden zijn en zich goed voelen waar ze staan. Om je te helpen bij je keuze willen we je wat meer inzicht geven in 'ecologisch' groen. In deel I gaan we daarom kort in op de uitgangspunten van ecologisch groen op school: milieu, natuur, landschap en de mens.

In deel II leggen we je stap voor stap uit hoe je te werk kan gaan om je school te vergroenen. Als je rekening houdt met enkele natuurlijke fenomenen, merk je al snel dat ecologisch tuinieren niet moeilijk is of meer werk vraagt. Met de natuur mee tuinieren bespaart je juist een hoop werk en levert een ongelooflijke rijke omgeving op, zowel voor planten en dieren als voor de kinderen van je klas.

Deel III zal je in de praktijk helpen om de gewenste groenvormen aan te leggen en te onderhouden. Laat je niet afschrikken door het grote aanbod aan groenvormen. Het is zeker niet de bedoeling om zoveel mogelijk verschillende groenvormen op je schoolterrein aan te leggen. Wel willen we dat elke school, of ze nu op het platteland of midden in de stad gelegen is, in de handleiding zijn gading kan vinden. Elke groene ingreep - hoe klein ook - is een stap in de juiste richting.

Het educatieve luik

Zowel voor het basisonderwijs als voor het secundair onderwijs bestaat er een 'Werkboek vergroening' dat aansluit bij deze technische handleiding. Groen een plek op je school geven is één zaak, maar de echte uitdaging is om de leerlingen hier optimaal deel van te laten uitmaken en de vergroeningsactiviteiten zinvol in de lessen te verwerken. Hoe je dat kan realiseren, komt uitgebreid aan bod in de werkboeken.

In de werkboeken staan argumenten waarmee je je collega's en leerlingen kan overtuigen van de meerwaarde van groen op school. Ook vind je er tips om het vergroeningsproces te organiseren en om er verschillende partijen (leerkrachten, leerlingen, ouders,...) bij te betrekken. De tips zijn onderverdeeld in verschillende fasen: de planning, de aanleg en het onderhoud van groen op school. De tips voor de planning behandelen bv. de randvoorwaarden die nodig zijn om de school te vergroenen en het belang van participatie. Je leest er ook waarop je moet letten als je verschillende partijen bij de vergroening betreft, waar je extra helpende handen vindt, enzovoort. Bij 'aanleg en onderhoud' verneem je onder meer hoe je werkdagen kan organiseren en de leerlingen aan het werk kan zetten. We bekijken ook wat je kan doen om het groen op school, zodra het er is, 'levend en actueel' te houden. Talrijke praktijkvoorbeelden illustreren de tips.

De werkboeken bevatten ook een twintigtal lessen. Met behulp van deze lessen kan je je leerlingen betrekken bij elke fase van het vergroeningsproces. Zo zullen de lessen over de planning je samen met de leerlingen stap voor stap door deze moeilijkere fase loodsen. Extra aandacht gaat naar het gebruik van een vergroende schoolomgeving in de lessen. We bekijken dit zeer ruim: van beestjes en planten onderzoeken tot het werken met spreekwoorden, poëzie en kunst. Voor elke les krijg je een overzicht van de tijdsduur, het nodige materiaal, de groenvormen waarvoor de les geschikt is, tips, achtergrondinfo en de eindtermen waar rond gewerkt wordt.

Nog meer info over vergroening

Op de **website** www.milieueducatie.be/vergroening kan je terecht voor heel wat extra informatie over vergroening van de schoolomgeving. Je vindt er o.a. uitleg over verschillende subsidiemogelijkheden, voorbeelden van vergroende scholen en een fotogalerij.

Er bestaat ook een **helpdesk** die informatie en advies verstrekt. Voor al je vragen over vergroening van de school kan je mailen naar vergroenjeschool@vlaanderen.be.

UITGANGSPUNTEN VAN ECOLOGISCH GROEN OP SCHOOL

Vergroening van de schoolomgeving, zoals we het hier bespreken, past in de visie van het Harmonisch Park- en Groenbeheer van de Vlaamse Overheid. Het Harmonisch Park- en Groenbeheer wil parken en openbaar groen duurzaam, divers en dynamisch uitbouwen, met respect voor de natuur, het milieu en de mens. Voor meer informatie hierover kan je terecht bij de Afdeling Bos & Groen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (www.bosengroen.be > Groen > Harmonisch Park- en Groenbeheer).

Wie ecologisch groen een plaats wil geven, zal bij elke keuze rekening houden met milieu, natuur, landschap en de mens: van de planning tot de aanleg en het onderhoud. Op die manier wordt duurzaam vergroenen mogelijk. We bespreken nu wat dit precies inhoudt. Er zit geen hiërarchie in de besproken puntjes, ze zijn alle vier belangrijk. De specifieke situatie bepaalt welk puntje meer op de voorgrond treedt. Een voorbeeld: bij het vergroenen van een fietsenstalling krijgt het onderdeel 'mens' wat meer aandacht. De voornaamste functie van een fietsenstalling is het stallen van fietsen; het gebruiksgemak voor de mens is dus belangrijk.

DEEL I

1. Respect voor het milieu

Groen op school plannen, aanleggen en onderhouden betekent rekening houden met de gevolgen voor het milieu. We stellen daarom altijd de duurzaamste en milieuvriendelijkste oplossing voor. Hieronder volgt info over vijf 'gouden regels' om het milieu te ontzien bij je vergroeningsproces:

- schadelijke chemische middelen afwijzen
- duurzame materialen kiezen
- het energieverbruik beperken
- duurzaam met water omspringen
- de hoeveelheid groenafval beperken

Schadelijke chemische middelen afwijzen

We vermijden het gebruik van schadelijke chemische middelen zoals houtbehandelingsproducten en bestrijdingsmiddelen (pesticiden). Het spreekt vanzelf dat bestrijdingsmiddelen geen plaats hebben in de schoolomgeving.

- Blootstelling aan bestrijdingsmiddelen is schadelijk voor de gezondheid van de mens, in het bijzonder voor kinderen. Langdurige blootstelling aan bestrijdingsmiddelen is extra schadelijk.
- Bestrijdingsmiddelen vervuilen de lucht, de bodem en het grondwater.
- Bestrijdingsmiddelen komen terecht in de voedselketen en zo ook in ons lichaam.
- Niet alleen het te bestrijden organisme (het doelorganisme) sterft, ook andere organismen worden gedood: ze worden direct mee gedood door het bestrijdingsmiddel of sterven indirect door vergiftigde dieren of planten te eten.
- Het doelorganisme wordt resistent. Vervolgens is een steeds grotere dosis bestrijdingsmiddel nodig om hetzelfde effect te bekomen. Dit resistentieprobleem wordt alsmaar groter. Door de opgebouwde resistentie tegen bestrijdingsmiddelen kan een plaag in alle hevigheid terugkomen.

De Vlaamse Overheid geeft alvast het goede voorbeeld: Vlaanderen heeft sinds 2001 het 'Decreet houdende vermindering van het gebruik van bestrijdingsmiddelen door openbare diensten in het Vlaamse Gewest'. Dat decreet

verbiedt openbare diensten bestrijdingsmiddelen te gebruiken bij het onderhoud van wegen en openbaar groen, en dit sinds januari 2004. De mogelijkheid bestaat ook om een geleidelijke afbouw door te voeren, maar het uiteindelijke doel is nulgebruik.

Groen op school aanleggen en onderhouden zonder bestrijdingsmiddelen vormt geen enkel probleem als je enkele preventieve maatregelen in acht neemt. Je kan ongewenste kruiden, ziekten en plagen voorkomen, als je bij de planning, de aanleg en het onderhoud voldoende oog hebt voor preventie.

Enkele praktische weetjes voor groen op school zonder bestrijdingsmiddelen:

Gezonde planten zijn minder gevoelig voor ziekten en plagen.

- Kies voor planten die aangepast zijn aan de standplaats (zie Deel II > 3. Standplaats). Inheemse planten zijn dikwijls beter aangepast aan de bodem en het klimaat dan uitheemse soorten en verdienen de voorkeur. Uitheemse planten uit klimaten vergelijkbaar met het onze kunnen eventueel ook een plaats krijgen, maar nooit in grote hoeveelheden.
- Om schimmelvorming te voorkomen zet je de planten beter niet te dicht bij elkaar: dan is de luchtcirculatie verzekerd.

Gemengde begroeiingen hebben minder last van ziekten en plagen.

- Ziekten en plagen zijn dikwijls gebonden aan bepaalde plantensoorten. Als je veel planten van één soort of van verwante soorten bijeenzet, vergroot je dus het risico op snelle ziekteverbreiding. Genoeg variatie en een gelaagde begroeiing zijn belangrijk.
- Gemengde begroeiingen trekken ook een grotere diversiteit aan predatoren aan (in deze context meestal roofinsecten), die vaak plaagdieren op hun menu hebben staan en deze dus onder controle helpen houden.

Een bedekte bodem is minder aantrekkelijk voor ongewenste kruiden.

- Veel ongewenste kruiden zijn pioniersoorten (zie Deel II > 4. Successiestadium). Die houden veelal van een verstoorde bodem en veel licht. Door de bodem bedekt te houden en niet te verstoren krijgen die pioniers minder kans. Je kan de bodem het best afschermen van licht door geschikte plantencombinaties. Bodembedekkende middelen, zoals verhakseld hout, zijn maar een tijdelijke oplossing, waarop je een beroep kan doen tot planten de bodem helemaal bedekken. Als ze vergaan verrijken ze namelijk de bodem. Dat vergroot de kans op ongewenste kruiden die op voedselrijke bodems groeien, zoals brandnetels en distels.

Natuurlijke vijanden zijn bondgenoten in de tuin.

- Natuurlijke vijanden zijn dieren die leven van diertjes die de planten aantasten. Het zijn dus bondgenoten van die planten. Elke belager kent wel een natuurlijke vijand onder de bacteriën, vogels of roofinsecten. Als je iedereen een plaatsje gunt in je tuin, krijg je ook veel hulp bij het in toom houden van plagen. Gemengde begroeiingen zorgen voor een grotere diversiteit aan predatoren. Hoe je de tuin nog aantrekkelijker kan maken voor al die bondgenoten, lees je verder in deze handleiding (zie Deel I > 2. Respect voor natuur).

Een milieuvriendelijke bestrijdingswijzer

Op de website www.zonderisgezonder.be van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap vind je nog heel wat extra informatie die je kan helpen om het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen te vermijden. In de milieuvriendelijke bestrijdingswijzer staan heel wat tips om zonder chemische middelen af te rekenen met slakken op je sla, onkruid in de tuin,...

Verhardingen

Op veel scholen bestaat het schoolterrein grotendeels uit een verharde ondergrond. Ideaal is om de verharde oppervlakte zo klein mogelijk te houden, zodat regenwater in de bodem kan dringen. In de praktijk is dat echter niet zo vanzelfsprekend. Gras is geen alternatief, want door de intensieve betreding van talloze kindervoetjes zou het platgetreden worden, met een grote modderpoel als gevolg. Verhardingen op een schoolterrein zijn dus in zekere mate nodig. Maar ook bij de aanleg van verhardingen kunnen preventieve maatregelen het latere beheer vergemakkelijken. Bij de keuze van een bepaald type verharding, laat je je het best leiden door het gebruik van het terrein en het onderhoudsgemak achteraf.

- Ga bij weinig gebruikte paden en terreinen eerst na of de verharding wel echt nodig is. Mogelijke alternatieven zijn grasdallen, grindgazon of verhardingen met brede voegen, waarin gras of een andere begroeiing wordt getolereerd. Niet alleen ogen ze als een gewoon gazon, ze worden ook zo beheerd: wordt de begroeiing te hoog, kan ze gewoon gemaaid worden.
- Kiest men toch voor een verharding die weinig gebruikt wordt, dan zijn gesloten verhardingen (asfalt, beton,...) of halfopen verhardingen (klinkers, kasseien, tegels,...) met zo klein mogelijke voegen en zo weinig mogelijk hoekjes en kantjes aangewezen. Ongewenste kruiden maken dan weinig kans. Bij gesloten en halfopen verhardingen is het ideaal als het regenwater wordt afgeleid naar de beplanting, een poel,...
- Open verhardingen (dolomiet, grind, schelpenpad, houtsnippers,...) zijn enkel beheervriendelijk toe te passen op paden die veel betreden worden. Intensieve betreding houdt de begroeiing binnen de perken.
- Voor de speelplaats zijn gesloten verhardingen het meest geschikt. Je kiest beter geen open verharding. Een speelplaats moet meer verdragen dan enkel intensieve betreding door wandelaars. Materiaal dat stoffig wordt in de zomer is echt niet geschikt.

Kies ook voor het onderhoud van verhardingen voor de duurzaamste en milieuvriendelijkste methode. Wieden, vegen/borstelen (bij gesloten of halfopen verhardingen) en harken (bij open verhardingen) belasten het milieu niet. Ongewenste kruidgroei bestrijden met heet water of gasbranders kan ook, maar heeft een invloed op het bodemleven en zorgt bovendien voor een meerkost van water- en energieverbruik. Toch zijn deze methoden minder milieubelastend dan het gebruik van bestrijdingsmiddelen.

Vaak worden speelplaatsen op het einde van de zomervakantie bespoten om de kruidgroei weg te werken, omdat dat netter oogt. Dat is een overbodige maatregel. Als de kinderen een week op de speelplaats gespeeld hebben, is de kruidgroei weer helemaal onder controle. Betreding is de beste manier om ongewenste kruidgroei op verhardingen aan te pakken. Je kan de ouders duidelijk maken dat onkruidverdelgers gevaarlijk zijn voor de gezondheid van de kinderen en dat het onnodig is het onkruid te bestrijden. Dat voorkomt negatieve opmerkingen over de 'slordige' speelplaats. Als de kruidgroei heel groot is, kan je deze op het einde van de vakantie maaien met een bosmaaier met nylondraad. Bosmaaiers met draad gebruik je om gras en kruidgroei te maaien.

Duurzame materialen kiezen

Alle materialen voor paden en terrassen, tuinafscheidingen, pergola's, tuinhuisjes e.a., zijn afkomstig van een bepaalde grondstof (tropisch hardhout, natuursteen, wilgentenen, kastanjehout, zand, grind,...). Het gebruik van zo'n grondstof heeft gevolgen voor het milieu. Om die gevolgen zo klein mogelijk te houden, kijk je bij de keuze van het materiaal het best ook naar de duurzaamheid ervan. Een duurzame materiaalkeuze houdt in dat je rekening houdt met verschillende criteria:

- Zijn de materialen afkomstig van hernieuwbare grondstoffen (planten)?
- Wat is de herkomst van de grondstof en wat betekent de ontginning voor de omgeving? Is er vervuiling van de omgeving? Worden waardevolle natuurgebieden aangetaast?
- Wat zijn de milieugevolgen van het productieproces?
- Wat is het energieverbruik bij productie en transport?
- Wat zijn de milieugevolgen van het verwerkingsproces na afbraak (zijn er bv. schadelijke afvalstoffen of emissies)?
- Wat zijn de sociale omstandigheden bij de ontginning?

Hout met het FSC-label

Een mooi voorbeeld van een duurzame materiaalkeuze is hout met het **FSC-label**. Hout is een hernieuwbare grondstof die milieuvriendelijker is dan de meeste alternatieven. Een voorwaarde is natuurlijk wel dat de houtwinning op een verantwoorde manier gebeurt. Daarom werd FSC in het leven geroepen. FSC staat voor 'Forest Stewardship Council' of 'Raad voor Duurzaam Bosbeheer'. De opdracht van FSC bestaat erin om overal ter wereld verantwoord bosbeheer te promoten. Verantwoord bosbeheer houdt rekening met het milieu, respecteert sociale aspecten (zoals de rechten van lokale gemeenschappen en bosarbeiders) en is economisch haalbaar. FSC zorgt voor de certificering van bossen volgens een aantal strikte criteria en voor het labelen van het hout dat uit deze bossen afkomstig is. Een FSC-label aan een houtproduct toont dus aan dat het hout uit een verantwoord beheerd bos afkomstig is. Op de site van WWF (www.wwf.be) vind je meer uitleg over FSC en een leveranciersgids waarin je kan opzoeken waar je in jouw buurt producten (hout, tuinmeubels,...) met het FSC-label kan kopen.

Het energieverbruik beperken

Het ontwerp bepaalt in grote mate het latere onderhoud en welke energieverbruikende elementen daarbij nodig zullen zijn. Bij ecologisch groen wordt het energieverbruik bewust laag gehouden. Enkele tips:

- Verlichting verbruikt niet alleen energie maar draagt ook bij tot de 'lichtvervuiling'. Weer verlichting dus zoveel mogelijk; waar je het toch gebruikt, kan je kiezen voor verlichting op hernieuwbare energie (zonne-energie).
- Beperk machinaal beheer. Dat betekent niet dat je helemaal geen machines mag gebruiken. Maar door machinaal beheer zoveel mogelijk te beperken, beperk je meestal meteen ook de hoeveelheid groenafval.
- Transport van materialen, meststoffen, grond en groenafval verbruikt energie. Ook hier is beperken de boodschap.

Duurzaam met water omspringen

We gebruiken geen stoffen die water kunnen vervuilen zoals chemische bestrijdingsmiddelen, kunstmest, reinigingsproducten die niet biologisch afbreekbaar zijn,... Ook springen we zuinig om met water.

- Beregenen (= begieten) kan je vermijden door de plantkeuze af te stemmen op de standplaatseigenschappen (zie Deel II > 3. Standplaats).
- Als beregening nodig is, gebruik dan regenwater in plaats van leidingwater. Regenwater kan je opvangen in een regenwaterton of in een regenwaterput- of tank.

Verder is de infiltratie van regenwater een belangrijk aandachtspunt voor scholen. Op verharde oppervlaktes zoals straten, verharde speelplaatsen,... kan regenwater niet in de bodem dringen. Het water wordt snel afgevoerd naar de riolen. Als de riolen de hoeveelheid water niet kunnen slik-

ken, krijg je een overstroming. In groene zones kan water wel langzaam in de bodem dringen. Daarom: kies voor een groene zone als het kan, en voor verharding als het moet. Enkele tips om de infiltratie van regenwater te bevorderen:

- Vermijd verhardingen als ze niet echt nodig zijn.
- Kies voor waterdoorlaatbare verhardingen: grasdallen, dolomiet, grind,...
- Bij gesloten verhardingen kan je het regenwater afleiden naar de beplanting ernaast, zodat het niet onmiddellijk naar de riool wordt afgevoerd. Bij zware regenval kan het water dan 'gebufferd' worden door de bodem, wat de kans op wateroverlast sterk verkleint. Ook vijvers, grachten en groendaken bufferen regenwater.

Infiltratie van regenwater

Meer informatie over de infiltratie van regenwater (o.a. adressen van leveranciers van waterdoorlaatbare verhardingen) kunnen scholen vinden in de milieukoopwijzer (een initiatief van de Bond Beter Leefmilieu). Surf hiervoor naar www.milieukoopwijzer.be > School > Milieukoopwijzer > Duurzaam watergebruik > Infiltratie.

De hoeveelheid groenafval beperken

Bij ecologisch groen proberen we een gesloten mineralenkringloop te benaderen, zoals die in natuurlijke ecosystemen bestaat. Dit wil zeggen dat er nauwelijks extra materiaal (meststof) in het systeem wordt ingebracht en dat er ook nauwelijks iets wordt verwijderd (groenafval). In veel tuinen is dit evenwicht verbroken; er wordt veel bijgemest en veel groenafval afgevoerd.

Een duurzame oplossing voor groenafval bekom je door het principe van de 'ladder van Lansink' toe te passen. De hoogste sport van de ladder (keuze 1) is het minst milieubelastend. Keuze 1: streef naar afvalpreventie. Keuze 2: laat afgestorven plantenmateriaal ter plaatse verteren. Keuze 3: als er toch groenafval is, probeer het dan te hergebruiken zonder voorbehandeling (maak bv. een afsluiting met takken). Zijn er geen mogelijkheden voor direct herbruik, composteer de groenresten dan. Het verbranden en storten van groenafval moet ten allen tijde vermeden worden.

Door groenresten in de tuin te houden, wordt de tuin een stabiel ecosysteem. Bovendien belast je het milieu minder en bespaar je geld, bv. de kosten voor het transport en de verwerking van groenafval bij afvoer naar een containerpark.

Enkele praktische tips om groenafval zoveel mogelijk te vermijden:

Groenafval omvat grasmaaisel van gazon, hooi, gewiede planten, verwelkte en gedroogde planten en snoeihout. Grasmaaisel en snoeihout zijn de grootste bron van groenafval.

Vaste planten (bomen, struiken en houtige planten) vormen veelal minder groenafval dan kruidachtigen (eenjarigen of planten die jaarlijks bovengronds afsterven). In een afvalarme tuin vind je dan ook meer vaste planten.

Houtige gewassen mogen uitgroeien. Veel mensen geloven onterecht dat bomen en struiken alleen gezond kunnen blijven als ze gesnoeid worden. In natuurlijke omstandigheden bereiken zij hun leeftijdsgrens echter zonder snoei. Je kan snoeiafval voorkomen door bij de aanplant rekening te houden met de grootte van het gewas als het volgroeid zal zijn. Zo voorkom je dat de volgroeide boom of struik te groot wordt voor de ruimte waar hij staat. Als bomen en struiken toch moeten worden gesnoeid omdat er niet voldoende ruimte is om ze tot hun natuurlijke grootte te laten uitgroeien, kan je de snoei-resten creatief hergebruiken in vlechtschermen, takkenrillen, plantensteunen, hakselhout,...

Om **grasmaaisel te vermijden** kan je een trager groeiend grasmengsel inzaaien. Smal fakkelgras of barkoel (*Koeleria macrantha*) is een goed en zeer traag groeiend alternatief voor gazons. Met een mulchmaaier vermijd je de afvoer van maaisel. Deze maaier versnipperd het grasmaaisel zodat het tussen het gras terecht komt zonder een verstikkend tapijt te vormen. De grasnippers worden dan opnieuw omgezet in voedingsstoffen voor het gazon. Werk je met een gewone grasmaaier, dan kan je het maaisel composteren. Niet al te frequent gebruikte gazons kan je omvormen tot een hooiland. Het hooi kan je gebruiken als diervoeder of je kan het composteren.

Veel groenvormen krijgen in het begin van de winter een '**winterschoonmaak**' te verduren, zodat ze 'netjes' de winter in kunnen gaan. Dat zorgt voor extra groenafval en is bovendien nefast voor de planten en dieren in de tuin. Planten zoals hemelsleutel kunnen rotten door het water dat in de holle stengels blijft staan als de bloeistengels na de bloei worden afgeknipt. Bovendien vinden tal van dieren een warm onderkomen in de plantenresten, waaronder enkele natuurlijke vijanden van plaagdieren. Door afgestorven plantenresten te laten staan/licgen, worden planten en bodem beschermd tegen vorst en uitdroging en overleven nuttige dieren de winter. Tegen de lente is het grootste deel van de plantenresten vanzelf verteerd. De mineralenkringloop is zo weer rond.

Afgevallen bladeren kunnen onder de planten blijven liggen en **ter plaatse verteren**. Zij vormen een strooisellaag die de bodem en plantenwortels beschermt en van voedingsstoffen voorziet.

Je kan dus tal van preventieve maatregelen nemen om groenafval te voorkomen. Het beperkte groenafval dat rest kan je **composteren** en hergebruiken als bemesting.

2. Respect voor de natuur

Tuinieren met respect voor de natuur doe je door rekening te houden met de eigenschappen van de standplaats (de standplaats is de omgeving van de plant) en met successie (de opeenvolging van plantengroei op een plaats). Dat zijn de twee belangrijkste factoren bij het kiezen van planten. In Deel II krijg je meer uitleg over standplaatseigenschappen en successie. Eén van de geheimen van ecologisch groen is ook om de natuur zelf kansen te geven.

- Laat ruimte voor spontane ontwikkeling. Wilde planten mogen zich dus vestigen, maar ook de aangeplante soorten krijgen ruimte. Via zaad en uitlopers mogen planten door het groenontwerp 'wandelen', waarbij ze veelal zelf de meest geschikte groeiplaats vinden. Dat betekent natuurlijk niet dat je woekerende planten zomaar hun gang moet laten gaan.
- Verwelkom spontane bezoekers en spring proactief met de natuur om. Kies bv. planten die extra aantrekkelijk zijn voor dieren: al gauw zullen verschillende diersoorten zich spontaan komen vestigen. Deze dieren kunnen later interessante lessen opleveren.

Je school aantrekkelijk maken voor dieren is niet moeilijk. Zorg voor verschillende groenvormen (een bloemenweide, een bosje, een haag, water met oevervegetatie,...) en voor een gevarieerde begroeiing met verschillende soorten planten. In zo'n omgeving voelen heel wat diersoorten zich thuis. Als de begroeiing goed zit, komen de dieren vanzelf. Door planten te kiezen die rijkelijk tegemoet komen aan de behoeften van dieren (voedsel, water, schuil- en nestgelegenheid,...) geef je de soortenrijkdom rond je school een duwtje in de rug.

Hoe trek je bestuivers en andere ongewervelden aan?

Bestuivers zijn insecten die pollen (= stuifmeelkorrels) overbrengen. Zo bevorderen ze de bevruchting van planten en dus ook de productie van zaad en vruchten. Maar liefst 67% van de bloeiende planten zijn afhankelijk van bestuivers. De belangrijkste bestuivers zijn bijen, hommels, vliegen, vlinders, wespen en kevers. Ze worden aangetrokken door pollen en nectar in bloeiende planten. Vaak vinden ze planten van dezelfde soort die dicht bij elkaar groeien aantrekkelijker dan verspreid staande planten.

Voedselaanbod

Goed toegankelijk voor bestuivers zijn enkelvoudige bloemen (met één rij kroonblaadjes) of variëteiten waarbij de pollen bereikbaar zijn. Vermijd dubbelbloemige variëteiten, gekweekt voor het oog van de mens: de vele rijen kroonbladeren belemmeren de weg naar de nectar. Zorg dat er het ganse jaar door bloeiende planten zijn. Vooral vroegbloeiende struiken en bomen zijn belangrijke pollen- en nectarbronnen. Enkele voorbeelden: witte els (*Alnus incana*), zwarte els (*Alnus glutinosa*), hazelaar (*Corylus avellana*), boswilg (*Salix caprea*), zoete kers (*Prunus avium*), sleedoorn (*Prunus spinosa*), meidoorn (*Crataegus sp.*), bosbes (*Vaccinium sp.*), Gelderse roos (*Viburnum*

opulus), sporkehout (*Frangula alnus* Miller) en gele kornoelje (*Cornus mas*). Zweefvliegen geven de voorkeur aan planten uit de families van de schermbloemigen (bv. pastinaak, venkel en fluitenkruid), de composieten (bv. paardenbloem, klein hoefblad en margriet) en de rozen (bv. sleedoorn en meidoorn). Hommels worden aangetrokken door bv. kamperfoelie, hondsdrif, longkruid, dovenetel, klaver, ribes, framboos en braam. Bijenplanten zijn phacelia, lavendel, munt, citroenmelisse, tijm, lupine, klaver, wilg en ribes.

De juiste waardplanten

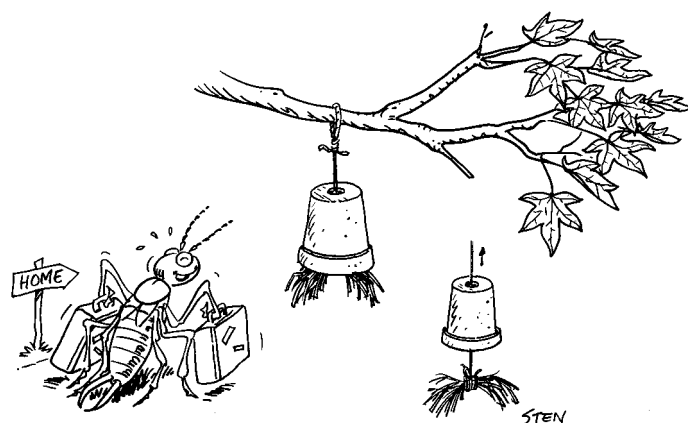
Veel bestuivers zijn voor hun overleving slechts tijdens een gedeelte van hun levenscyclus aangewezen op bloeiende planten. Sommige bestuivers, vooral vlinders, zijn voor hun voortplanting afhankelijk van andere plantensoorten. Ze leggen hun eitjes op of in de buurt van een bepaalde plant zodat de rupsen die uitkomen van deze plant kunnen leven. Dat noemen we een waardplant. Sommige soorten zijn zo kieskeurig dat ze maar één plantensoort als waardplant hebben. Zo hebben de rupsen van de dagpauwoog, de kleine vos en het landkaartje als enige waardplant de grote brandnetel. Omdat de habitats van bepaalde waardplanten aan het verdwijnen zijn, zijn veel vlinders tegenwoordig bedreigd.

Schuilplaatsen

Als je op school de ruimte hebt, wees dan niet te ordelijk. Wat rommel in de tuin wordt gewaardeerd. Veel dieren hebben immers een schuilplaats nodig om de winter door te komen: een stapel hout of stenen, een takkenbos, ... Planten met holle stengels ruim je beter niet op voor de winter, het zijn uitstekende overwinteringsplaatsen voor insecten. Je kan de insecten ook een handje helpen door 'huisjes' te bouwen.

- Bloempotjes: oorwormen trek je aan door bloempotjes, gevuld met stro, omgekeerd in fruitbomen te hangen (zie figuur 1). Bind een bundeltje stro samen met een touw. Neem het touw lang genoeg zodat je het bloempotje hiermee nog kan vastmaken in de boom. Als je het stro vouwt, zal het zichzelf goed 'klemmen' in het bloempotje. Steek het touw door het gaatje. Bind met het touw het potje aan een tak vast. Oorwormen zullen zich in het bloempotje schuilhouden en van hieruit heel wat bladluizen verslinden.
- Rietbundeltjes: solitaire bijen leven alleen en ze steken niet. Ze leggen hun eitjes in gangen en holletjes. Je kan hen daarbij helpen. Verzamel bamboestokjes en holle stengels van vlier of riet. De stokjes moeten open zijn aan de ene kant en gesloten aan de andere kant. Van al die stokjes maak je een bundel. Dat bundeltje bind je vast met een touw of ijzerdraad. Hang het horizontaal op een droge, zonnige en goed zichtbare plek. Als het gaatje na een tijdje dichtgemetseld is met klei, dan is het bewoond. Je kan hetzelfde doen met doorschijnende buisjes, bijvoorbeeld van parels, knopen of dunne reageerbuisjes uit het labo. Zo kan je de ontwikkeling van de bijen volgen.
- Insectenmuren: je kan diezelfde solitaire bijen ook aantrekken door een houtblok met gaatjes. Je hebt een dikke schijf van een boomstam nodig of een dik stuk hout. Gebruik geen naaldhout, dat bevat veel harsen waar de bijen niet van houden. Het hout moet goed droog zijn en de schijf moet minstens 15 cm dik zijn. In de schijf boor je gaatjes met diameters van verschillende grootte. De kleinste gaatjes kunnen 3 mm groot zijn, de grootste tot 10 mm. Maak de gaatjes diep

FIGUUR 1 : BLOEMPOTJES ALS SCHUILPLAATS VOOR OORWORMEN

genoeg, maar boor niet door het hele houtblok heen. De gaatjes moeten achteraan dicht zijn. Hang het blok op een droge, zonnige en goed zichtbare plek. Als je het blok een beetje voorover laat hangen kan er zeker geen regen in. Als een gaatje na een tijdje dichtgemetseld is met klei, dan is het bewoond.

Beheer

Ook bepaalde beheersmaatregelen kunnen bijdragen tot een grotere biodiversiteit. Door bijvoorbeeld bij maaibeheer eerst de ene en later de andere helft te maaien, verdwijnen niet alle bloeiende planten in één keer, waardoor er nog voedsel en schuilplaatsen te vinden zijn. Door het maaisel enkele dagen te laten liggen alvorens het af te voeren, geef je dieren de tijd om een ander veilig onderkomen te zoeken.

Hoe trek je vogels, amfibieën en kleine zoogdieren aan?

Ook vogels, amfibieën en kleine zoogdieren laten zich lokken door een afwisseling in groenvormen. Vooral de aanwezigheid van water speelt een belangrijke rol. Heb je een vochtige plek in de schooltuin, laat die dan onaangeroerd. Amfibieën stellen wat natigheid op prijs. Ook vogels hebben water nodig, zeker bij droog weer. Je kan een drinkbakje of vogelbad plaatsen.

Om dieren aan te trekken moet een tuin voldoende voedsel te bieden hebben. Pas de tips hierboven toe en je tuin wordt een trekpleister voor insecten en andere ongewervelde dieren. Hier varen de vogels, zoogdieren en amfibieën die zich met deze diertjes voeden wel bij. Zaden, bessen en andere vruchten in je tuin trekken dan weer andere dieren aan. En samen met hen kan je misschien dieren aantrekken die nog hoger in de voedselpiramide staan.

Naast voedsel is ook rust-, overwinterings- en voortplantingsgelegenheid belangrijk. Voor vogels zijn vooral houtige gewassen belangrijk. Ze bouwen hun nest in holtes van bomen, in hagen, in struiken met stekels en in klimplanten. Als die nestgelegenheid er niet is en ook niet aangeplant kan worden, kan je nestkastjes ophangen voor mezen, boomklevers, ... Wintergroene planten zorgen voor beschutting in de winter. Tijdens de wintermaanden is de klimop dicht bevolkt. Zoogdieren en amfibieën nestelen en/of overwinteren vooral in houtstapels, takkenrillen, bladeren en dood hout. Ook deze tuinbewoners stellen dus wat wanorde op prijs.

3. Respect voor het landschap en de omgeving

Met de omgeving bedoelen we de bredere context: factoren van buitenaf die mee de groene 'inrichting' van de schoolomgeving beïnvloeden. De directe fysieke omgeving bepaalt mee de invulling van je schooltuin. Zo is een stedelijk milieu warmer en droger dan een buitengebied. Daar kan je dus het best rekening mee houden als je planten kiest. Ook het uitzicht van de directe omgeving speelt een rol. In een landelijke omgeving kan ecologisch groen bijdragen tot het behoud of het herstel van het landschap, bijvoorbeeld door integratie van streekeigen kleine landschapselementen. In een stedelijke omgeving is de situatie enigszins anders: het stedelijke landschap doet vooral denken aan een rotsformatie uit beton. Maar ook hier kan de directe omgeving de groene vormgeving en plantkeuze sterk beïnvloeden: lelijke muren krijgen een groen kleedje, mooie uitzichten worden geaccentueerd,... Omgekeerd heeft groen ook een invloed op de omgeving: het verfraait de stad en maakt haar leefbaarder voor mens, plant en dier. Stadsgroen (o.a. gevelbegroening, groendaken, planten op balkons en terrassen,...) en openbaar groen dragen samen bij tot de uitbouw van een kwaliteitsvol groen netwerk.

4. Respect voor de mens

Groen op school moet rekening houden met het milieu en de natuur, maar ook mensen moeten zich goed voelen in de vergroende omgeving. Het groen moet voldoen aan de functionele vereisten, wensen en noden van de school. Die kunnen erg uiteenlopend zijn: een rustige en beschutte plek om buiten les te geven, een speelruimte, een moestuin, een educatief reservaat,... Er moet dus aandacht zijn voor de belevingswaarde en de gebruikswaarde van het groen op school. In de werkboeken besteden we extra aandacht aan het gebruik van een vergroende schoolomgeving in de lessen.

We staan hier ook even stil bij het begrip 'natuurbeeld'. Dat is het beeld dat iemand zich van de natuur vormt. Hoe dat beeld eruitziet, verschilt voor iedereen en is afhankelijk van o.a. leeftijd, geslacht, gezinssituatie,... Kinderen hebben een ander natuurbeeld dan volwassenen. Voor kinderen is de natuur vooral doe-natuur: een boom is om in te klimmen, een tak dient om mee te zwaardvechten, een gracht is om over te springen,... Vanaf de puberteit begint het natuurbeeld 'esthetische natuur' te domineren. Bij het vergroenen van de schoolomgeving houd je dus het best rekening met het natuurbeeld van de leerlingen. Meer informatie over natuurbeelden en hoe ze na te gaan bij je leerlingen, lees je in de themabundel 'Natuur op school' van Milieuzorg op school.

DEEL II

DEEL II:

STAPPENPLAN

Met dit stappenplan willen we een algemene werkwijze aanreiken die je kan volgen voor het vergroenen van de schoolomgeving. Het is goed mogelijk dat je één of meerdere onderdelen van het stappenplan kan overslaan - afhankelijk van de toestand op school - of dat je er de voorkeur aan geeft om de stappen in een andere volgorde uit te voeren.

1. Wensen en ideeën inventariseren

Verzamel de ideeën en wensen van verschillende betrokken partijen (leerkrachten, leerlingen, ouders,...). Om dit te kaderen kan je de betrokken partijen kennis laten maken met voorbeelden van vergroende scholen en hen uitleg geven over verschillende groenvormen (moestuin, houtige aanplant, poel,...) en speelelementen (wilgentunnel, speelbosje,...). Je kan hier ook al even vermelden hoeveel onderhoud de verschillende groenvormen met zich meebrengen. Op die manier kunnen later beter doordachte beslissingen genomen worden. De werkboeken geven aan hoe je in de praktijk de wensen van de verschillende betrokkenen kan verzamelen, hoe je hen kennis kan laten maken met voorbeelden en waar je bij participatie zeker op moet letten.

Kijk ook eens naar het groen in de onmiddellijke omgeving van de school om inspiratie op te doen. In een landelijke omgeving kan groen op school bijdragen tot het behoud of het herstel van het natuurlijke landschap. Je kan bv. streek-eigen kleine landschapselementen een plaats in je schoolomgeving geven.

Stel op basis van de verzamelde ideeën en wensen een prioriteitenlijst op. Of deze prioriteiten in de realiteit mogelijk zijn, hangt van verschillende factoren af, o.a. ook van het terrein. Hoe je de situatie van het terrein nagaat en wat de verschillende mogelijkheden zijn, komt nu verder aan bod.

2. Het terrein opmeten

Maak een plattegrond op schaal

Maak een plattegrond op schaal van het schoolterrein of van het deel dat je gaat vergroenen. Geef de oriëntatie, elementen als banken, muren (met vermelding van de hoogte) en gebouwen ook weer op het plan.

Breng de bestaande beplanting in kaart

Ga voor houtige beplantingen na hoe groot de plant zal zijn als hij volgroeid is (deze informatie vind je in plantenlijsten of een flora). Een klein boompje duid je aan op de plattegrond met de diameter van de kruin als hij volgroeid is, niet met zijn huidige kruindiameter. Dat is belangrijk omdat je rekening moet houden met de ruimte die de boom of struik zal innemen als hij groot is.

Ga de functie van het terrein na

Ga de functies van het terrein na (zowel de huidige als toekomstige): deze kunnen gevolgen hebben voor de keuze van groenvormen. Vermeld bij elke functie wat de invloed ervan is op eventuele groenelementen.

Voorbeeld: een speelplaats vergroenen

Funcies van het terrein	Voorwaarden bij de functie	Gevolgen voor het groen
Sportplein	Terrein moet verhard blijven	Geen groen
Vormen van rijen	Een overzicht over de speelplaats	Enkel laag groen
Afscherming tussen speelplaats en straat	Visuele en auditieve afscherming	Dik en hoog groen

Maak veel kopieën van de plattegrond. Je zal er heel wat nodig hebben om de standplaats in kaart te brengen. Hoe je het opmeten van het terrein in de lessen kan gebruiken, lees je in de werkboeken.

3. De standplaats nagaan

De bodem en het (micro)klimaat bepalen mee wat groeit op een bepaalde plaats. Dat noemen we standplaats. De standplaats is de omgeving van de plant. Niet alle planten kunnen gelijk waar groeien. Planten stellen eisen aan de standplaats. Planten die niet op de juiste plaats staan, groeien niet goed. Als je de standplaats kent, kan je planten kiezen in functie van die standplaats. In een duurzaam ontwerp vertrek je van de bestaande situatie. Je kiest planten in functie van de standplaats en niet omgekeerd. De standplaats wordt niet aangepast aan de gekozen planten. Zo is een vruchtbare, voedselrijke grond langs een rivier geschikt voor knotwilgen. Je kan hier geen heideplantjes zetten. Op schrale zandgrond kan dat juist wel. Elke standplaats is geschikt om te vergroenen, al zal het resultaat er altijd anders uitzien.

De belangrijkste standplaatsfactoren zijn:

- bodem
- macroklimaat
- microklimaat (licht, temperatuur, wind en vocht)
- invloed van andere planten (door schaduw en concurrentie)
- invloed van dieren (door begrazing, betreding en bemesting)
- invloed van de mens (door wieden, maaien, bemesten, graven, kappen, betreden,...)

We leggen hier verder uit hoe je de bodem en het microklimaat op je terrein kan nagaan. Hoe je deze stap in je lessen kan verwerken, lees je in de werkboeken.

De bodem nagaan

Het is mogelijk dat de eigenschappen van de bodem dezelfde zijn voor het volledige terrein, maar er kunnen ook lokale verschillen zijn. Je moet bepalen welke bodem je hebt. Een bodem bestaat uit drie grote bestanddelen: mineraal materiaal, organisch materiaal en bodemleven. Het minerale materiaal verschilt van streek tot streek, en hangt af van de ondergrond. Het organisch materiaal in de bodem vertelt iets over de plantengroei boven de grond. In een gezonde bodem zet het bodemleven afgestorven orga-

nisch materiaal om in humus. Een bodem rijk aan organisch materiaal heeft een donkere kleur.

Mineraal materiaal

Het type bodem in je tuin hangt af van het materiaal waaruit de bodem is opgebouwd. Dat materiaal verschilt van streek tot streek. We onderscheiden klei-, leem-, zandleem- en zandbodems. Het verschil zit in de grootte van de deeltjes. Zanddeeltjes zijn groter dan 0,05 mm, leemdeeltjes zijn tussen de 0,05 mm en 0,002 mm groot en kleideeltjes zijn het kleinst, nl. kleiner dan 0,002 mm. Hoe kleiner de deeltjes, hoe dichter ze stapelen en hoe compacter de bodem. Er zit dan minder lucht in de bodem en water kan niet vlot weg.

Een bodem die vooral uit kleideeltjes is opgebouwd, noemen we een kleibodem. Domineren zand- of leemdeeltjes de bodem, dan spreken we respectievelijk van een zand- of leembodem. Zijn er evenveel zand- als leemdeeltjes, dan spreken we van een zandleembodem. Op veel schoolterreinen zal de oorspronkelijke bodem verstoord zijn (door afgravingen, aangevoerde grond,...), waardoor de bodem kan afwijken van de natuurlijke bodems van de streek.

Met de kneedproef kan je eenvoudig het bodemtype bepalen. Neem wat grond in je handen en maak hem vochtig: de grond mag net niet aan je vingers kleven. De vorm die je aan het natte materiaal kan geven, geeft informatie over het bodemtype. Begin bij vorm 1 en zie hoe ver je komt; geraak je bv. tot vorm 5 dan heb je een leembodem.

Kneedproef

Vorm 1: bergje	zand
Vorm 2: dropje ('bergje' waar je wat 'model' in kan brengen)	(lemig) zand
Vorm 3: rolletje (ongeveer 10 cm lang) met scheuren	zandleem
Vorm 4: rolletje (ongeveer 10 cm lang) zonder scheuren	leem
Vorm 5: hoefijzer met scheuren	(kleilig) leem
Vorm 6: hoefijzer zonder scheuren	(lemig) klei
Vorm 7: cirkel	klei

Je weet nu welk bodemtype je in je tuin hebt. **Onthoud dat elke bodem geschikt is voor een tuin!** Er zijn altijd

planten die zich in die bepaalde omstandigheden goed voelen. Enkel voor een moestuin zijn de eisen strenger. We bekijken even de gevolgen van het bodemtype voor een moestuin.

- **Kleibodem:** dit is zware en compacte grond. Hij houdt goed voedingsstoffen en water vast zodat de planten zelden een tekort hebben. Mogelijk is de wortelgroei moeizaam. De bodem is lastig te bewerken en warmt traag op in het voorjaar, waardoor je pas laat kan beginnen zaaien.
- **Leembodem:** de eigenschappen zijn vergelijkbaar met die van een kleibodem, maar ze zijn veel minder uitgesproken. Erg geschikt voor een moestuin.
- **Zandleembodem:** een tamelijk lichte bodem die snel opwarmt, maar minder goed voedingsstoffen vasthoudt. Ook de zandleembodem is een erg geschikte bodem voor een moestuin.
- **Zandbodem:** dit is een lichte en zure bodem. Hij houdt weinig voedingsstoffen en water vast en is gevoelig voor erosie. Er is dus een grotere kans op uitspoeling van plantenvoedingsstoffen. Een zandbodem warmt snel op in het voorjaar zodat je snel aan de slag kan in je moestuin. Op zandgrond kan nachtvorst nog laat in de lente voorkomen, wat een grotere kans op schade geeft.

Je kent nu de eigenschappen van de verschillende bodemtypes. Het organisch materiaal in de bodem beïnvloedt verder deze eigenschappen. ‘Minder goede’ eigenschappen van het bodemtype kunnen zo worden gecompenseerd door de ‘goede’ eigenschappen van het organisch materiaal.

Organisch materiaal

Onder organisch materiaal verstaan we het plantaardige en dierlijke materiaal op en in de bodem, zowel levend als afgestorven. Met ‘organisch materiaal toedienen’ bedoelen we mest of compost aan de bodem toevoegen. Het gehalte aan organisch materiaal in de bodem bepaalt voor een groot stuk de eigenschappen van de bodem. Het afgestorven en toegediende organische materiaal in de bodem ondergaat afbraakprocessen, waarbij voedingsstoffen vrijkomen voor de planten, en wordt uiteindelijk omgezet in humus.

Humus bestaat uit verteerd organisch materiaal. Het verschil tussen compost en humus is dat humus stabiel is en kleefkracht heeft. Het is stabiel omdat er jaarlijks maar een

klein percentage humus wordt afgebroken tot voedingsstoffen voor de plant. Door zijn kleefkracht vormt humus een gigantisch web dat de bodemdeeltjes bij elkaar houdt. Je kan het vergelijken met wat de wapening in beton doet. Dit web heeft verscheidene functies:

- **Humus zorgt voor een goede bodemstructuur.** Tussen de bodemdeeltjes zitten poriën waar plaats is voor lucht en water. De bodem is luchtig en de plantenwortels groeien goed. De structuur van een bodem zonder humusweb laat te wensen over. Een kleigrond met weinig humus is compact en ondoordringbaar. Water kan niet weg en wortels groeien moeizaam. Een zandgrond met weinig humus is erg los, zodat water onmiddellijk naar de ondergrond loopt. Bodems met weinig humus zijn bovendien gevoelig voor erosie: ze spoelen makkelijk weg bij felle regen.
- **Humus houdt voedingsstoffen vast tot de plant ze gebruikt.** Wat vandaag niet gebruikt wordt, blijft bewaard voor een andere keer. Op een zandgrond met maar weinig humus is ook de voorraad voedingsstoffen klein. Zanddeeltjes kunnen geen voedingsstoffen vasthouden. De voedingsstoffen spoelen met het water naar de ondergrond. Leem- en kleibodems kunnen wel voedingsstoffen vasthouden maar slagen daar beter in als de bodem voldoende humus bevat.
- **Humus kan tot twintig keer zijn eigen gewicht aan water bevatten.** Een humusrijke bodem is dus ook een opslagplaats voor water en dat is goed voor de plantengroei.

Bodemleven

We vermeldden al dat afgestorven organisch materiaal in de bodem wordt afgebroken. Daarvoor zorgt het bodemleven. De bodem is namelijk dicht bevolkt met bacteriën, schimmels, algen, insecten, pissebedden, mijten, slakken en regenwormen. Allemaal dragen ze hun steentje bij tot de omzetting van organisch afval in humus.

Het microklimaat nagaan

De standplaats wordt op grote schaal bepaald door het macroklimaat. Zo groeien palmbomen goed in Noord-Afrika, maar niet in het gematigde Belgische klimaat. Daarnaast is elk terrein ook onderhevig aan een microklimaat, dat bepaald wordt door de lichtinval, de temperatuur, de vochtigheidsgraad en de wind.

Lichtinval

Ga na welke delen van het terrein in de volle zon, in halfschaduw en helemaal in de schaduw liggen. Rond 21 maart en 21 september zijn de dagen 12 uur lang. Dat is het meest geschikte moment om na te gaan waar er volle zon, halfschaduw of schaduw valt:

- meer dan 6 uur zon per dag: volle zon
- tussen 3 en 6 uur zon per dag: halfschaduw
- minder dan 3 uur zon per dag: schaduw

Duid deze zones (volle zon, halfschaduw en schaduw) met cirkels aan op een zonlichtplattegrond. Maak wel een onderscheid tussen permanente schaduw, bv. van een muur, of zomerschaduw van een boom. Zo kan je in de zomerschaduw van een boom wel voorjaarsbloeiers planten.

Temperatuur

Een helling of muur die naar het zuiden gericht is, vangt meer zonlicht op en is dus warmer dan een helling of muur aan de noordkant. Ga dus na of je muren hebt die naar het zuiden of het zuidwesten gericht zijn. Zo'n oriëntatie zorgt voor veel opwarming. De stenen houden de warmte lang vast en geven ze traag af. Daarom ligt de temperatuur hier een stuk hoger dan op een plek in dezelfde buurt zonder muren. Duid je zuid- en zuidwestmuren aan op een temperatuurplattegrond.

Vochtigheidsgraad

In België komt regen meestal met westenwind. Een helling of muur die naar het westen gericht is, krijgt dan ook meer regen dan een helling of muur aan de oostkant. De bodem aan de westelijk georiënteerde helling of muur zal dus nat-ter zijn.

Ook het reliëf van het terrein kan tot vochtverschillen in de bodem leiden. Een hoger gelegen stuk grond aan je school zal vaak droger zijn dan lager gelegen grond. Duid belangrijke vochtverschillen op je terrein aan op een vochtplattegrond.

Wind

In een open landschap waait de wind harder dan in een landschap waar de wind gebroken wordt door bomen en struiken. Midden in een bos waait het bijna niet, daar is een luwte. Ook op een ingesloten speelplaats is dat het geval. Ga de wind op je terrein na op een matig winderige dag. Ga op het terrein staan en 'voel' de wind op verschillende plaatsen.

Maak een onderscheid tussen:

- een stuk open terrein met wind
- een stuk terrein dat ingesloten is door muren of hagen of met weinig wind

Duid de gebieden met cirkels aan op een windplattegrond.

Synthese van de verschillende plattegronden

Nu kan je alle gegevens samenvoegen. Neem je vier plattegronden en breng al deze gegevens aan op één plattegrond. Geef telkens een duidelijke omschrijving van de verschillende standplaatsen die op je terrein voorkomen.

Enkele voorbeelden:

- volle zon, geen wind, zuidmuur
- volle zon, wind
- halfschaduw, nat

Gevolgen van de standplaats voor het onderhoud

Een belangrijk inzicht is dat elke plant specifieke eisen stelt aan bodem en klimaat. Dat geldt zowel voor de plantensoort zoals die in de natuur voorkomt als voor de gecultiveerde soort. Kies voor planten waarvan de natuurlijke standplaatseisen overeenkomen met de eigenschappen van de standplaats op je terrein.

Vermijd ingrepen die de eigenschappen van de bodem wijzigen (ophogen door aanvoer van teelaarde, draineren,...). Hierdoor moet de natuurlijk aanwezige flora plaats maken voor nieuwe plantengroei die aangepast is aan de nieuwe situatie. Ga liever omgekeerd te werk: houd bij de plantkeuze meteen rekening met de eigenschappen van de bodem. Plaats bv. in natte of wisselnatte omstandigheden planten die zich daar goed bij voelen. Zo zorg je voor een grotere natuurlijke verscheidenheid aan soorten (biodiversiteit) en zal je met minder inspanningen een beter resultaat bekomen.

Verstandig plannen en kiezen bespaart je achteraf veel werk en problemen: het zal dan niet nodig zijn extra te bemesten, drastische bodemverbeteringen door te voeren, de planten te begieten bij droogte of ze af te dekken bij nachtvorst. Zonder overbodige inspanningen krijg je gezonde planten die lang meegaan. Verschijnselen als verrotting, verdroging, ijle groei met weinig bloei, ziekten en plagen,... zijn vaak te wijten aan een 'foute' plantkeuze: de plant past niet bij de bodem en/of het klimaat.

4. Van een successiestadium in de natuur naar een groenvorm in de schoolomgeving

Wat is successie?

Een kale bodem in de zon of een waterplas blijft niet lang onbegroeid. Al snel krijg je plantengroei. Als je niet ingrijpt, verandert de plantengroei steeds van uitzicht en komen er steeds meer planten. De waterplas en de kale bodem groeien uiteindelijk helemaal dicht. Jaren later krijg je een climaxvegetatie die niet meer van uitzicht verandert. In België is dat een loofbos. Dit hele proces van opeenvolgende fasen van plantengroei noemen we successie of het vegetatieproces. Successie betekent opvolging, in dit geval de opvolging van plantengroei. In successie volgen volgende stadia elkaar op: pioniersvegetatie, graslandvegetatie, ruigtekruidenvegetatie en uiteindelijk struweel- en bosvegetatie.

Pioniersvegetatie

Pioniersplanten zijn planten die de bodem heel snel bedekken. Ze kiemen snel, groeien snel en bloeien snel. Ze vormen veel en licht zaad dat zich makkelijk verspreidt. Zo bedekken ze heel snel een braakliggend terrein. Ze komen in grote aantallen voor. We vinden pioniersplanten o.a. aan een omgevallen boom, waar mensen actief zijn en na een storm of een brand. Pioniers zijn vaak een- en tweejarige kruiden zoals melganzevoet, perzikkruid, korenbloem, klaproos en kamille.

Graslandvegetatie

Na een tijd evolueert de pioniersvegetatie naar een graslandvegetatie. Dat gebeurt meestal na één groeiseizoen. Grassen zijn meerjarig. Ze kiemen trager en wortelen dieper dan pioniersplanten. De graswortels vormen een grasmat die ondoordringbaar is voor de wortels van pioniersplanten. De pioniersplanten verdwijnen, omdat ze niet kunnen concurreren met de grassen.

In een graslandvegetatie vind je naast grassen ook andere planten: de graslandplanten. Hun bouw is aangepast aan

het leven in een dichte grasmat. Ze hebben diepe wortels die onder de mat van graswortels zitten. Vaak hebben graslandplanten een bladrozet. Met dat rozet werpen ze schaduw op het gras dat rond hun stengel groeit. Zo houden ze het gras op een afstand. Gras groeit immers niet goed in de schaduw. Graslandplanten hebben een lange bloeistengel die boven de grassen uitsteekt. Een voorbeeld van een typische graslandplant is de paardenbloem. Graslandplanten zijn vaak geliefde tuinplanten. Veel sierplanten zijn graslandplanten, denk maar aan margrietten, gewoon duizendblad en langbladige ereprijs.

Ruigtekruidenvegetatie

Als het gras niet gemaaid of afgegrasd wordt, komt het in bloei. Na de bloei leggen de halmen zich plat en sterven ze af. Dat gebeurt jaar na jaar opnieuw. Het resultaat is een dik pak opeengestapeld gras waarvan de onderste laag langzaam verteert. Door die vertering wordt de bodem voedselrijker. Na verloop van tijd worden de graslandplanten vervangen door ruigtekruiden. Ruigtekruiden zijn meerjarige, hoogopschietende kruiden die groeien op voedselrijke bodems. Tot deze groep behoren o.a. de brandnetel, braam, leverkruid, harig wilgenroosje, boerenwormkruid, grote kaardebol, moerasspirea en kattenstaart. Langzaam aan verdwijnen het gras en de graslandplanten.

Struweel- en bosvegetatie

In de ruigte komen langzaam maar zeker zaailingen van struiken en bomen. Hun zaden worden aangevoerd door de wind, het water en vogels. Er ontstaat een struweel met struiken als meidoorn, sleedoorn, wilg, vlier, ... en de eerste bomen schieten op (berk, els, abeel, ...). Na verloop van tijd groeien bomen boven het struweel uit. Een aantal struiken verdwijnt door het gebrek aan licht. Het struweel verandert dan in bos. Wat nog rest aan grassoorten of ruigtekruiden verdwijnt volledig door het tekort aan licht.

De eerste bomen zijn lichtkiemers. Dat betekent dat hun zaad licht nodig heeft om te kiemen, bv. in een ruigtevegetatie. Door hun dichte bladerdek maken zij dan de weg vrij voor soorten die een schaduwrijke plek verkiezen. Het bos evolueert verder. Van een gemengd bos met lichtsoorten (o.a. berk, populier en grove den), evolueert het naar een bos met halfschaduwsoorten (o.a. eik, es, tamme kastanje en boskers) en ten slotte met schaduwboomsoorten (o.a. beuk, haagbeuk en esdoorn). Oud bos is in ons klimaat wat men noemt de climaxvegetatie, het eindpunt. Als de mens

het bos niet verstoort – door bv. houtkap of een bosbrand – blijft dit een stabiel ecosysteem. Wel kunnen er plaatselijk open plekken ontstaan, waar dan opnieuw successie zal optreden. Een open plek komt er bv. als een boom ontworteld raakt of als wild een plek intens begraast. Hier vestigen zich in de loop der jaren opnieuw houtige gewassen. Op grotere schaal blijft het ecosysteem echter behouden.

Groenvormen in de schoolomgeving

Mogelijke groenvormen

De verschillende natuurlijke vegetatietypes (of successiestadia) vormen de inspiratiebron voor groenvormen op school en in tuinen. In de onderstaande tabel vind je een overzicht van de verschillende successiestadia in de natuur en hun mogelijke toepassing op school. Ook de standplaats en het onderhoud van de verschillende groenvormen komen aan bod. Onderhoud betekent dat je een groenvorm, die overeenkomt met een bepaald successiestadium, in

stand houdt. Je wil voorkomen dat de successie verder haar gang gaat en houdt een bepaald stadium in stand. Dat betekent werk. Het onderhoud van een pioniersstadium zoals een moestuin of een bloemenakker vergt meer werk dan het onderhoud van een gesloten begroeiing van bomen en struiken. Het is belangrijk vooraf na te denken over het onderhoud. Is er geen tijd om een moestuin te onderhouden, dan kies je daar ook beter niet voor. Zo kom je later niet voor onaangename verrassingen te staan.

Het onderhoud in de tabel gaat over het werk dat nodig is om een bepaald successiestadium in stand te houden. Veranderen van successiestadium is ook een mogelijkheid. Van een pioniersbegroeiing naar een grasland overgaan is niet moeilijk; je kan gras inzaaien of je kan de successie gewoon haar gang laten gaan. Van een bos naar een pioniersvegetatie gaan is uiteraard veel werk. Bekijk in zo'n geval eerst of je wensen niet aangepast kunnen worden. Je rooit immers niet zomaar een bestaand bosje om een andere vegetatie te bekomen. **Respect voor bestaande elementen is belangrijk!**

Successiestadium in de natuur	Groenvorm op school	Standplaats	Onderhoud
Water	Poel	Volle zon en halfschaduw	Het teveel aan planten verwijderen en baggeren om de waterpartij open te houden
Pionier	Moestuin	Volle zon	Veel wieden en schoffelen
	Bloemenakker	Volle zon Matig voedselrijke, niet te zware bodem	Eén keer per jaar maaien Jaarlijks de bodem verstoren
	Kruidenperk van eenjarigen	Volle zon	Wieden en schoffelen Jaarlijks de bodem verstoren
Grasland	Gazon	Volle zon Alle bodemtypes	Frequent maaien
	Bloemenweide of hooiland	Volle zon Schrale tot matig voedselrijke bodem	Jaarlijks 1 à 2 keer maaien
	Kruidenperk met graslandkruiden	Idem bloemenweide	Wieden
	Zonneborder met bloeiende graslandplanten	Idem bloemenweide	Wieden
	Graasweide voor dieren	Volle zon Alle bodemtypes	
Ruigte	Kruidenperk met ruigtekruiden	Volle zon Alle bodemtypes	Wieden
	Zonneborder met bloeiende ruigteplanten	Volle zon Alle bodemtypes	Om de 2 à 5 jaar maaien

Successiestadium in de natuur	Groenvorm op school	Standplaats	Onderhoud
Struweel	Struikenaanplant	Alle bodemtypes	Verwijderen van ongewenste zaailingen van bomen en struiken
	Hagen: kortgeknipte of geschoren struiken	Alle bodemtypes	Intensief snoeien
	Heggen: los uitgroeiende struiken	Alle bodemtypes	Verwijderen van ongewenste zaailingen van bomen en struiken
Bos	Schaduwborder met kruidlaag uit bossen	Alle bodemtypes	Wieden
	Knotbomen, houtkanten	Alle bodemtypes	Om de paar jaar kappen (veel groenafval)
	Bosrand	Alle bodemtypes	Verwijderen van ongewenste zaailingen van bomen en struiken
	Speelbosje	Alle bodemtypes	Idem bosrand

Planten combineren uit verschillende successiestadia

Een combinatie van planten uit verschillende successiestadia komt in de natuur bijna niet voor. Planten uit verschillende successiestadia kunnen meestal niet met elkaar concurreren. De mens kan er wel voor kiezen om planten uit verschillende stadia te combineren, maar zo'n beeld in stand houden vraagt enorm veel arbeid. Je probeert dan eigenlijk twee verschillende successiestadia te behouden, die elk hun eigen beheersbehoeften hebben. Een combinatie van eenjarige met ruigteplanten of een combinatie van graslandplanten met ruigteplanten is geen duurzame beplanting. Het onderhoud wordt erg moeilijk, want het is nooit voor beide vegetaties geschikt.

5. Groenvormen integreren in jouw uitgangssituatie

Je hebt nu je lijst met gewenste groenvormen en een degelijke kaart van de uitgangssituatie. Probeer elke gewenste groenvorm een plaats te geven op je kaart. Denk hierbij logisch na. Een zone op je kaart die 'nat, halfschaduw' heet, is niet geschikt om een moestuin aan te leggen, maar misschien wel voor een poel. Als je alles een plaats gegeven hebt, bekijk je plan dan ook eens verticaal in de ruimte. Gaat het toekomstige groenscherm de moestuin niet in de schaduw leggen?

Het is ook echt niet de bedoeling dat je alle groenvormen aanlegt op school. Hou rekening met de ruimte die je hebt en probeer niet zoveel mogelijk op een te kleine oppervlakte te proppen. Doe je dat wel, zal je bij het onderhoud problemen krijgen. Bekijk de lijst met prioriteiten en maak keuzes in functie van de beschikbare ruimte.

6. Aanleg en onderhoud

Hoe je de verschillende groenvormen het best aanlegt en onderhoudt lees je in Deel III van deze handleiding. In de werkboeken vind je dan weer tips om de aanleg en het onderhoud praktisch te organiseren en daar zoveel mogelijk partijen bij te betrekken.

Deskundige raad baat!

Een goed doordacht plan opstellen is niet zo eenvoudig. Er komt heel wat bij kijken voor de juiste plant op de juiste plaats staat. Indien mogelijk betrek je hierbij het best iemand met kennis van zaken. Als het budget het toelaat kan je een professionele ontwerper bij het vergroeningsproces betrekken. Je kan ook te rade gaan bij bv. de plaatselijke afdeling van Velt of Natuurpunt, de milieu- of duurzaamheidsambtenaar van de gemeente, natuurgidsen,...

7. Voorbeeld: Het stappenplan van een stedelijke middelbare school

Situatie

Het schoolgebouw is een oud, mooi gebouw in een oude wijk van de stad, gelegen langs de straat. Aan de overkant van het gebouw ligt een intensief gebruikt recreatieplein met wat groenelementen. De buurt wordt bewoond door een mengeling van mensen met zeer uiteenlopende roots. Het is een volkse, multiculturele buurt.

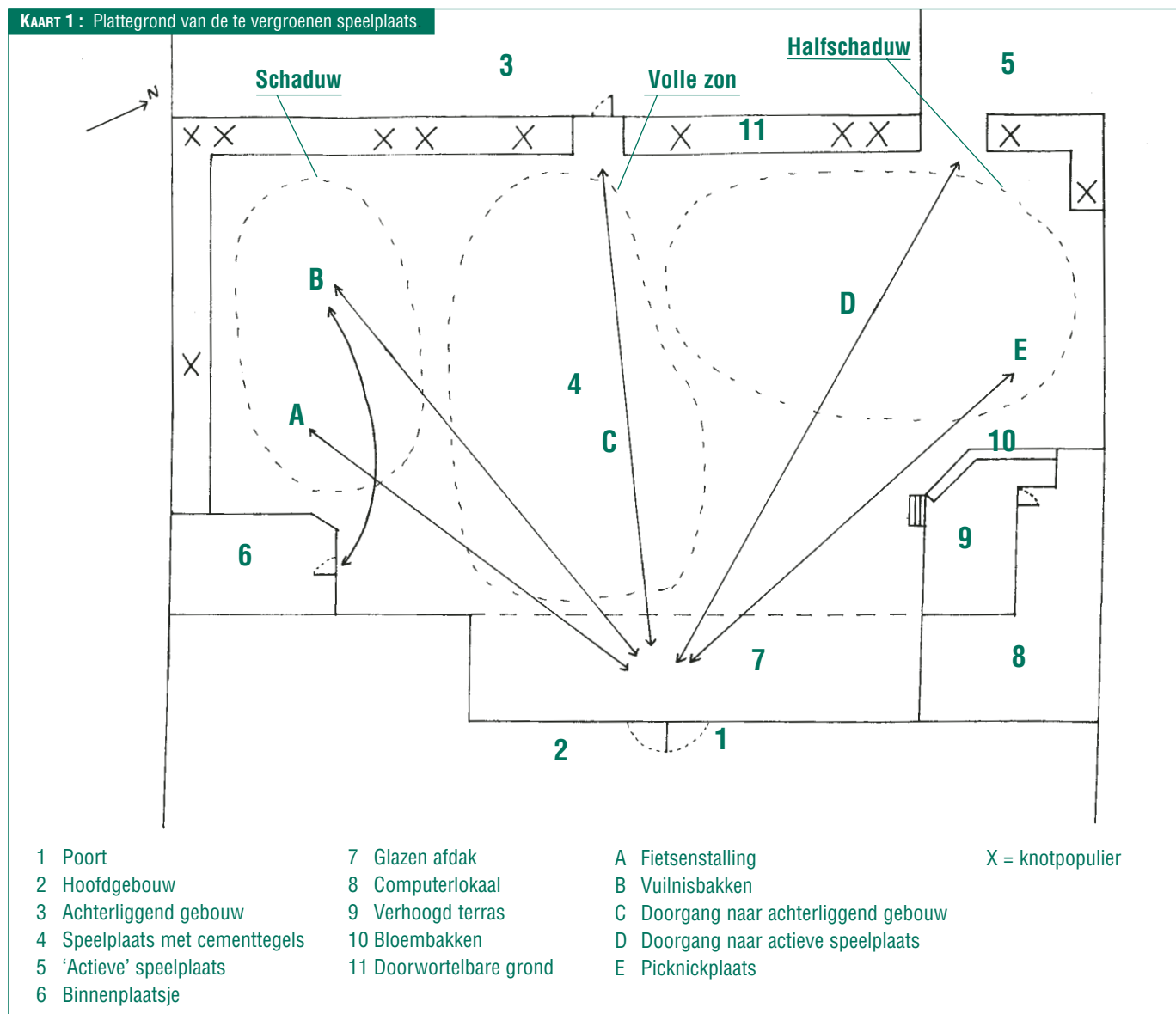
Wensen en ideeën inventariseren

Tijdens een vraag- en antwoordspel verwoordden de leerlingen hun wensen en noden. Ze maakten ook tekeningen. Enkele leerkrachten vertaalden de noden en wensen van de leerlingen voor de ontwerper.

De leerlingen zullen meewerken aan de aanleg. De stad zou kunnen zorgen voor de grotere, zwaardere werken zoals het uitbreken en (gedeeltelijk) afvoeren van de cementtegels.

Prioriteitenlijst:

- picknickplek
- waterelement
- arbeidsvriendelijk
- eetbare dingen: een Marokkaans meisje uitte de wens dat ze graag tomaten in de tuin zou zien. Ze herinnerde zich van in haar thuisland dat ze bij haar oma in de tuin tomaten plukte. Hier in België woont ze op een appartement.
- vermenging van verschillende culturen: veel leerlingen zijn van Arabische afkomst

Het terrein opmeten

Kaart 1 geeft de plattegrond weer van de te vergroenen speelplaats. De bestemming van deze speelplaats is verpozing en zachte recreatie. Er is nog een andere, meer 'actieve' speelplaats.

Noodzakelijke functies die op de speelplaats aanwezig moeten blijven en de bijhorende looplijnen, staan ook aangegeven op kaart 1:

- een doorgang naar de andere speelplaats
- plaats voor vuilbakken
- ruimte om fietsen te stallen
- een doorgang naar het achterliggende gebouw

De standplaats nagaan

De bodem nagaan

De speelplaats is grotendeels bedekt met cementtegels. De aanwezige bodem is verstoord.

Het microklimaat nagaan

De lichtinval staat aangegeven op kaart 1.

Groenvormen integreren in jouw uitgangssituatie

Kaart 2 is het ontwerpplan voor de speelplaats. In het ontwerp komen elementen terug uit een Arabische tuin en een middeleeuwse kloostertuin.

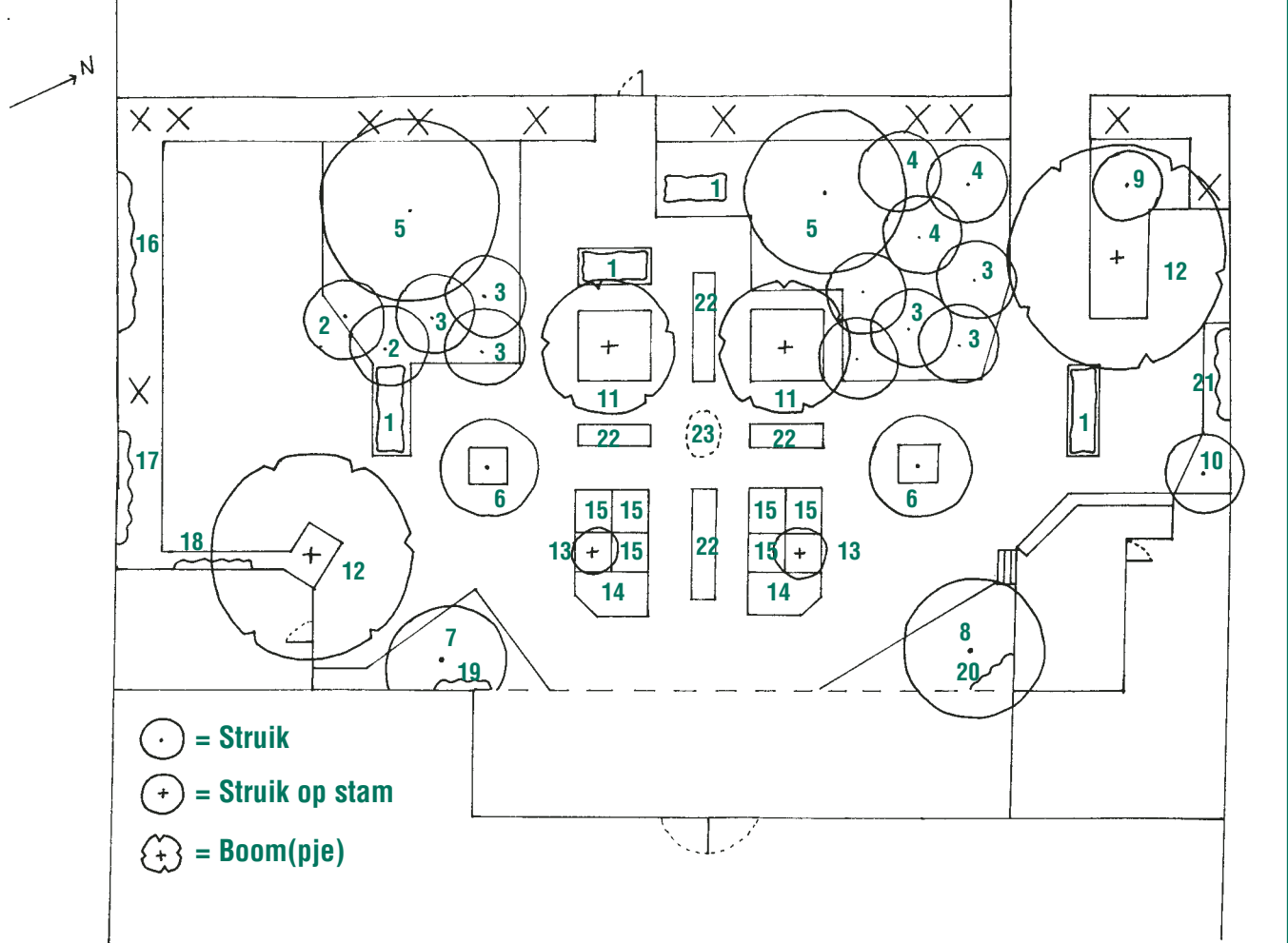
Het centrale gedeelte van de speelplaats wijkt niet veel af van de strakke indeling die in het westen in de middeleeuwse kloostertuinen werd gehanteerd. Het gewenste formele centrale gedeelte, voorgesteld door de school, blijft op die manier behouden. De picknickhoek komt daar waar er nog ruimte is, rechts op de speelplaats. De fietsenstalling en de vuilnisbakken komen links op de speelplaats; beplantingen schermen dit gedeelte af van de rest van de speelplaats. De deur in het achterliggend gebouw blijft bereik-

baar, maar twee geschoren haagblokken camoufleren deze. De banken worden gemetst in snelbouwstenen en nadien bekleed met geglazuurde Marokkaanse tegeltjes. Een gedeelte van de uitgebroken cementtegels zal dienen om de plantvakken in het centrale gedeelte af te bakken met lage stapelmuurtjes. Een kleine tank die gevuld wordt met regenwater kan het waterelement voeden. Er moet ook worden bekeken of de installatie van een circulatiepomp op zonne-energie mogelijk is.

Bij de plantkeuze houden we rekening met:

- het micro-klimaat (bv. vijf tegen de gevel)
- planten met een 'geschiedenis' (bv. zwarte moerbei)
- eetbare dingen (kruiden en groenten in de bloembakken, fruit)
- de sfeer van een Arabische tuin (bv. perzik)
- elementen van een kloostertuin (kruiden in de bloembakken)
- arbeidsvriendelijkheid: een beperkte oppervlakte van 6 m² is gereserveerd voor eetbare eenjarigen (= groenten). In de overige groenzones is gekozen voor bodembedekkende bloeiende planten onder de struiken.
- een aantal groenblijvende houtgewassen (hagen in o.a. liguster en buxus) en kruidachtigen (helleborus, euphorbia en kleine maagdenpalm)
- een gespreide bloei. Voor de houtgewassen o.a. perzik en ribes in de vroege lente, boerenjasmijn en sering in de late lente/vroege zomer, hortensia's in volle zomer en hortensia's en hibiscus in de late zomer (augustus - september). Voor de kruidlaag o.a. helleborus, sleutelbloem en longkruid in de vroege lente, Kaukasische vergeet-mij-nietje en euphorbia in de late lente, ooievaarsbek en vrouwenmantel in de vroege zomer en marjolein en hemelsleutel in de late zomer en herfst.
- twee dezelfde hoogstammen, voor het evenwicht en een zekere symmetrie

KAART 2 : Ontwerpplan voor de speelplaats.

1 Hagen in liguster	10 Osmanthus	19 Kiwi
2 Hortensia	11 Perzik	20 Druivelaar
3 Buxus	12 Valse christusdoorn	21 Roos
4 Ribes	13 Rode bes op stam	22 Gemetst bankje
5 Zwarte moerbeï	14 Rozen en lavendel	23 Waterelement
6 Hibiscus	15 Groenten en kruiden	
7 Vijg	16 Kamperfoelie	
8 Sering	17 Klimhortensia	
9 <i>Aucuba japonica</i>	18 Akebia	X = knotpopulier

GROENVORMEN IN DE PRAKTIJK

In dit deel bespreken we voor een aantal groenvormen hoe je ze moet aanleggen en onderhouden. Voor elke groenvorm geven we ook lijsten met een selectie van planten die je voor de invulling van de groenvorm kan gebruiken.

De volgende groenvormen komen aan bod: gevelgroen, de bloemenakker, graslandvegetaties (gazon en bloemenweide), aanplantingen met bomen en struiken (o.a. hagen en heggen), poelen, groendaken, de moestuin, kleinfruit en kruiden.

Over het gebruik van inheemse en uitheemse planten in de plantenlijsten

Bij ecologisch groen op school wordt het gebruik van uitheemse planten niet volledig afgewezen, op voorwaarde dat men hier zorgvuldig mee omspringt. Sommige uitheemse soorten bedreigen onze inheemse flora en fauna, vooral als ze worden aangeplant in buitengebied. Die soorten zijn vanzelfsprekend te mijden in ecologische tuinen. Enkele voorbeelden zijn Japanse duizendknoop, reuzenberenklauw, Amerikaanse vogelkers, reuzenbalsemien, Chinese bruidssluijer, smalbladige en breedbladige waterpest. Andere uitheemse soorten dragen juist bij tot de biodiversiteit. De 'vlinderstruik' (Buddleja) bijvoorbeeld is een rijke voedselbron voor inheemse insecten.

Kijk bij de keuze van soorten in de eerste plaats naar de beoogde functies en de standplaatseigenschappen. Aangezien inheemse soorten dikwijls het best aangepast zijn aan de omstandigheden (bodem, klimaat,...) en veel interacties hebben met ander inheemse organismen, krijgen zij een belangrijke plaats op school. **Inheemse planten en archeofyten** staan in de bijgevoegde plantenlijsten in het **vet** gedrukt. Zo kan je een bewuste plantkeuze maken (bij de moestuin hebben we dit onderscheid niet gemaakt). We baseerden ons hierbij op de floradatabank van het Instituut voor Natuurbehoud: wat in deze databank staat aangeduid als 'inheems' of 'archeofyt' (= ingeburgerd in wilde flora, reeds aanwezig van voor 1500 na Chr.) wordt in de plantenlijsten dus aangeduid in het vet

De uitheemse soorten in de plantenlijsten worden voornamelijk gebruikt omdat ze geschikt zijn voor stenig milieu, omdat ze groen blijven in de winter, of omdat ze toelaten een boom of struik te zetten op een beperkte ruimte. Vanuit wetenschappelijk standpunt kan je de stenige omgeving in steden en scholen vergelijken met een natuurlijk rotsmilieu. Planten uit zo'n warm en droog milieu doen het goed in een verharde omgeving. We hebben in onze streken maar weinig natuurlijke rotsmilieus en dus ook maar weinig bijhorende planten. Als we een stenig milieu zoals een stedelijke school willen vergroenen met geschikte planten, dan komen we deels terecht bij uitheemse planten uit een rotsmilieu. De meeste van onze inheemse bomen worden vrij groot, te groot voor beperkte ruimtes als een ingesloten speelplaats. Bovendien verliezen ze meestal hun bladeren in de winter. We hebben maar weinig groenblijvers. Daarom kiezen we soms voor een kleinere, uitheemse boom of voor een uitheemse groenblijver.

GEVELGROEN

1. Wat is gevelgroen?

Gevelgroen is een verzamelterm voor alle 'klimmende planten' in een bebouwde omgeving. Dit 'groen in de hoogte' is een goed alternatief als er geen plaats is voor bomen en struiken op de speelplaats. Muren zijn er meestal in overvloed. Of misschien staat er ergens wel een kaal fietsenrek? Of is er een afdak waar de kinderen onder spelen als het regent? Misschien wil je wel een schaduwrijk picknickhoekje inrichten? Mogelijkheden te over dus om met klimplanten muren en constructies op te vrolijken. Je brengt zo meteen ook verkoeling in de 's zomers hete, stonige omgeving. Op de grond heb je niet veel plaats nodig. Je licht één of meerdere tegels uit de bestrating van de speelplaats. Dat wordt je plantgat. We spreken in dit geval niet voor niets van... tegeltuintjes.

Gevelgroen is mooi, maar biedt ook nog andere voordelen. Je creëert een plekje voor insecten en vogels. Gevelgroen heeft ook een isolerende werking. In de zomer werkt een begroeide muur verkoelend, 's winters beschermen groenblijvende klimplanten (o.a. klimop) het gebouw tegen koude en slagregen. Belangrijk in een stedelijke omgeving is de luchtzuiverende werking van gevelgroen: stof en schadelijke uitlaatgassen worden gedeeltelijk uit de lucht gefilterd. Daarbovenop helpt gevelgroen ook muren droog houden, op voorwaarde dat de begroeide muur zelf geen vochtprobleem heeft.

Er bestaan nog wel wat vooroordelen over klimplanten. Zo zouden ze daken, muren en regenpijpen beschadigen. Dergelijke schade kan je perfect voorkomen door de juiste planten te kiezen en tijdig het nodige onderhoud te verrichten. Een muur in goede staat, zonder barsten of spleten en met een stevige metselspecie, ondervindt geen hinder of schade van klimplanten.

We helpen je hier de juiste keuzes maken voor het begroeven van je schoolgevels.

2. De verschillende soorten klimmers

De term klimplanten is misleidend. Er zijn namelijk maar enkele 'klimplanten' die zonder hulp zelfstandig kunnen klimmen. Die zelfhechtende planten hebben geen klimhulp nodig, alle andere klimplanten wel. Er bestaan verschillende manieren waarop klimplanten de gevel beklimmen. De klimwijze bepaalt mee wat voor klimhulp nodig is.

Zelfhechtende soorten zetten zich met hechtschijfjes of hechtwortels vast en hebben geen steun nodig (bv. klimop, klimhortensia en wingerd). Je kan ze probleemloos plaatsen op een ongeschilderde, niet te gladde muur. Ook op houten panelen hechten ze zich goed, op voorwaarde dat het hout niet behandeld is met een giftig houtverduurzamingsmiddel. Is dat wel het geval, dan zal je klimplant niet willen groeien en in sommige gevallen, in combinatie met zon, zelfs verbranden.

Zet een zelfhechtende soort alleen tegen een muur als hij daar mag blijven. Plaats deze klimmers dus niet op gevels die vaak geschilderd worden. Als je een plant verwijdert, moet hij nadien van voor af aan herbeginnen. Bovendien trek je loszittende bepleistering en oude verflagen mee. Je ziet op de muur ook waar de plant zich heeft vastgehecht: hij laat 'voetsporen' na.

Winders of slingerplanten hebben een stengel die schroefvormig groeit rond een steun. Ze kunnen dus niet zelfstandig tegen muren op klimmen (bv. kamperfoelie en hop). Om winders langs een muur te laten groeien, span je een verticale kabel waarrond de plant omhoog kan groeien. Hogerop kan je de plant ook horizontaal laten groeien. Het hout van klimplanten wordt ook dikker, laat daarom 10 à 15 cm tussen muur en kabel. Je kan winders ook planten langs steunpalen van afdaken of pergola's, of tegen de voet van een fietsenberging. Zet windende planten niet in de buurt van regenpijpen. Ze kunnen de regenpijp stuk 'wurgen' of uit de muur trekken.

Rankers gebruiken blad- of takranken om zich naar boven te werken (bv. druivelaar en clematis). Gebruik als klimhulp rechthoekig, vierkant of ruitvormig draad- of lattenwerk. Je maakt tegen de muur een laddertje waarlangs de rankers met hun tak- of bladkrullen omhoog kunnen klimmen. Deze klimplanten zijn bij uitstek geschikt om luchtige, groene daken te creëren.

Enteraars of **steunklimmers** zijn meestal geen echte klimplanten. Ze hebben geen speciale structuren om te 'klimmen', maar gebruiken o.a. doornen of stekels om zich vast te haken en zo omhoog te groeien (bv. bramen en rozen).

Onder deze groep plaatsen we ook de leiheesters: struiken met slappe twijgen die niet zelf klimmen. Je kan ze wel opbinden langs latwerk (bv. winterjasmijn).

3. Planten kiezen

Als je planten kiest, moet je rekening houden met hun natuurlijke standplaats. De meeste klimplanten zijn bosplanten. In het bos staan ze met hun voeten in de schaduw en wortelen ze in humusrijke bodem. Ze gebruiken bomen en struiken om hoger op te geraken, in het licht. Daar zullen ze bloeien. Plant daarom bij voorkeur andere planten aan de voet van een klimplant, zodat hij met zijn voeten in de schaduw staat. Veel klimplanten verkiezen een vochthoudende, humusrijke bodem die goed gedraineerd is. Een uitzondering is hop: die verdraagt een natte standplaats. Druivelaar en kiwi zijn dan weer echte zonnekloppers.

We overlopen de belangrijkste factoren waarop je moet letten als je klimplanten kiest. Voor elke soort vind je deze gegevens terug in de bijgevoegde plantenlijst.

- Wat de **lichteis** van een plant betreft, is de oriëntatie van de muur waartegen hij groeit belangrijk. Sommige planten hebben een zonnige standplaats nodig, andere groeien beter in de schaduw.
- De **hoogte** en **breedte** van een klimplant moet in verhouding zijn met de hoogte en breedte van de muur of constructie. Sommige planten worden 30 meter hoog en 10 meter breed (bv. gewone inheemse klimop en de driedelige wingerd). Als je grote klimmers tegen een kleine muur zet of te veel planten per muur, zal dat later voor veel snoeiwerk en groenafval zorgen.

- Stel jezelf de vraag hoeveel tijd je aan **onderhoud** kan wijden. Heb je tijd voor een aangepast snoei-beheer of niet? Zoniet, kies dan een plant die geen onderhoud vraagt.
- Ook de **groei-kracht** van de plant speelt een rol bij de plantkeuze. Als je snel resultaat wil, kan je (tijdelijk) kiezen voor snelle groeiers die in één groeiseizoen al een flinke oppervlakte in beslag nemen.
- Let op de **maximale leeftijd** die de klimplant kan halen. Kamperfoelies en clematissen worden in de regel maar een tiental jaren oud. Klimhortensia en wingerd kunnen honderd jaar worden.
- Kies bij voorkeur voor **winterharde**, doorlevende klimplanten. Bij sommige klimmers is de structuur ook prachtig in de winter (bv. druivelaar).
- Bijkomende aandachtspunten bij de plantkeuze op een school zijn het **tijdstip van de bloei** en de bruikbaarheid in de lessen. Heeft de plant **geurende bloemen**? Welke **kleur** hebben de bloemen? Bloeit de plant niet enkel tijdens de zomervakantie?

Het gebruik van inheemse soorten is ook hier een lovenswaardig initiatief. Je kan kiezen voor bv. bosrank (*Clematis vitalba*), gewone inheemse klimop (*Hedera helix*), wilde hop (*Humulus Lupulus*), wilde kamperfoelie (*Lonicera periclymenum*) of braam (*Rubus fruticosus coll.*). Onze inheemse flora heeft echter maar een beperkt aantal soorten die voor het gebruik als gevelgroen in aanmerking komen. In de plantenlijst staan dan ook heel wat soorten uit andere gematigde klimaten, en enkele mediterrane.

4. Aanleg

- Het planten gebeurt voor de meeste klimplanten het best in het najaar (oktober – november).
- Op de zelfhechtende klimplanten na hebben alle klimmers een vorm van klimhulp nodig. Als je je planten gekozen hebt, moet je dus voor aangepaste klimhulp zorgen. De draagkracht van de klimhulp moet voldoende zijn, zodat de steun niet bezwijkt onder het gewicht van de plant. In de plantenlijst staat voor elke soort beschreven hoe de ideale klimhulp eruitziet.
- Haal op een betegelde speelplaats tegels weg waar je wil planten (minstens één tegel van 30 x 30 cm per plant, maar meer is beter).

- Maak een ruim plantgat dat minstens twee keer zo groot is als de wortelkluit. Net als bomen en struiken hebben klimplanten voldoende leefruimte nodig, zowel boven als onder de grond. Vul het plantgat met grond en compost.
- Plant de klimplant niet te dicht tegen de muur: de grond is daar te droog. Zet de kluit wat schuin, zodat het bamboestokje dat meestal wordt meegeleverd net tegen de muur rust. Dat stokje haal je weg zodra de klimplant tegen de muur of langs de voorziene klimhulp begint te groeien.
- Zet de voet van de klimplant in de schaduw door er andere planten rond te plaatsen.

Planten die je aan de voet van klimplanten kan zetten:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Citroenkruid	<i>Artemisia abrotanum</i>
Rode spoorbloem	<i>Centranthus ruber</i>
Sierkwee	<i>Chaenomeles japonica</i> (jet trail, pink lady)
Bruidsbloem	<i>Deutzia gracilis</i>
Hertshooi-struik	<i>Hypericum androsaemum</i>
Lavendel	<i>Lavandula angustifolia</i>
Lavendel	<i>Lavandula officinalis</i>
Groenblijvende kamperfoeliestruik	<i>Lonicera nitida</i> Maigrun
Wilde marjolein	<i>Oreganum vulgare</i>
Heesterganzerik	<i>Potentilla fruticosa</i> cvs.
Rozemarijn	<i>Rosmarinus officinalis</i>
Salie	<i>Salvia officinalis</i>
Veldsalie	<i>Salvia pratensis</i>
Japanse spirea	<i>Spiraea japonica</i> (little princess, manon)
Sneeuwbes	<i>Symphoricarpos x chenaultii</i> <i>Hancock</i>

5. Onderhoud

Houd klimplanten weg uit goten, voor ramen en van dakpannen door overtollig groen weg te snoeien. Er bestaan voor bepaalde klimplanten, net als voor bomen en heesters, een aantal snoeiregels. Die kunnen soms zeer specifiek zijn

(bv. druivelaar en kiwi). In de plantenlijst zie je voor welke soorten je speciale snoeitechnieken onder de knie moet hebben. Wil je niet veel energie en tijd besteden aan onderhoud, kies dan soorten waarin je gewoon de snoeischaar kan zetten om ze in toom te houden. Voor het snoeien van druivelaar en kiwi verwijzen we naar het hoofdstuk over 'kleinfruit'.

6. Wandelende planten

Wat zijn wandelende planten?

We geven hier een korte uitleg over 'wandelende planten' omdat deze erg geschikt zijn om aan de voet van klimplanten te zetten. De term wandelende planten slaat op een- en tweejarige planten die zichzelf uitzaaien en zo opduiken op onverwachte plaatsen (verhardingen). Ze zorgen voor verrassingen en kleurrijke intermezzo's op de steenmassa's in de bebouwde omgeving.

Aanleg

Eenjarigen bloeien in het seizoen waarin je ze zaait. Zaai ze in de maand maart, als de kans op zware vorst afneemt. Het zaad is niet vorstgevoelig maar de kleine kiemplantjes wel. Je hoeft niet elk jaar opnieuw te zaaien. Eenjarigen vermeerderen zich spontaan uit zaad op open bodems: een hoopje aarde in een hoekje of tussen verzakte cementtegels, een plaatsje waar veel gelopen werd en dat er nu kaal bij ligt,...

Tweejarige planten hebben dezelfde standplaatseisen als eenjarigen. Je kan ze vinden op elk open, zonnig en niet te nat stukje grond, tegen een zonnige gevel aan de voet van een klimplant, tussen de steentjes van een grindparking of tussen de voegen van klinkers en tegels. Voor een regelmatige bloei heb je wel planten van verschillende generaties nodig. Ga hiervoor als volgt te werk:

- Het eerste jaar: zaai in of plant in het najaar. De planten zullen een bladrozet vormen. Dit is je eerste generatie.
- Het tweede jaar: de planten die je vorig jaar zaaide, zullen nu bloeien en zaad vormen. Dit jaar zaai je opnieuw, dat is je tweede generatie.
- Het derde jaar: de eerste generatie is verdwenen, maar de zaailingen van deze generatie beginnen te groeien en vormen een rozet. De tweede generatie bloeit en vormt zaad.

Tweejarige planten kan je makkelijk in toom houden. Verwijder ongewenste opgekomen zaailingen door te wieden. Wil je dit wiedwerk tot een minimum beperken, knip dan de bloemen af voor er zich zaad heeft kunnen vormen. Bij een consequent 'wied- en knipbeheer' zijn de planten na twee à drie seizoenen zo goed als verdwenen.

Over eenjarigen en tweejarigen

Eenjarigen: planten die hun hele cyclus - kiemen, groeien, bloeien, zaad zetten en afsterven - volbrengen in één groeiseizoen. Bij verstoring van de bodem kunnen dezelfde soorten er het volgende jaar opnieuw groeien, door gevallen zaad. Het gaat dan wel om volledig nieuwe planten.

Tweejarigen: planten die het eerste groeiseizoen enkel een 'rozet' van bladeren maken vlak tegen de grond, overwinteren en pas bloeien in de lente of zomer daarop. Nadien sterft de 'moederplant' af. Maar die heeft zich intussen voortgeplant via zaad dat nieuwe planten produceert.

Plantenlijsten van wandelende planten die geschikt zijn voor een tegeltuin

Eenjarigen: zonnige standplaats:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Grijskruid	<i>Berteroa incana</i>
Wilde ridderspoor	<i>Delphinium consolida</i>
Nachtviolier	<i>Matthiola bicornis</i>
Juffertje in 't groen	<i>Nigella damascena</i>

Tweejarigen: zonnige standplaats:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Stokroos	<i>Alcea rosea</i>
Italiaanse ossentong	<i>Anchusa azurea</i>
Gewone ossentong	<i>Anchusa officinalis</i>
Rapunzelklokje	<i>Campanula rapunculus</i>
Moederkruid	<i>Chrysanthemum parthemum</i>
Wilde peen	<i>Daucus carota</i>
Zandanjer	<i>Dianthus arenarius</i>
Ruige anjer	<i>Dianthus armeria</i>
Grote kaardebol	<i>Dipsacus fullonum</i>
Slangenkruid	<i>Echium vulgare</i>
Prikneus	<i>Lychnis coronarius</i>
Gewone of middelste teunisbloem	<i>Oenothera biennis</i>
Scharlei	<i>Salvia sclarea</i>
Avondkoekoeksbloem	<i>Silene latifolia</i>
Mottenkruid	<i>Verbascum blattaria</i>
Stalkaars	<i>Verbascum densiflorum</i>
Melige toorts	<i>Verbascum lychnitis</i>
Zwarte toorts	<i>Verbascum nigrum</i>
Keizerskaars	<i>Verbascum phlomoides</i>
Koningskaars	<i>Verbascum thapsus</i>

Tweejarigen: schaduwrijke standplaats:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Robertskruid	<i>Geranium robertianum</i>
Damastbloem	<i>Hesperis matronalis</i>
Judaspenning	<i>Lunaria annua</i>

7. Plantenlijst klimplanten

Klimplanten met hun groeikarakteristieken en eisen (tabel naar Hermy, 2005)*:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Klimvorm	Groeihoogte (m)	Groeibreedte (m)	Lichteis	Bloei	Spruitfenologie	Max.ouderdom (jaar)	Groeikracht	Onderhoud	Geurend	Giftig	Bloemkleur
Kiwi	<i>Actinidia deliciosa</i>	W	4-8	2-6	Z/H	V-VI	Z	50	traag	C	J	N	wit-geel
Klimaugurk	<i>Akebia quinata</i>	W (r)	5-8	2-4	Z/H	IV-V	W	10-tal	matig	B	J	N	wit-bruinrood
Amerikaanse trompetbloem	<i>Campsis radicans</i>	Z	6-10	3-6	Z	VII-IX	Z	50-60	matig	B	N	N	oranje-geel
/	<i>Campsis x tagliabuana ('Mme Galen')</i>	Z	5-7	3-6	Z	VII-IX	Z	50	matig	B	N	N	oranje-rood
Grootbloemige alpenbosrank	<i>Clematis macropetala</i>	R	2-4	2	H/S	V-VI	Z	10-30	matig	B	N	N	blauwviolet-geel
Bergbosrank 'Alba'	<i>Clematis montana 'Alba'</i>	R	5-10	2-6	Z/H	V-VI	Z	10-30	matig	B	J	J	wit
Bergbosrank 'Rubens'	<i>Clematis montana 'Rubens'</i>	R	5-8	2-6	Z/H	V-(VI)	Z	10-30	matig	B	N	J	roze-geel
Bergbosrank 'Elisabeth'	<i>Clematis montana 'Elisabeth'</i>	R	3-8	2-4	Z/H	V-VI	Z	10-30	matig	B	J	J	roze
Goudbosrank	<i>Clematis tangutica</i>	R	4-5	1-3	Z/H	VI-(X)	Z	10-30	matig	B	N	J	diepgeel
Bosrank	<i>Clematis vitalba</i>	R	12-15	5-8	H	VI-(IX)	Z	10-30	snel	B	N	J	roomwit
Italiaanse bosrank	<i>Clematis viticella</i>	R	2-4	2-3	Z/H	VI-IX	Z	10-30	snel	B	N	J	rose, rood of purper
Kaukasische klimop	<i>Hedera colchica</i>	Z	2-3	/	Z/H	IX-X	A	/	matig	B	N	J	wit
Klimop	<i>Hedera helix</i>	Z	20-30	3-10	H/S/Z	VIII-(XII)	A	100	snel	B	J	J	groengeel
Wilde hop	<i>Humulus lupulus</i>	W (r)	6-8	2-3	H/S/Z	VII-IX	Z	10	zeer snel	B	N	N	groen
Klimhortensia	<i>Hydrangea anomala ssp. petiolaris</i>	Z	6-20	3-6	H/S/Z	VI-VII	Z	50-100	snel	B	N	N	groengeel-wit
Winterjasmijn	<i>Jasminum nudiflorum</i>	E	2-3	2-3	Z/H/S	XII-III	Z	10-tal	matig	B	N	N	geel
Tuinkamperfoelie	<i>Lonicera caprifolium</i>	W (r)	3-7	3-4	H	V-(VII)	Z	10-tal	traag	B	J	J	geelwit-rood
Groenblijvende kamperfoelie	<i>Lonicera henryi</i>	W (r)	3-6	2-3	H	VI-VIII	A	10-tal	snel	B	N	J	oranje-rood
Japane kamperfoelie	<i>Lonicera japonica 'Halliana'</i>	W (r)	3-8	2	H	VI-VIII	W	10-tal	matig	B	J	J	wit-roze-geel
Wilde kamperfoelie	<i>Lonicera periclymenum</i>	W (r)	3-6	2-4	H	V-(X)	Z	10-tal	matig	B	J	J	wit-roze-geel
Blauwe passiebloem	<i>Passiflora caerulea</i>	R	6	2-3	Z	VI-(XI)	W	/	/	/	J	J	groen-violet-wit
Vijfdelige wingerd	<i>Parthenocissus quinquefolia ('Engelmannii')</i>	Z (R)	8-15	8-12	Z/H/S	VI-VIII	Z	100	snel	A	J	N	geelbruin
Driedelige wingerd	<i>Parthenocissus tricuspidata ('Veitchii')</i>	Z (R)	8-20	8-12	Z/H/S	VI-VIII	Z	100	snel	A	J	N	geelbruin
Braam	<i>Rubus spp.</i>	E	3-6	2-5	Z/H	VI-VII	Z	30-60	snel	C	X	X	X
Rode wijnstok	<i>Vitis coignetiae</i>	R	6-10	3-6	Z	V-VI	Z	25-30	zeer snel	A	J	N	geelbruin
Echte wijnstok	<i>Vitis vinifera</i>	R	10-15	3-6	Z	V-VI	Z	25-30	snel	A	N	N	geelbruin

- Klimvorm: Z: zelfhechtend, R: ranker, W: winder, (l): linkswindend, (r): rechtswindend, E: Enteraar

- Lichteis: Z: zonnige standplaats, H: halfschaduw, S: schaduw

- Bloei: bv. VII-IX (juli-september)

- Spruitfenologie: Z: zomergroen, W: wintergroen, A: altijdgroen

- Groeikracht: traag: < 0.5 m/jaar, matig: 0.5-1 m/jaar, snel: 1-2 m/jaar, zeer snel: > 2 m/jaar

- Onderhoud:

A: begieten en bemesten als het nodig is, terugsnoeien indien nodig

B: regelmatig water geven, meestal ook bemesten en jaarlijks terugsnoeien

C: regelmatig water geven, meestal ook bemesten, regelmatig opbinden, verwelkte bloemen wegsnoeien en jaarlijks terugsnoeien

- Geurend, Giftig, Bloemkleur: J: ja, N: neen, X: afhankelijk van variëteit; de giftigheid van de soorten is nooit van die aard dat het gebruik een probleem vormt

* Bron: Groenbeheer, een verhaal met toekomst, Hermy M., Schauvliege M., Tijssens G., 2005, Velt i.s.m. Afdeling Bos & Groen.

Eisen van de klimplanten aan hun klimhulp (tabel naar Hermy, 2005)*:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Klimhulp?	Hoogte / breedte klimhulp (m)	Richting profiel	Maasgrootte breedte / hoogte (cm)	Vorm profiel	Omtrek / diameter profiel (cm)	Afstand klimhulp - muur (cm)
Kiwi	<i>Actinidia deliciosa</i>	ja	6-8,5 / 3,5	II, ++, \\\	20-45 / 50-150	rond	- / 4	8
Klimaugurk	<i>Akebia quinata</i>	ja	7-11 / 2	II, ++, \\\	20-45 / 30-100	rond	- / 4	1
Amerikaanse trompetbloem	<i>Campsis radicans</i>	aanbevolen	6-13 / 4	xx, ++, =	30-60 / 30-60	wil.	- / -	>15
/	<i>Campsis x tagliabuana</i> ('Mme Galen')	aanbevolen	5-9 / 3	xx, ++, =	30-60 / 30-60	wil.	- / -	>15
Grootbloemige alpenbosrank	<i>Clematis macropetala</i>	ja	4-5 / 2	xx, ++	10-30 / 10-30	wil.	4 / -	6
Bergbosrank 'Alba'	<i>Clematis montana</i> 'Alba'	ja	5-10 / 2	xx, ++	15-30 / 15-40	wil.	5 / -	8
Bergbosrank 'Rubens'	<i>Clematis montana</i> 'Rubens'	ja	5-10 / 2	xx, ++	15-30 / 15-40	wil.	5 / -	8
Bergbosrank 'Elisabeth'	<i>Clematis montana</i> 'Elisabeth'	ja	5-10 / 2	xx, ++	15-30 / 15-40	wil.	5 / -	8
Goudbosrank	<i>Clematis tangutica</i>	ja	5-7 / 3	xx, ++	15-40 / 15-40	wil.	3 / -	8
Bosrank	<i>Clematis vitalba</i>	ja	8-16 / 3,5	xx, ++	15-40 / 15-40	wil.	4 / -	10
Italiaanse bosrank	<i>Clematis viticella</i>	ja	2-4 / 2-4	xx, ++	15-40 / 15-40	wil.	4 / -	8
Kaukasische klimop	<i>Hedera colchica</i>	neen	(-) / (-)	(xx, ++, =)	(-) / (-)	(wil.)	(- / -)	15
Klimop	<i>Hedera helix</i>	neen	(-) / (-)	(xx, ++, =)	(-) / (-)	(wil.)	(- / -)	>15
Wilde hop	<i>Humulus lupulus</i>	ja	6-8 / 1,5	II, ++, \\\, xx	25-50 / 80-150	rond	- / 2	5
Klimhortensia	<i>Hydrangea anomala</i> ssp. <i>petiolaris</i>	aanbevolen	4-10 / 5	xx, ++, =	30-60 / 30-60	wil.	- / -	8
Winterjasmijn	<i>Jasminum nudiflorum</i>	ja	2-4 / 4	xx, ++, =	25-60 / 25-50	wil.	- / -	5
Tuinkamperfoelie	<i>Lonicera caprifolium</i>	ja	4-5 / 1,5	II, ++, \\\, xx	20-40 / 40-80	rond	- / 2	5
Groenblijvende kamperfoelie	<i>Lonicera henryi</i>	ja	5-8 / 3	II, ++, \\\, xx	15-40 / 60-120	rond	- / 2,5	5
Japanse kamperfoelie	<i>Lonicera japonica</i> 'Halliana'	ja	5-6 / 2	II, ++, \\\, xx	20-40 / 40-80	rond	- / 2	5
Wilde kamperfoelie	<i>Lonicera periclymenum</i>	ja	4-5 / 1,5	II, ++, \\\, xx	20-40 / 40-60	rond	- / 2	5
Blauwe passiebloem	<i>Passiflora caerulea</i>	ja	5-7 / 3	xx, ++	15-40 / 15-40	wil.	5 / -	8
Vijfdelige wingerd	<i>Parthenocissus quinquefolia</i> ('Engelmannii')	neen	8-15 / 3,5	(xx, ++)	15-30 / 15-40	(wil.)	(5 / -)	15
Driedelige wingerd	<i>Parthenocissus tricuspidata</i> ('Veitchii')	neen	(-) / (-)	(xx, ++)	(-) / (-)	(wil.)	(- / -)	?
Braam	<i>Rubus spp.</i>	ja	4-6 / 5	xx, ++, =	30-60 / 25-40	wil.	- / -	7
Rode wijnstok	<i>Vitis coignetiae</i>	ja	5-9 / 3	xx, ++	20-40 / 20-40	wil.	8 / -	10
Echte wijnstok	<i>Vitis vinifera</i>	ja	8-15 / 3,5	xx, ++	30-50 / 30-50	wil.	8 / -	15

- ? : geen ervaringsgegevens beschikbaar, - : niet van toepassing, () : niet echt nodig
 - Richting: II: vertikaal, =: horizontaal, \\\: steil omhoog, met of zonder anti-afglijmiddelen, xx: ruitvormig, ++: rechthoekig
 - Vorm profiel: rond: rond profiel klimhulp, wil.: willekeurig profiel klimhulp (maakt weinig uit)

* Bron: Groenbeheer, een verhaal met toekomst, Hermy M., Schauvliege M., Tijssens G., 2005, Velt i.s.m. Afdeling Bos & Groen.

DE BLOEMENAKKER

1. Wat is een bloemenakker?

Een bloemenakker krijg je door een kaal en verstoord stuk grond in te zaaien met een mengsel van fraaie akkerkruiden (pioniersplanten). Een bloemenakker zorgt voor een snelle en aantrekkelijke bedekking van de bodem. Hij is dikwijls het mooist in de zomervakantie. Scholen kiezen dan ook vaak voor een bloemenakker als voorlopige groenvorm, in afwachting van een meer definitieve inrichting van het stuk grond.

2. Standplaats

Lichtinval

Leg een bloemenakker aan in de volle zon. Een bloemenakker leg je beter niet aan in de buurt van een moestuin. De akkerkruiden zijn heel mooi, maar je hebt liever niet dat ze je moestuin koloniseren.

Bodemtype

De meest geschikte bodem voor een bloemenakker is een matig voedselrijke, niet te zware bodem. Ook kalkhoudende grond biedt mogelijkheden.

Na de aanleg van een speelplaats of fietspad blijft er vaak bouwzand achter. Dat is erg geschikt voor de aanleg van een bloemenakker. Heel voedselrijke gronden, zoals teelaarde, zwaar bemeste bodems en zwaardere kleigronden, lenen zich niet voor een bloemenakker.

3. Aanleg

Een bloemenakker aanleggen gebeurt in twee stappen: je moet de grond eerst bewerken (verstoren) en dan inzaaien. Leg een bloemenakker bij voorkeur in het voorjaar aan (maart - april).

De grond bewerken

- De grond moet goed doorlatend zijn, zonder storende lagen. Dat bereik je door harken of eventueel spitten. Op grote oppervlakten kan je ook frezen: dat is de machinale versie van harken. Een frees is een machine met een horizontale as waarrond messen draaien. De messen breken en verkrumelen de grond tot op een diepte van 10 cm. Je kan een frees huren, maar een nadeel is wel dat je frezen niet samen met de leerlingen kan doen, harken wel.
- Bij bodems met veel wortelstokken moet je de wortelstokken verwijderen. Haal ze boven met een spitvork (zie Deel III > De moestuin > 7. Gereedschap).

Inzaaien

- Inzaaien doe je meteen nadat je de grond bewerkt hebt.
- Gebruik 1 gram zaad per m², dat is voldoende.
- Mengsels voor bloemenakkers bestaan uit zaad van eenjarige planten. Voorbeelden van mengsels die je kan inzaaien zijn akkerbloemenmengsels (klaproos, korenbloem,...). Bij een heemtuin kan je vaak zaden kopen voor je bloemenakker.

4. Onderhoud

- Nadat de planten op de bloemenakker hebben gebloeid en rijp zaad dragen, kan je maaien. Maai bij voorkeur in oktober en maai de planten volledig af.
- Laat het maaisel ongeveer 1 week liggen voor je het afvoert. Zo kunnen de zaden vrijkomen. Bij het afvoeren mag het maaisel niet opgezogen worden, want dan worden de zaden mee verwijderd.
- In het voorjaar moet je de grond licht bewerken (harken of frezen).
- De eerste jaren kan het nodig zijn bij te zaaien. Na enkele jaren is de zaadbank voldoende uitgebreid en is bijzaaien niet meer nodig.

5. Arbeid

Permanente bloemenakkers onderhouden is een vrij intensieve bezigheid. Je moet de grond bewerken, de uitgebloeide bloemen maaien en het maaisel afvoeren. Deze werkzaamheden zijn wel maar één keer per jaar nodig.

6. Plantenlijsten

Een pastelkleurige eenjarige bloemenakker:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Bolderik	<i>Agrostemma githago</i>
Korenbloem	<i>Centaurea cyanus</i>
Wilde ridderspoor	<i>Delphinium consolida</i>
Slangenkruid	<i>Echium vulgare</i>
Driekleurige Gilia	<i>Gilia tricolor</i>
Klein kaasjeskruid	<i>Malva neglecta Wallr.</i>
Nachtviolier	<i>Matthiola bicornis</i>
Blauw bosliekje	<i>Nemophila menziesii</i>
Juffertje in 't groen	<i>Nigella damascena</i>
Klaproos	<i>Papaver rhoeas</i>
Tuinreseda	<i>Reseda odorata</i>
Incarnaatklaver	<i>Trifolium incarnatum</i>
Koekruid	<i>Vaccaria hispanica</i>

Een eenjarige bloemenakker op basis van vlinderbloemigen:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Groot akkerscherm	<i>Ammi majus</i>
Akkerbedstro	<i>Asperula arvensis</i>
Grijskruid	<i>Berteroa incana</i>
Gele ganzebloem	<i>Chrysanthemum segetum</i>
Drie-uren bloem	<i>Hibiscus trionum</i>
Naakte lathyrus	<i>Lathyrus aphaca</i>
Gele lupine	<i>Lupinus luteus</i>
Serradella	<i>Ornithopus sativos</i>
Witte krodde	<i>Thlaspi arvense</i>
Hazenpootje	<i>Trifolium arvense</i>
Zevengetijdenklaver	<i>Trigonella coerulea</i>

Enkele bruikbare groenbemesters:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Boekweit	<i>Fagopyrum esculentum</i>
Gele lupine	<i>Lupinus luteus</i>
Phacelia	<i>Phacelia tanacetifolia</i>
Incarnaatklaver	<i>Trifolium incarnatum</i>

GRASLANDVEGETATIES

1. Wat is een grasland?

Een grasland is een stuk grond, begroeid met grassen, met daarin doorlevende bloeiende planten: de typische graslandplanten. Voor een grasland bestaan twee verschillende beheersmaatregelen: maaien en begrazing. De gekozen beheersvorm zal bepalen hoe het grasland eruitziet.

Maaien

Als je een grasland intensief maait, krijg je een gazon. Als je het extensief (= zo weinig mogelijk) maait, krijg je een bloemenweide (hooiland).

Begrazing

Een grasland intensief laten begrazen levert een korte grasmat of weide op. Een extensief begraasd grasland wordt een grasland met bloeiend gras en hoge, bloeiende planten. Bij begrazing ontstaat een structuurrijker grasland dan bij maaien. Je krijgt meer variatie in de soorten planten en in de hoogte van de planten. Het resultaat van grazend vee is namelijk niet zo gelijkmatig als van maaien. De grazers eten niet alle planten: planten met doornen, stekels of een slechte smaak laten ze links liggen. Ook verschijnen er door de betreding van het vee plaatselijk tredplanten. Bovendien maakt de mest van de dieren de bodem plaatselijk voedselrijker. Dat noemen we eutrofiëring.

Hieronder leggen we uit waar je allemaal op moet letten als je een gazon of bloemenweide (hooiland) wil aanleggen en onderhouden.

2. Het gazon: een kort grasland (intensief beheer)

Standplaats

Een gazon moet in de volle zon en kan op alle bodemtypes. Op een beperkte oppervlakte die vaak door veel leerlingen betreden wordt, leg je beter geen gazon aan. Een gazon kan geen intensieve betreding aan.

Aanleg

Wanneer aanleggen?

Een gazon leg je het best in het voorjaar aan. April is hiervoor de maand bij uitstek. De omgevings- en bodemtemperatuur zijn dan optimaal. Maar ook de maand september is geschikt. Alleen mag je gazon dan niet in de buurt van bomen liggen, omdat de vallende bladeren het jonge gras kunnen verstikken. In de zomer kan het te warm en te droog zijn om een gazon aan te leggen.

De grond bewerken

Een voorbereidende grondbewerking is belangrijk om hardnekkige wortelonkruiden weg te halen. Spit het terrein om en haal de wortelonkruiden boven met een spitvork (zie Deel III > De moestuin > 7. Gereedschap). Hark vervolgens het terrein effen om het zaaiklaar te maken. Grote terreinen moet je ploegen, bij voorkeur zelfs meerdere keren. Zo breng je de wortels van de wortelonkruiden telkens opnieuw aan de oppervlakte, waardoor ze uiteindelijk verdwijnen. Effen het terrein nadien machinaal met de frees.

Inzaaien

In de meeste gevallen wordt gekozen voor een zadenmengsel, dat je onmiddellijk na de bodembewerking kan inzaaien. De keuze van het grasmengsel hangt af van het bodemtype en de functie van het grasveld. Een voetbalveldje of speelterrein vraagt een ander grasmengsel dan een siergrasveld waar maar af en toe iemand over loopt of op pick-

nickt. Op de mengsels die je in de handel vindt, staat dikwijls wel vermeld voor welke functies ze geschikt zijn, maar niet op welk bodemtype je ze kan gebruiken. Mengsels voor speelterreinen doen het meestal goed op rijke grond, maar leiden tot teleurstellingen op arme grond. Daar moet je dus zorgvuldiger kiezen. In de plantenlijsten vermeld bij de bloemenweide staan voorbeelden van geschikte grassen voor de verschillende bodemtypes.

Natuurlijke vergrassing

Je kan er ook voor kiezen om na de grondbewerking niet te zaaien, maar de natuur gewoon haar gang te laten gaan. Door regelmatig het opkomende kruid te maaien, gaat het terrein spontaan vergrassen. Maai met een gewone grasmaaier.

In beide gevallen, inzaaien of natuurlijke vergrassing, zullen de wortelonkruiden die toch achterbleven, grotendeels verdwijnen door een intensief maai-beheer.

Omvormen

Een lang grasland kan je omvormen tot een kort grasland door het intensief te maaien. Gebruik eerst een gewone zeis of een motorzeis (bosmaaier) om het lange gras te kortwieken. Haal het maaisel weg. Nadien kan je het grasland maaien met een gewone grasmaaier. Je terrein mag wel niet te hobbelig zijn, want dat bemoeilijkt het maaien. Een hobbelig grasveld voldoet trouwens meestal niet aan de functies die je van een gazon verwacht.

Onderhoud

Een grasland kort houden lukt alleen door het intensief (meer dan 20 keer per jaar) te maaien. Voor een stevige grasmat mag je het gras niet korter afrijden dan 3 cm. Een maaihoogte tussen 3 en 5 cm is prima. Je kan op verschillende manieren maaien:

- Je maait het gras met een gewone grasmaaier. Meestal is hieraan een bak of zak bevestigd die het gras opvangt. Is dat niet zo, hark het afgemaaide gras dan bijeen om het af te voeren.
- Je kan ook kiezen om een mulchmaaier te gebruiken. Die verpulvert het gemaaide gras en blaast het terug in de grasmat. Het fijn versnipperde maaisel komt tussen de grassprietjes op de bodem terecht, waar het een dunne laag vormt.

We zetten de verschillen even op een rijtje:

Gewone grasmaaier	Mulchmaaier
Maaisel wordt verwijderd; geen hinder bij betreding	Maaisel blijft liggen; hinder bij betreding vlak na maaien
Groenafval (het maaisel kan wel gecomposteerd worden)	Geen groenafval
Trager dan mulchmaaien (arbeidsintensiever)	Sneller dan maaisel afvoeren
Bodem verarmt door afvoer van nutriënten, waardoor het gras minder goed groeit en er kale plekken kunnen ontstaan waar andere (bloeiende) planten zich kunnen vestigen.	Bodem wordt rijker door aanvoer van nutriënten, waardoor het gras goed groeit en andere planten weinig kansen krijgen.
Minder vaak maaien dan bij mulchen	Vaker maaien is nodig want het gras groeit sneller

3. De bloemenweide: een lang grasland (extensief beheer)

Standplaats

Lichtinval

Bloemenweiden hebben volle zon nodig en doen het niet goed onder bomen. Door de schaduw komen veel bloemen niet of nauwelijks in bloei. Ook het gras groeit niet goed in de schaduw.

Bodem

Bloemenweiden kan je aanleggen op schrale tot matig voedselrijke gronden. Zeer voedselrijke plaatsen komen niet in aanmerking. Daar kies je beter voor een kort grasland.

Aanleg

Wanneer aanleggen?

Leg een bloemenweide bij voorkeur aan in de maand september tot half oktober. Als je de bloemenweide dan inzaait, volg je de 'timing' van de natuur: ook in de natuur is nu het zaad rijp van planten die geschikt zijn voor een bloemenweide.

Ook voor het planten van graslandplanten is deze periode gunstig. Zo kunnen de planten nog wortelen voor het winter wordt. Bovendien neemt de groeikracht van grassen in deze periode af, waardoor de planten beter kunnen concurreren met de grassen.

De grond bewerken

Een voorbereidende groundbewerking is belangrijk om hardnekkige wortelonkruiden weg te halen. Spit het terrein om en haal wortelonkruiden boven met de spitvork (zie Deel III > De moestuin > 7. Gereedschap). Hark het terrein vervolgens min of meer effen om het zaaiklaar te maken.

Inzaaien en aanplanten

Het is belangrijk dat je zo snel mogelijk na de bodembewerking het geschikte mengsel inzaait en/of graslandplanten aanplant. We geven verschillende mogelijkheden om dat te doen:

- Zaai graszaad en zaad van graslandplanten (bloemen) in. Let er wel op dat je geen snelgroeiende of zodenvormende grassen meezaait (dus geen mengeling voor landbouwkundig gebruik).
- Bedek de bodem met hooi van een bestaand bloemenrijk grasland.
- Zaai alleen zaad van graslandplanten in. Gras komt er nadien vanzelf wel bij.
- Plant graslandplanten op de naakte bodem. Reken op minstens drie planten per m². Bij planten die net uit een potje komen, zijn de wortels nog niet voldoende ontwikkeld. Beter is het om de planten een jaar in een perkje te zetten dat je regelmatig wiedt. De planten hebben dan geen concurrentie en kunnen goed uitgroeien. Het jaar nadien kan je ze op een pas bewerkte bodem planten. Zo hebben ze een voorsprong op de grassen die er ook al vrij snel zullen groeien.

Omvormen

Je kan zowel een kort gazon als een weide tot een bloemenweide omvormen. In beide gevallen is de beginsituatie meestal een voedselrijk grasland dat snel groeit. Om een bloemenweide te krijgen, moet je de bodem minder voedselrijk maken. Het gras zal dan minder goed groeien en andere bloeiende planten kunnen hun plekje opeisen. Dat proces noemen we verschraling. Het kan jaren duren voor je gazon of weide een bloemrijk grasland wordt. Geduld is dus een voorwaarde. Om een voedselrijke bodem te verschralen ga je als volgt te werk:

- Maai minstens drie keer per jaar en voer het maaisel af. Zo verarm je de bodem omdat je met het maaisel ook de voedingstoffen afvoert die het gras uit de bodem heeft opgenomen. Maaien kan vanaf begin mei.
- Op voedselrijke bodems (of bemeste gazons) kan in de beginjaren een bijkomende maatregel nodig zijn, namelijk intensief en kort maaien (eigenlijk een gazonbeheer). Maai tot op enkele cm hoogte en voer het maaisel af. Zo maak je het terrein sneller voedselarmer en dus ook bloemenrijker. Na enkele jaren kan je overschakelen op drie maal maaien per jaar.

Onderhoud

Wanneer en hoe vaak maaien?

Dat hangt van een aantal factoren af:

- **De voedselrijkdom van de bodem.** Een grasland op voedselarme bodem herken je doordat de vegetatie in juni en juli niet hoger is dan 30 cm. De vegetatie op een voedselrijke bodem is in juni 50 cm hoog. Op voedselarme grond volstaat één maaibeurt per jaar, in september of oktober. Op voedselrijke grond zijn twee maaibeurten per jaar nodig. Maai een eerste keer tussen 15 juni en 15 juli, en een tweede keer in september of oktober. Op een erg rijke bodem kan je kiezen voor drie maaibeurten de eerste jaren. Schakel dan later over op twee maaibeurten.
- **De vochttoestand van de bodem.** Natte gronden warmen trager op in het voorjaar. De groei komt hierdoor wat later op gang. Maaien is dan pas mogelijk in augustus.
- **De soortensamenstelling van het grasland.** Een bijzondere plantensoort die je wil behouden, mag je pas maaien als het rijpe zaad gevallen is. Wil je andere soorten op termijn laten verdwijnen, maai die dan net voor ze bloeien. Ze zullen zich dan niet uitzaaïen.
- **De aanwezige fauna.** De diersoorten die in het grasland leven, hebben een levenscyclus die je beter niet verstoort. Maai het terrein daarom in fasen en niet in één keer. Dan geef je dieren de kans om een andere schuilplaats op te zoeken.

De continuïteit van het beheer is heel belangrijk. Verander dus niet zomaar je maaischema.

Hoe maaien?

Je kan maaien met een gewone zeis of met een motorzeis (bosmaaier). Beide zijn niet geschikt om te gebruiken in de aanwezigheid van kinderen. Je mag het gras zeker niet korter maaien dan 10 cm.

Het is belangrijk dat je het maaisel afvoert. Hierdoor verschraal je de bodem: je maakt hem voedselarmer. Dat leidt tot een meer gevarieerde kruidenvegetatie. Je kan het maaisel onmiddellijk na het maaien afvoeren of enkele dagen laten liggen (zie tabel). Als je het maaisel enkele dagen laat liggen (maximum 10 dagen), dan kan het zaad van de bloemen op de bodem vallen. Zo houdt je de bloemenrijkdom in stand. Bovendien kan het gras drogen, zodat het in volume afneemt. Gedroogd gras composteert ook beter dan grote pakken vers maaisel. Wil je het maaisel gebruiken als hooi voor dieren, keer het dan tijdens het drogen enkele malen om (= beheren als hooiland).

Arbeid

Een bloemenweide moet je minder vaak maaien dan een gazon, maar het is wel een omslachtiger karwei, vooral bij voedselrijke graslanden. Voedselarme graslanden vragen maar één maaibeurt per jaar en het maaisel is minder omvangrijk. Het beheer van zo'n grasland is dus veel arbeidsvriendelijker dan het beheer van een traditioneel gazon.

We zetten de verschillen even op een rijtje:

	Onmiddellijk afvoeren	Beheren als hooiland
Arbeid	Eén werkbeurt	Meerdere werkbeurten: maaien, keren, oprapen
Volume groenafval	Volumineus want vers materiaal	Minder volumineus want droog (hooi)
Flora	Zaden worden afgevoerd, flora kan verarmen	Zaden rijpen en vallen op grond
Fauna	Dieren hebben geen tijd om schuilplaats te zoeken	Dieren hebben tijd om schuilplaats te zoeken

Plantenlijsten

Voor voedselarme, droge of wisseldroge zandgronden:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Grassen	
Reukgras	<i>Anthoxanthum odoratum</i>
Trilgras of bevertjes	<i>Briza media</i>
Bochtige smele	<i>Deschampsia flexuosa</i>
Schapengras	<i>Festuca ovina</i>
Rood zwenkgras	<i>Festuca rubra</i>
Pijpenstrootje	<i>Molinia caerulea</i>
Andere	
Duizendblad	<i>Achillea millefolium</i>
Stijf havikskruid	<i>Hieracium laevigatum</i>
Muizenoor	<i>Hieracium pilosella</i>
Schermhavikskruid	<i>Hieracium umbellatum</i>
Sint-janskruid	<i>Hypericum perforatum</i>
Fraai hertshooi	<i>Hypericum pulchrum</i>
Biggenkruid	<i>Hypochaeris radicata</i>
Glad biggenkruid	<i>Hypochaeris glabra</i>
Zandblauwtje	<i>Jasione montana</i>
Knollathyrus	<i>Lathyrus linifolius</i>
Hengel	<i>Melampyrum pratense</i>
Tormentil	<i>Potentilla erecta</i>
Brunel	<i>Prunella vulgaris</i>
Betonie	<i>Stachys officinalis</i>
Blauwe knoop	<i>Succisa pratensis</i>
Hazenpootje	<i>Trifolium arvense</i>
Mannetjesereprijs	<i>Veronica officinalis</i>

Voor matig voedselrijke, droge gronden (niet op kleigrond):

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Grassen	
Gewoon reukgras	<i>Anthoxanthum odoratum</i>
Kamgras	<i>Cynosurus cristatus</i>
Gewone kroppaar	<i>Dactylis glomerata</i>
Rood zwenkgras	<i>Festuca rubra</i>
Fijn zwenkgras	<i>Festuca tenuifolia</i>
Andere	
Kale vrouwenmantel	<i>Alchemilla glabra</i>
Grasklokje	<i>Campanula rotundifolia</i>
Echt knoopkruid	<i>Centaurea jacea</i>
Kruisbladwalstro	<i>Cruciata laevipes</i>
Veldlathyrus	<i>Lathyrus pratensis</i>
Margriet	<i>Leucanthemum vulgare</i>
Rolklaver	<i>Lotus corniculatus</i>
Hopklaver	<i>Medicago lupulina</i>
Luzerne	<i>Medicago sativa</i>
Brunel	<i>Prunella vulgaris</i>
Duifkruid	<i>Scabiosa columbaria</i>
Jacobskruiskruid	<i>Senecio jacobea</i>
Liggende klaver	<i>Trifolium campestre</i>
Rode klaver	<i>Trifolium pratense</i>
Gewone ereprijs	<i>Veronica chamaedrys</i>
Vogelwikke	<i>Vicia cracca</i>

Voor matig voedselrijke, vochtige tot natte gronden, ook voor rivieralluvia:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Grassen	
Beemdlangbloem	<i>Festuca pratensis</i>
Engels raai gras	<i>Lolium perenne</i>
Veldeemdgras	<i>Poa pratensis</i>
Ruw beemdgras	<i>Poa trivialis</i>
Andere	
Wilde bertram	<i>Achillea ptarmica</i>
Grote vossenstaart	<i>Alopecurus pratensis</i>
Pinksterbloem	<i>Cardamine pratensis</i>
Gewoon knoopkruid	<i>Centaurea pratensis</i>
Moerastreepzaad	<i>Crepis paludosa</i>
Glad walstro	<i>Galium mollugo</i>
Beemdooievaarsbek	<i>Geranium pratense</i>
Veldlathyrus	<i>Lathyrus pratensis</i>
Vertakte leeuwentand	<i>Leontodon autumnalis</i>
Koekoeksbloem	<i>Lychnis flos-cuculi</i>
Adderwortel	<i>Polygonum bistorta</i>
Heelblaadjes	<i>Pulicaria dysenterica</i>
Scherpe boterbloem	<i>Ranunculus acris</i>
Grote pimpernel	<i>Sanguisorba officinalis</i>
Moeraskruid	<i>Senecio paludosus</i>
Weidekervel	<i>Silaum silaus</i>
Zeegroene muur	<i>Stellaria palustris</i>
Aardbeiklaver	<i>Trifolium fragiferum</i>
Valeriaan	<i>Valeriana repens</i>

Voor droge, kalkhoudende gronden:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Grassen	
Beemdkamgras	<i>Cynosurus cristatus</i>
Gewone kroopaar	<i>Dactylis glomerata</i>
Smal fakkelgras	<i>Koeleria macrantha</i>
Kalkdoddegras	<i>Phleum pheoides</i>
Blauwgras	<i>Sesleria caerulea</i>
Andere	
Gewone vrouwenmantel	<i>Alchemilla pratensis</i>
Wondklaver	<i>Anthyllis vulneraria</i>
Kalkaster	<i>Aster linosyris</i>
Grasklokje	<i>Campanula rotundifolia</i>
Karwij	<i>Carum carvi</i>
Echt knoopkruid	<i>Centaurea jacea</i>
Grote centaurie	<i>Centaurea scabiosa</i>
Kalkwalstro	<i>Galium pumilum</i>
Echt (geel) walstro	<i>Galium verum</i>
Beemdkroon	<i>Knautia arvensis</i>
Rolklaver	<i>Lotus corniculatus</i>
Sikkelklaver	<i>Medicago falcata</i>
Esparcette	<i>Onobrychis vicifolia</i>
Wilde marjolein	<i>Origanum vulgare</i>
Ruige weegbree	<i>Plantago media</i>
Grote brunel	<i>Prunella grandiflora</i>
Kleine pimpernel	<i>Sanguisorba minor</i>
Duifkruid	<i>Scabiosa columbaria</i>
Bergseseli	<i>Seseli montanum</i>

AANPLANTINGEN MET BOMEN EN STRUIKEN

1. Groenvormen met bomen en struiken kiezen

Criteria om een keuze te maken

Gewenst beeld

Het ruimtelijk beeld dat je beoogt en de functie die het groen moet vervullen, zijn belangrijke criteria als je een groenvorm kiest. Hoge, zuilvormige bomen geven een ander gevoel dan breed uitwaaierende bomen. Moeten de bomen en struiken een gesloten scherm vormen om een lelijk gebouw onzichtbaar te maken of inkijk te verijdelen? Of mag je er gedeeltelijk wel door kunnen kijken? Moeten de kinderen tussen de bomen en struiken kunnen spelen of wandelen? Of is er alleen nood aan één grote boom om schaduw te geven? Bepaal dus aan welk ruimtelijk beeld en aan welke functie de aanplanting met struiken en bomen moet voldoen.

Snoeien of niet?

Een ander belangrijk aandachtspunt bij de keuze van een groenvorm, is de hoeveelheid onderhoud die vereist is. We maken een onderscheid tussen groenvormen met ingrepen (snoei en kap) en groenvormen zonder ingrepen. De belangrijkste boodschap die we hier willen meegeven is dat snoeien meestal overbodig is. Een boom of struik heeft geen snoei nodig. Mensen halen verschillende redenen aan om te snoeien, maar die hebben zelden iets te maken met het welzijn van de plant. Teveel of slecht snoeien kan de plant trouwens onherstelbaar beschadigen. Snoeien is voor de plant altijd een 'chirurgische' ingreep, die stress en verzwakking veroorzaakt. Elke snoeiwonde is een mogelijke invalspoort voor infecties, waardoor de boom of struik vroegtijdig kan sterven. Bomen en struiken moeten zoveel mogelijk ongemoeid oud kunnen worden. Oude struiken en bomen leven samen met ontelbare organismen. Ze zijn van onschatbare waarde voor ons ecosysteem. Redenen om te snoeien zijn bv. de oogst bij fruitbomen optimaliseren, brandhout en geriefhout bekomen, beletten

dat bomen de doorgang en het zicht van voetgangers (en ander verkeer) belemmeren,... In tuinen halen mensen echter de snoeischaar dikwijls boven omdat een boom of struik 'te groot' wordt voor de beschikbare ruimte. Zo'n situatie is makkelijk te vermijden door voor geschikte bomen of struiken te kiezen. Houd bij het kiezen altijd rekening met de grootte van een boom of struik als hij volgroeid is. Dan krijgen je bomen en struiken alle ruimte om, zowel ondergronds als bovengronds, gezond en mooi uit te groeien. Snoeien zal dan niet nodig zijn.

Snoeien: arbeid, groenafval en vakkennis

Snoeien betekent heel wat uren werk bij het onderhoud van je schooltuin. Hou daar rekening mee, zodat je niet voor verrassingen komt te staan.

Snoeien betekent ook groenafval. Vroeger werd bv. het groenafval van een houtkant als brandhout gebruikt. Heb je geen bestemming voor het hout, dan blijf je met groenafval zitten. En groenafval kan je het best zoveel mogelijk vermijden.

Snoeien is een vak en moet met kennis van zaken gebeuren. Dat wil daarom niet zeggen dat je geen bomen en struiken in je schooltuin kan planten. Maar voer zelf alleen klein snoeiwerk uit: hagen scheren, figuursnoeien en niet te dikke takken verwijderen van struiken en bomen (maximaal 3 tot 5 cm dik). Slecht snoeien kan een boom of struik ernstig beschadigen.

We geven een overzicht van de mogelijke groenvormen met bomen en struiken, waarbij we vermelden of snoeien nodig is en hoeveel groenafval de groenvormen voortbrengen.

Mogelijke groenvormen met bomen en struiken

Houtgewassen die je zelden tot nooit moet snoeien.

Solitaire bomen

Een solitaire boom staat alleen. Dat kan in een grasland, zoals in parken, of in een verharding, zoals op straat of op een speelplaats. Je kan kiezen voor een hoogstam of een halfstam. De omvang van de kruin is hetzelfde, maar de hoogte van de stam verschilt. Bij een hoogstam begint de kruin op minstens 2 m van de grond, bij een halfstam al op 1,50 à 1,75 m. Onder hoogstammen kan je zitten, spelen en lopen, onder halfstammen meestal niet. Laagstammige bomen vind je vooral in fruitplantages. Ze worden ook als leiboom gebruikt tegen een muur, draad of schutting. Geef een boom de ruimte die hij nodig heeft, dan moet je niet snoeien.

Bomengroep

Een bomengroep is een aantal bomen van dezelfde soort die bij elkaar geplant zijn, zodat ze samen één kruin vormen. Deze aanplanting biedt dezelfde mogelijkheden als een solitaire boom. Als je een boom uit een bomengroep te drastisch snoeit of verwijdert, gaat het effect van één mooie kruin verloren. Bovendien wordt de groep dan zwakker en vatbaarder voor ontworteling.

Bomenrijen

Bomenrijen bestaan uit meerdere bomen, meestal van dezelfde soort, die op gelijkmatige afstand van elkaar geplant werden. Je ziet ze langs straten, rijbanen en landelijke wegen, denk bv. aan eiken-, beuken- en lindendreven. Soms dienen bomenrijen als een zichtscherf op hoogte op plaatsen met veel ruimte, bv. populieren. Geef de bomen de ruimte die ze nodig hebben, dan moet je niet snoeien.

Solitaire struiken

Sommige struiken worden solitair geplant omwille van hun specifieke vorm, aparte groeiwijze, opvallende bloei of een ander opvallend kenmerk. Soorten die hiervoor in aanmerking komen zijn onder meer mispel (*Mespilus germanica*), hazelaar (*Corylus avellana*), sporkehout of vuilboom (*Frangula alnus*), toverhazelaar (*Hamamelis mollis*), bloemkornoelje (*Cornus florida*) of gele kornoelje (*Cornus mas*).

Zorg voor voldoende plaats, zodat de struiken vrij kunnen uitgroeien. Dan is snoeien niet nodig.

Struikengordel

Een struikengordel is een aangeplante border. Hij bestaat uit een gezelschap van struiken, gekozen omwille van hun gevarieerde kenmerken (zoals bloei, geur en groenblijvend). Hier weegt de sierwaarde door bij de plantkeuze. Een struikengordel wordt vaak aangeplant als perceelsgrens, maar kan ook elders een toepassing vinden. Hij kan zowel recht als speels van vorm zijn. Voorbeelden van soorten zijn Chinees klokje, weigelia, rozen, sering, hortensia's,...

Een struikengordel wordt in principe nooit gesnoeid; de struiken moeten dus voldoende ruimte krijgen om mooi uit te groeien, zowel in de breedte als in de hoogte.

Heg

Een heg is een min of meer lijnvormig element, samengesteld uit struiken van dezelfde soort of van verschillende soorten. Een heg kan een haag vervangen, maar alleen als er genoeg plaats is. Een heg moet dus ruimte krijgen om uit te groeien. Je kan de hoogte van je heg zelf bepalen. Een lage heg stel je samen uit struiken die maximaal 2 m hoog worden. Wil je een hoge heg, kies dan voor hogere soorten. Denk er wel aan dat de meeste struiken even breed worden als hoog.

De plantkeuze voor een heg is sterk in functie van de ecologische waarde van de planten (bv. bieden van nestgelegenheid en voedsel aan dieren). Rond akkers en weilanden trekken heggen bv. natuurlijke vijanden van belagers aan. Meestal wordt een heg niet gesnoeid in de hoogte, soms wel in de breedte. Afhankelijk van de groeisnelheid van de soort kan dit variëren van eenmaal om de drie jaar tot eenmaal om de vijf jaar. Als je de heg niet scheert, heb je veel meer bloemen en bessen.

Geschikte soorten voor een heg:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Voor lagere (3 m hoog) heggen	
Appelbes	<i>Aronia arbutifolia</i>
Zwarte appelbes	<i>Aronia melanocarpa</i>
Lage bittere wilg	<i>Salix purpurea</i> 'Nana'
Lage Gelderse roos	<i>Viburnum opulus</i> 'Compactus'
Voor hoge heggen	
Rode kornoelje	<i>Cornus sanguinea</i>
Wilde kardinaalsmuts	<i>Euonymus europaeus</i>
Gelderse roos	<i>Viburnum opulus</i>

Houtgewassen die je moet scheren of snoeien. Het snoeisel is restmateriaal.

Hagen

Hagen zijn vrij strakke groenelementen die worden gebruikt om percelen af te scheiden, om de lengte van een ruimte te doorbreken of om minder fraaie elementen aan het oog te onttrekken. Een haag kan bestaan uit één soort, al dan niet groenblijvend, maar kan ook samengesteld zijn uit verschillende soorten. Hagen zorgen voor veel werk en groenafval. Sommige soorten moet je drie keer per jaar scheren, andere één keer per jaar. De bomen en struiken waarmee je een haag vormt, moeten bestand zijn tegen veelvuldig scheren en ze moeten een mooi gesloten scherm vormen. Gebruik voor een haag dus liever geen soorten als gewone esdoorn, vlier, hazelaar en Gelderse roos. Bij gemengde hagen (samengesteld uit verschillende soorten) moet je er op letten dat de groeikracht van de verschillende soorten gelijkaardig is. Beuk en meidoorn is bv. geen goede combinatie, beuk en hulst wel.

Geschikte soorten voor een haag:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Loofverliezende	
Veldesdoorn of Spaanse aak	<i>Acer campestre</i>
Haagbeuk	<i>Carpinus betulus</i>
Eenstijlige meidoorn	<i>Crataegus monogyna</i>
Beuk	<i>Fagus sylvatica</i>
Zomereik	<i>Quercus robur</i>
Zweedse meelbes	<i>Sorbus x intermedia</i>
Groenblijvende	
Palmstruik	<i>Buxus sempervirens</i>
Gewone hulst	<i>Ilex aquifolium</i>
Gewone liguster	<i>Ligustrum vulgare</i>
Venijnboom of taxus	<i>Taxus baccata</i>
Hemlockspar	<i>Tsuga occidentalis</i>

Leibomen

Leibomen kan je beschouwen als een haag 'op poten'. Ze vormen een zichtscherm op hoogte dat je smal moet houden. Voorbeelden zijn leifruit, leilinden, leiplatanen,...

Leibomen vragen veel werk en brengen veel groenafval voort. Afhankelijk van de boomsoort moet een leivorm twee- tot viermaal per jaar gesnoeid worden. Meestal heb je veel snoeiresten, vooral van snelgroeiende soorten met grote bladeren, zoals platanen.

Leibomen kunnen voor scholen met weinig plaats een goede oplossing zijn om een hoog groenscherm te creëren. Hou er wel rekening mee dat voor leibomen veel kennis nodig is, en dat je een beroep zal moeten doen op een vakman. Hier moet dan financiële ruimte voor zijn.

Houtgewassen die van oudsher 'gekapt' worden en waarvan de opbrengst gebruikt kan worden.

Houtkanten

Houtkanten zijn brede en vaak ook hoge aanplanten van houtgewassen, waar naast struiken ook bomen in kunnen voorkomen. Vroeger werden houtkanten aangeplant omdat het geogste hout voor allerlei doeleinden bruikbaar was, bv. als meubelhout of brandhout. Deze doeleinden maken meteen ook duidelijk dat houtkanten gekapt moeten worden. Dat betekent veel werk en ook veel groenafval als je het geogste hout niet kan gebruiken. Ga dus na of het gekapte hout op school ergens voor kan dienen. Zoniet is de 'oogst' restmateriaal. Kleine hoeveelheden kan je nog composteren, maar grote hoeveelheden moeten naar de groencontainer. Te vaak wordt 'kappen' voorgesteld als een beheersmaatregel. Een betere oplossing is kiezen voor een onaangeroerde houtaanplant: zo beperk je het onderhoud en de hoeveelheid groenresten. Een extra voordeel van een gesloten houtkant is dat die vrijwel geen kruidbeheer vraagt. Waar gekapt wordt, valt er licht op de bodem. Het gevolg: veel, vaak ongewenste kruiden steken er de kop op, wat weer extra beheer vraagt.

Knotbomen

Knotbomen zijn bomen waarvan de takken regelmatig tot aan de basis worden gekapt, voorbeelden zijn essen, wilgen en eiken. Niet alle boomsoorten zijn geschikt voor een kapbeheer. Knotbomen vragen veel werk en geven veel groenafval. Eens je met een knotbeheer begint, moet je het regelmatig herhalen, anders kan de boom scheuren door het gewicht van de takken. De knotfrequentie hangt af van de boomsoort: wilgen en essen moet je om de drie jaar aanpakken, eiken om de tien jaar.

Knotbomen kunnen een oplossing zijn om een 'scherm op hoogte' te krijgen dat toch niet teveel plaats inneemt.

Natuurlijk zit je dan om de zoveel jaar wel met een hoop groenafval. Ga dus eerst na of er geen andere mogelijkheden zijn voor je school.

Bomen die het verdragen om geknot te worden:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Zwarte els	<i>Alnus glutinosa</i>
Haagbeuk of herlaar	<i>Carpinus betulus</i>
Gewone es	<i>Fraxinus excelsior</i>
Zomereik	<i>Quercus robur</i>
Verschillende soorten wilgen	Salix soorten en cultivars

2. Criteria om de plantkeuze te maken

Welke bomen en struiken het geschiktst zijn voor de groenvormen die je gekozen hebt, hangt af van verschillende factoren. Hier volgt een overzicht van de belangrijkste punten waar je op moet letten. Veel van deze informatie vind je terug in plantenlijsten.

De meeste van onze inheemse bomen worden vrij groot, te groot voor beperkte ruimtes als een speelplaats. Bovendien verliezen ze meestal hun bladeren in de winter. We hebben maar weinig groenblijvers. Daarom kiezen we soms voor een kleinere, uitheemse boom of voor een uitheemse groenblijver.

- **De standplaats.** Er is voor elke standplaats (lichtinval, bodemtype, wind en vochttoestand) wel een geschikte boom of struik. Kijk in plantenlijsten of de standplaats van de boom of struik overeenkomt met wat je hem kan bieden. Je kan ook nagaan wat er in een (half)natuurlijk bos in de omgeving groeit om inspiratie op te doen. Een extra aandachtspunt is het aparte micro-klimaat van bebouwde omgevingen. Een speelplaats is een stenige omgeving. Stenen muren hebben de eigenschap om tijdens de dag veel warmte op te slaan en die nadien weer langzaam af te geven. Hierdoor kunnen er planten gedijen die wat vorstgevoeliger zijn, zoals een vijgenstruik (*Ficus ficaria*), een laurierstruik (*Lauris nobilis*) en een klimplant als kiwi.

- **De beschikbare ruimte boven de grond.** Als je een boom of struik kiest, moet je weten hoe hoog en hoe breed hij kan worden. Vaak wordt hier te weinig aandacht aan besteed, en belandt een boom of struik ergens waar hij niet genoeg plaats heeft. Dat kan je dan achteraf alleen nog maar corrigeren door te snoeien: een arbeidsintensieve bezigheid die voor een hoop groenafval zorgt. Vergelijk de beschikbare ruimte dus goed met de hoogte en breedte van het volwassen houtgewas. Hoogte en breedte verschillen sterk van soort tot soort. Een inheemse vogelkers (*Prunus padus*) kan 15 m hoog worden en 8 m breed, waardoor hij tot de kleine(re) boomsoorten wordt gerekend. Een zomereik (*Quercus robur*) kan 20 tot 25 m hoog en breed worden.
- **De beschikbare ruimte onder de grond.** Ook met de grootte van het wortelstelsel moet je rekening houden. Veel scholen kiezen voor solitaire bomen of struiken op de speelplaats, die vaak in een verharding staan. Onder de verharding moet dan genoeg doorwortelbare ruimte aanwezig zijn. Je kan eenvoudig berekenen hoeveel plaats de boom onder de grond nodig heeft. Baseer je daarvoor op het te verwachten beeld van de boom bovengronds. Een eenvoudige vuistregel is dat er minstens $3/4 \text{ m}^3$ doorwortelbare grond nodig is per m^2 kroonprojectie (projectie van de kruin op de grond). Als die doorwortelbare ruimte er niet is, dan zet je beter geen boom.
- **Het opdrukken van de verharding door wortels.** Bomen en struiken waarvan de wortels de verharding kunnen opdrukken (kerselaars, elzen, populieren,...) zijn niet geschikt voor verhardingen. Let er ook op dat je geen soorten neemt die veel worteluitlopers vormen die zich tussen de voegen van de verharding wrikken. In de plantenlijst voor solitaire bomen op de speelplaats is gekozen voor soorten en variëteiten waarvan de wortelgroei de verharding niet opdrukt.
- **De habitus (= vorm van de boom of struik).** Bij aanplantingen op en rond de speelplaats speelt ook de vorm van de boom of struik een belangrijke rol. Denk maar aan het verschil tussen de kruin van een populier en die van een paardenkastanje. Bomen als populieren worden vaak in een rij geplant om een zichtscherp om hoogte te maken. De bomen verstoppen dan bijvoorbeeld het hoge, lelijke magazijn naast de school. In de

schaduw van een paardenkastanje is het dan weer heerlijk zitten of spelen op hete zomerdagen. De habitus is dus belangrijk voor het effect dat je van de boom verwacht. Zo is een massief van meidoorn en sleedoorn door zijn dichte structuur een prima vogelbosje. De doornen van de struiken houden de natuurlijke vijanden van de vogels op een afstand. Wil je een speelbosje, kies dan eerder voor parasolvormige struiken, zoals een vlier (*Sambucus nigra*) of een krentenboompje (*Amelanchier lamarckii*). Daaronder is het heerlijk kampen bouwen. Bolvormige groeivormen, zoals het Chinees klokje (*Forsythia suspensa*), lenen zich daar niet toe, want je kan er onmogelijk onderdoor. Kinderen houden ook van bomen met neerhangende takken, waarachter ze zich kunnen verschuilen. Denk maar aan de treurwilg, de treurberk en de treures. En dan zijn er nog de 'prieelbomen', die zich ook voor originele toepassingen lenen. Zowel prieelbomen als treurbomen zijn gekweekte vormen. De takken van een treurboom hangen vrijwel meteen naar beneden, tot op de grond. Bij een prieelvorm staan de takken bovenaan de stam min of meer horizontaal, en hangen de twijgen en bladeren naar beneden.

- **De groeisnelheid.** Als je vlug resultaat wil, is ook de groeisnelheid een aandachtspunt. Sommige houtgewassen groeien sneller (en zijn dan ook vlugger oud) dan andere. Wilgen en elzen groeien veel sneller dan eiken of beuken. Een vlinderstruik kan zijn volwassen hoogte in drie jaar tijd bereiken, terwijl een mispel daar makkelijk dertig jaar over doet. Voor een speelbosje kies je het best voor snelgroeiende soorten: dan hebben de kinderen die het bosje helpen aanplanten er zelf ook nog wat aan.
- **Wel/niet groenblijvend.** Als je het hele jaar door pakweg een bergloods of een fietsenrek aan het oog wil onttrekken, dan kan je opteren voor groenblijvende bomen of struiken. Niet altijd even makkelijk, want er zijn niet zo veel soorten die voor ons klimaat geschikt zijn. Bovendien zijn ze vaak kieskeurig wat hun standplaats betreft. Laat je daarom niet overhalen om een breedbladige laurier te planten (*Prunus laurocerasus* 'Rotundifolia'). Het is geen sinecure om deze struik in toom te houden. Ook de gewone wilde rododendron (*Rhododendron ponticum*) plant je beter niet. Het is een exoot die zich vrij agressief gedraagt en andere planten-

groei onmogelijk maakt. De olijfwilg (*Elaeagnus x ebbingei*) is een snel groeiende groenblijver die in oktober geurende bloemen geeft. Ook de gewone liguster (*Ligustrum vulgare*) maakt mooie, groenblijvende schermen.

- **De transparantie van het bladerdek.** In een gemengde aanplanting waaronder je nog onderbegroeiing wil, is de transparantie van het bladerdek een aandachtspunt. Zonder licht is onderbegroeiing moeilijk haalbaar. Er zijn bomen die in de zomer zware schaduw geven, zoals beuken en notelaars. Andere soorten hebben een luchtiger lover, zoals essen.
- **Gevoeligheden voor luchtverontreiniging en voor strooizouten.** In de stad zullen bomen en struiken die gevoelig zijn voor luchtverontreiniging het niet goed doen. Er zijn niet veel bomen die strooizouten verdragen.
- **Gevoeligheden voor ziekten en plagen.** Plan je een schaduwboom waaronder kinderen kunnen zitten of spelen? Kies dan geen soort die vatbaar is voor honigdauw (kleverig, druipend vocht). Ook een aantasting door schildluis kan vervelend zijn (gewone esdoorn). Ligt je school in een streek waar de processierups regelmatig gesignaleerd wordt, kies dan liever niet voor een zomer- of wintereik.
- **Takbreuk.** De takken van sommige bomen breken makkelijk af bij sterke wind. Deze bomen zijn dus niet geschikt voor de speelplaats (bv. robinia).
- **Geen/wel vruchten.** Een fruitboom op een verharde speelplaats is niet aangewezen. Fruit moet je op tijd plukken of zacht laten vallen, dus liever op gras. Bovendien kunnen sommige vruchten lelijke vlekken op kleding veroorzaken. Bomen en struiken die vruchten dragen kan je wel in een vogelbosje, heg of struikengordel 'kwijt'. Denk er ook aan dat sommige bessen giftig zijn (zie Bijlage 1: Giftige planten).

- **Natuurbeleving en gebruik in de lessen.** Bloesems, zaden, vruchten, verkleuring van de bladeren in de herfst, ..., het kan allemaal in de lessen aan bod komen. Bij de keuze van soorten kan je ook daar rekening mee houden.
De meeste bomen en struiken die gedijen in ons klimaat bloeien in de lente, vanaf april tot en met juni. Maar er zijn ook soorten die in de winter of in de zomer bloeien. Zomerbloeiende soorten bloeien in de grote vakantie, zodat dat ongemerkt voorbijgaat. Kies dus vooral voor winter- en lentebloeiende soorten, zoals hazelaar, winterbloeiende sneeuwbalstruik, winterjas-mijn, gele kornoelje, lentebloeiende clematis, (sier)appelaar, kerselaar, meidoorn, vlier, krentenboom-pje en boerenjasmijn. Als het gras onder de bomen bezaaid is met gevallen bloesemblaadjes, kan je dat 'vieren' door een speciale activiteit te organiseren (cfr. het feest van de bloeiende kerselaars in Japan). Ook de manier waarop zaden 'verpakt' zitten is zeer divers (noten, vruchten, bessen, ...). 'Helikoptertjes' van esdoorn en linde en gevallen kastanjes zorgen altijd voor extra jolijt.
Kort na de zomervakantie beginnen de bladeren van veel houtgewassen te verkleuren. Je hoeft niet naar Noord-Amerika om een 'Indian Summer' te vieren, kijk bv. naar de (sier)kerselaar, esdoorn, beuk, krentenstruik, Gelderse roos, kornoeljestruiken, kransspiraea en zuurbesstruiken.
Vooral in de winter springen bomen met een opmerkelijke schors in het oog, waaronder verschillende berken- en esdoornsoorten. Boomschors kan heel verschillend zijn qua kleur en structuur. Er zijn bomen met een geribbelde schors, met een schors als een slangenvel, met een witte schors, ...

3. Een houtige aanplant aanleggen

Wanneer aanplanten?

De plantperiode valt samen met de rustperiode van de planten: ze begint als de bladeren gevallen zijn en duurt tot wanneer de planten weer beginnen te botten. De ideale plantperiode voor bomen en struiken met blote wortel of met kluit is het najaar: vanaf eind oktober, begin november, zolang het niet vriest. De bodemtemperatuur is in deze periode nog vrij hoog, wat de wortels tot activiteit stimuleert. De wortels vormen dan al haarworteltjes, zodat het houtgewas water en voedingsstoffen kan opnemen en de tijd krijgt om te herstellen van de verplantingsstress vóór het voorjaar begint. Je kan houtgewassen nog tot eind maart planten, maar dan zal de plant tegelijkertijd wortels en blad moeten vormen, wat meer energie kost. Veel planten worden nu in plastic potten aangeboden (= containerplanten). Containerplanten zijn duurder, maar je kan ze in theorie wel heel het jaar door planten. Toch vraagt planten op het einde van het voorjaar of in de zomer meer zorg. De aangeplante planten kunnen dan snel uitdrogen en je moet ze dan ook geregeld begieten.

Planten aankopen

Maak je plantenlijst op en let hierbij op de juiste Latijnse benaming. Ga met deze lijst naar een boomkwekerij. Veel gemeenten en steden organiseren in het najaar plantacties waar je inheemse bomen en struiken kan kopen. Dat is een lovenswaardig initiatief om inheemse planten en hun ecologisch belang te herwaarderen. Het gaat meestal meestal om jong en klein plantmateriaal, dat ook vrij goedkoop is. Je moet dan wel lang wachten op resultaat. Laat je daardoor zeker niet verleiden om meer te kopen dan waarvoor je ruimte hebt.

Enkele termen die je kan tegenkomen als je een houtige aanplant aanlegt:

- Boom:** Een boom is een houtachtige doorlevende plant met een hoofdstam die minstens een diameter heeft van 7,5 cm op een hoogte van 1,3 meter. Er is een duidelijk gevormde kruin van bladeren die in een volwassen stadium een hoogte en breedte bereikt van minstens 4 meter.
- Struik:** Een struik of heester is een laaggroeiende houtachtige plant die geen hoofdstam heeft en vertakt vanaf de basis. De hoogte van een volwassen struik is meestal 6 (tot 8) meter.
- Hoogstam:** Boom waarvan de kruin zich ontwikkelt op minimaal 2 meter hoogte. Vaak zijn hoogstammen geënt op een onderstam.
- Veer:** Een veer is een boom die bebladerd is vanaf de basis. Sommige soorten zijn slechts als veer verkrijgbaar, bv. beuken. De stam van een beuk wordt immers nooit rechtstreeks aan het zonlicht blootgesteld.
- Bosgoed:** Bosgoed staat voor bomen en struiken die als zaailing worden aangeboden. Ze zijn nog zeer dun en zelden vertakt. Ze zijn beschikbaar in verschillende hoogtes.
- Haagplant:** Planten van bomen en struiken die geschikt zijn om als haag toe te passen. Het grote verschil met bosgoed is dat ze regelmatig geknipt zijn, zodat de plant goed vertakt is van onder tot boven. Ook haagplanten zijn in verschillende hoogtes verkrijgbaar.

Waak erover dat de wortels niet uitdrogen tijdens het transport of het bewaren. Koop je planten het best pas als je ze ook werkelijk gaat planten. Na aankoop haal je de planten uit de plastic of jute zak.

Plantafstanden

Kleine plantafstanden

Eén mogelijkheid is de plantafstanden 'te klein' te kiezen, en later te 'dunnen'. Met plantafstanden van 1 op 1 m – in rechthoekverband of driehoekverband – is sterk 'dunnen' nodig. Dunnen is het rooien van een flink aantal planten na enkele jaren. We noemen deze methode aanplanten met het systeem van wijkers en blijvers.

Grote plantafstanden

Bij deze methode plant je meteen het uiteindelijk gewenste aantal bomen en struiken aan. Houd de uitgegroeide, volwassen aanplanting voor ogen als je de aantallen bepaalt. Je kan hierbij voor grotere 'maten' plantgoed kiezen om direct al wat resultaat te zien. We herhalen het nog eens: de methode met de grote plantafstanden verdient onze voorkeur. Door rekening te houden met de grootte van de volwassen planten vermijd je snoei, en dus ook werk en groenafval.

Vorbereiding

Planten zonder bodembewerking, in het gras

Wilgen, berken, elzen, meidoorn, Gelderse roos en kornoeljes zijn de eerste houtgewassen die verruigde, onbeheerde terreinen inpalmen. Zij verdragen prima de concurrentie van gras. Je kan deze soorten dan ook aanplanten zonder bodembewerking. Eventueel kan je ervoor zorgen dat het gras niet tot tegen het houtgewas groeit door een ruimte errond open te houden, maar dat is niet noodzakelijk. Zolang de struiken en bomen nog klein zijn, kan je er gewoon tussen maaien. Houtgewassen die in gras geplant zijn, groeien trager maar zijn daarom later niet minder sterk en gezond.

Planten met bodembewerking, in naakte en verstoorde grond

Hulst, taxus, hazelaar, eik en beuk zijn houtgewassen die ontkiemen en groeien in de schaduw van andere bomen,

zonder concurrentie met grassen. Daarom kan je ze niet in gras aanplanten.

Als er zware kruidgroei is (ongemaaide en opgehoopte grashompen, kruiden met wortelstokken), dan is spitten de beste methode. Is het terrein erg groot, dan moet je meermaals ploegen. Nadien kan je het terrein grof effenen met een hark (voor kleinere terreinen) of met een frees (voor grotere terreinen).

Gaat het om een braakliggend terrein met verdichte bodem, bv. een stuk vertrappeld gras, dan volstaat een lichte bodembewerking (harken of frezen).

Plant onmiddellijk na de bodembewerking en zorg voor bodembedekking, want op kale grond krijg je massale kruidgroei. Je kan ongewenste kruiden die opkomen natuurlijk ook vaak schoffelen, maar dat is zeer arbeidsintensief. Maak het jezelf dus makkelijk en bedek de bodem zo snel mogelijk (zie Aanplantingen met bomen en struiken > 4. De onderbegroeiing beheren).

Planten

Als je bomen en struiken plant, moet je op enkele dingen letten:

- Graaf een ruim plantgat, ongeveer anderhalve keer zo diep als de kluihoogte. Zorg ervoor dat de wortels zich kunnen spreiden, zowel in de diepte als in de breedte. Vouw wortels nooit dubbel. Plant je op een plek waar voorheen een verharding lag, haal dan alle metselspecie weg nadat je de betegeling hebt verwijderd (de betegeling kan je verwijderen met een breekijzer of koevoet).
- Plant bomen en struiken nooit dieper dan ze op de kwekerij stonden. Vraag aan de kweker om dit duidelijk aan te duiden. De boom of struik kan sterven als je hem niet op de juiste diepte plant. Plant bomen en struiken altijd iets hoger dan ze uiteindelijk moeten komen. Door het plantgat te graven en weer dicht te gooien, komt er veel ruimte tussen de gronddeeltjes. Als de grond 'inklinkt', zakt de plant mee en zal dan te diep staan.
- Zet de boom of struik recht in het plantgat en vraag of iemand hem wil vasthouden. Maak de kluit (= wortels, samen met een klomp aarde) vochtig, wacht tot het water in de bodem is gedrongen en vul het gat met grond. Schud de boom of struik zachtjes heen en weer tijdens het vullen van het plantgat, zodat de grond zich goed tussen de wortels verdeelt. Druk dan de grond

voorzichtig aan rondom de stam en vul eventueel nog wat verder aan met grond. Bij een houtgewas met blote wortel kan je de wortels 'pralineren' in plaats van het plantgat te vullen met water. Maak hiervoor een papje van grond en water waarin je de blote wortels dompelt voor je het houtgewas in het plantgat zet.

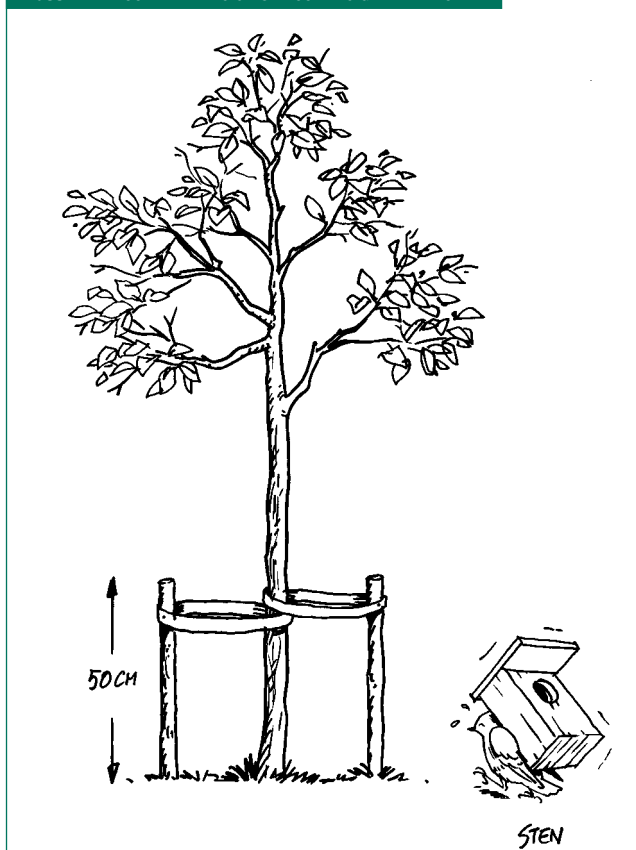
Boompaal

Om te voorkomen dat pas geplante bomen omwaaien, kan je boompalen gebruiken (zie figuur 2). Let wel op: hoe vaster en hoe hoger je een boom aan palen vastmaakt, hoe trager hij zich zelf goed zal verankeren. Dat komt omdat de boom zuinig met zijn energie omspringt. Wordt een boom goed gesteund door boompalen, dan doet hij zelf geen moeite om steunweefsel aan te maken. Hoe langer een boom aan een paal vaststaat, hoe afhankelijker hij er van wordt. Zet een boom niet langer dan twee jaar vast aan kniehoge palen. Dan verankert hij zich het best en krijgt hij de beste diktegroei. De kruin groeit in deze periode minder snel, maar de boom ontwikkelt wel een betere stam en een steviger wortelgestel.

Bemesting

Als je houtige gewassen plant, mag je het plantgat niet bemesten met compost of kunstmest. Het kost een pas geplante – en dus verzwakte - boom of struik veel energie om meststoffen tot boven in de bladeren te krijgen. Een te rijk mengsel in het plantgat vergt zoveel energie van een plant dat hij kan verdrogen. Eerst moeten de wortels aangroeien, pas daarna kunnen de bovengrondse delen zich verder ontwikkelen. Zit de bodem vol puin en moet je andere aarde toevoegen, gebruik dan grond uit de omgeving van de plantplek, potgrond is te voedselrijk.

FIGUUR 2: BOOMPALLEN ALS STEUN VOOR PAS GEPLANTE BOMEN.

4. De onderbegroeiing beheren

Bij het beheer van de onderbegroeiing maken we een onderscheid tussen plantstroken en solitaire bomen en struiken. Plantstroken zijn aanplanten waarin meerdere houtige gewassen (bomen en/of struiken) bij elkaar staan. De boomspiegel van een solitaire boom of struik is een beperkte oppervlakte en het beheer ervan is overzichtelijk. Bij de onderbegroeiing van een plantstrook is de oppervlakte groter, wat een aangepast beheer vraagt.

Een houtige aanplant in een plantstrook

De aanleg van een bomen- en struikenaanplant begint met de bodembewerking en eindigt als de beplanting 'sluit'. Bij struiken kan dit 4 tot 6 jaar duren, bomen doen er veel langer over. Eens het bladerdek van de houtgewassen aansluit, is een plantstrook arbeidsvriendelijk. Er is schaduw en er groeien spontaan bodembedekkende schaduwplanten. Je kan ook zelf schaduwplanten aanplanten of ze aanvullen. Bij het aanplanten van bomen en struiken moet je echter rekening houden met hoogte, breedte en vorm van de volwassen houtgewassen. Zo vermijd je snoeien in de toekomst. Dat houdt dus in dat je de planten op voldoende afstand van elkaar moet plaatsen en dat er in het begin nog veel ruimte is tussen de jonge houtgewassen. Je kan bij de aanleg het best meteen al preventieve maatregelen nemen om ongewenste kruidgroei te voorkomen. Jonge struiken en bomen groeien immers moeizamer als ze moeten concurreren met deze kruiden. Hier volgt een overzicht van de verschillende manieren waarop je de onderbegroeiing van plantstroken kan beheren.

Bedekken met houthaksel/boomschors

Door een laag houthaksel (minimaal 10 cm dik) op de bodem aan te brengen, zorg je ervoor dat aanwaaiende zaden minder kans krijgen om te ontkiemen. Zaden van lichtminnende kruiden die zich al in de bodem bevinden ontkiemen minder snel. De bodem houdt bovendien beter vocht vast en blijft korrelig.

Het houthaksel zal verteren voor de kruinen van de bomen en struiken gesloten zijn. Je zal deze strooisellaag dus nog een tweede keer moeten aanbrengen. Vaker is niet wense-

lijk. Als de strooisellaag verteert, wordt de bodem voedselrijk en dus aantrekkelijk voor hardnekkige wortelonkruiden als brandnetel, zevenblad, ridderzuring,... Daarom combineer je een strooisellaag van houthaksel/boomschors beter met de aanplanting van een kruidlaag met vaste planten.

Houthaksel in combinatie met vaste planten

Plant een kruidlaag aan met planten die zowel zon als halfschaduw voor lief nemen. In de beginfase valt er nog veel licht op de bodem, later veel minder. Voorbeelden van planten vind je in de tabel met vaste planten voor boomspiegels bij solitaire bomen en struiken. Nadat je de kruidlaag aangeplant hebt, bedek je de bodem met een strooisellaag van boomschors of houthaksel. De kruidlaag zal na 2 tot 3 jaar de bodem bedekken en zo ongewenste kruidgroei tegengaan. Zolang de kruidlaag de bodem niet volledig bedekt, blijft selectief wieden nodig. Bij een goede aanleg en een juiste keuze van de bodembedekking zal je 4 tot 6 keer per groeiseizoen moeten wieden. Zodra de bodem volledig met planten bedekt is, volstaat één wiedebeurt bij het begin van het groeiseizoen (eind maart - begin april). Deze werkwijze kan je eventueel ook volgen bij de boomspiegel van een solitaire boom.

Spontane kruidgroei gedogen

Je kan de kruiden en grassen die spontaan de naakte grond inpalmen regelmatig maaien. Je kan dat éénmaal om de veertien dagen doen of maar een paar keer per seizoen, tussen eind april en begin september. Bloeiende grassen en kruiden lokken heel wat insecten en hebben dus zeker een educatieve waarde.

Om de bodem vlakbij bomen en struiken vrij te houden van ongewenste kruiden, kan je boomplaten gebruiken. Boomplaten onderdrukken kruiden en zorgen ervoor dat de houtgewassen beter groeien. Gebruik een boomplaat met een diameter van minstens 60 cm. Er zijn afbreekbare en niet-afbreekbare boomplaten. Afbreekbare boomplaten verdwijnen vanzelf na 2 tot 3 jaar. Hun binnendiameter geeft mee naarmate de boom groeit. Niet-afbreekbare platen moet je verwijderen. Hun binnendiameter is niet flexibel en groeit dus niet mee. Ze kunnen de voet van de stam van jonge houtgewassen beschadigen, als ze te lang blijven liggen.

Akkerbloemen/groenbemesters inzaaien

Je kan de plantstrook inzaaien met bloemenakkermengsels (klaproos, korenbloem,...) en/of groenbemesters (phacelia,

boekweit, gele lupine,...). Samen met deze ingezaaide eenjarigen komen er nog andere eenjarige kruiden op, maar in mindere mate. Het resultaat is fleuriger dan gewoon de spontane kruidgroei gedogen. Om de bodem de eerste jaren bedekt te houden met deze eenjarigen, moet je elke lente de bodem verstoren. Op kleinere oppervlakten kan dat perfect met een hark. Hark niet te diep, zodat je de wortels van de houtgewassen niet beschadigt. Dit beheer is slechts geschikt voor enkele jaren. Akkerbloemen en groenbemesters zijn immers lichtminnende soorten. Zij zullen stilletjesaan verdwijnen als de bomen en struiken groter worden en er meer schaduw komt. Dan moet je niet langer harken. Een spontane kruidvegetatie zal zich dan ontwikkelen of je kan schaduwminnende bodembedekkende planten aanplanten.

Solitaire bomen en struiken

De verticale projectie van de boomkruin op de grond noemen we kroonprojectie of vaak ook boomspiegel. Onder de grond reiken de wortels ongeveer even ver als de kruin boven de grond. Er zijn natuurlijk uitzonderingen. Zo reiken de wortels van smalkronige bomen als de populier veel verder dan de kroonprojectie.

Een boom of struik moet voldoende water, mineralen en zuurstof krijgen. Daarom mag een gedeelte rond de stamvoet niet verhard zijn. Eigenlijk kan je het best de hele boomspiegel onverhard laten. In een kunstmatig milieu, zoals een speelplaats, is dat niet altijd vanzelfsprekend. Laat in ieder geval altijd een gedeelte onverhard. Bij voorkeur moet dat voor een solitaire boom of struik minstens 4 m² groot zijn.

Betreding van de boomspiegel is niet goed voor het houtgewas. Plaats een rooster op het onverharde deel van de boomspiegel, of zorg voor een beplanting die betreding ontmoedigt.

De boomspiegel beplanten

Door een boomspiegel te beplanten houd je ongewenste kruidgroei tegen en bescherm je de bodem tegen uitdroging. Een begroeiing van kruidachtigen (grassen, eenjarigen en vaste planten) weerhoudt kinderen op een speelplaats er niet van om over een boomspiegel te lopen. De planten raken beschadigd door de vele kindervoeten en ook voor het groeiende houtgewas is dit een ongunstige situatie.

Daarom is een beplanting met lage struiken eerder aange-
wezen. Een minpunt is wel dat struiken voedingsstoffen en
vocht aan de grond onttrekken, en zo de groei van de boom
kunnen afremmen. Maar daar staat wel tegenover dat ze
voorkomen dat kinderen de boomspiegel betreden. En daar
heeft de solitaire boom en struik zeker baat bij. Trappelen-
de kindervoeten verdichten namelijk de grond.

Voorwaarden waaraan de beplanting van een boomspiegel
moet voldoen :

- groot herstellend vermogen
- snel sluitend
- weinig veeleisend wat de bodem betreft
- bestand tegen droogte
- onderhoudsarm
- lichteisen aangepast aan de standplaats

Enkele vaste planten die geschikt zijn om boomspiegels
te beplanten:

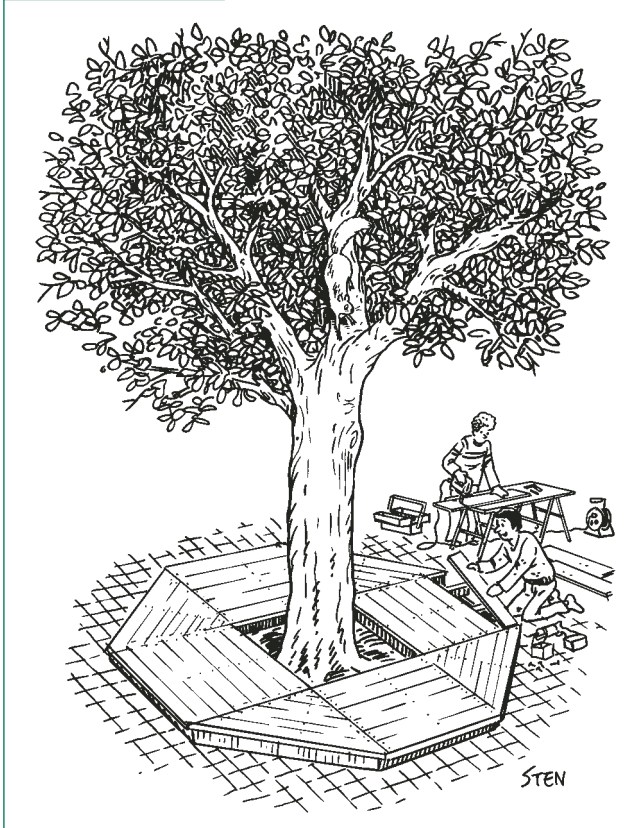
Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Boomspiegels onder oude, grote bomen of struiken, met onvoldoende schaduw voor echte bosplanten (halfschaduw)	
Schoenlappersplant	<i>Bergenia cordifolia</i> + cv
Rotsooievaarsbek	<i>Geranium macrorrhizum</i>
Gewoon nagelkruid	<i>Geum urbanum</i>
Witte veldbies	<i>Luzula luzuloides</i>
Grote veldbies	<i>Luzula sylvatica</i>
Hemelsleutel	<i>Sedum telephium</i>
Grote maagdenpalm (niet onder struiken)	<i>Vinca major</i>
Typisch voor dergelijke boomspiegels is de doorwortelde, droge bodem (vaak zonder humus).	
Boomspiegels onder oude, grote bomen en struiken met voldoende schaduw voor echte bosplanten (schaduw)	
Gewone klimop (niet onder struiken) /	<i>Hedera helix</i> <i>Pachysandra terminalis</i> 'Green carpet'
Kleine maagdenpalm Goudaarbei	<i>Vinca minor</i> <i>Waldsteinia ternata</i>
Boomspiegels onder pas aangeplante bomen en struiken (zon tot halfschaduw)	
Ooievaarsbek	<i>Geranium endressii</i>
Zeepekruid	<i>Saponaria officinalis</i>
Hemelsleutel	<i>Sedum telephium</i>

Veel 'bodembedekkende' lage struiken in het assortiment
van boomkwekers zijn kruipende soorten. Ze zijn oor-
spronkelijk afkomstig uit berggebieden, waar ze door de
extreme weersomstandigheden deze habitus ontwikkelden.
In hun natuurlijke stenige milieu is er nauwelijks concu-
rentie van grassen en andere sterke kruidgroei. Dat ligt
anders in Vlaanderen. Daarom voldoen deze struiken vaak
niet als onkruidwerende beplanting. Grassen en akkerdistel
bijvoorbeeld groeien er gewoon door. Ook veel (bodembe-
dekkende) rozen en doornige, warrige struiken zoals
Japanse dwergkwee (*Chaenomeles japonica*) kunnen een
aantal soorten onkruid niet de baas.

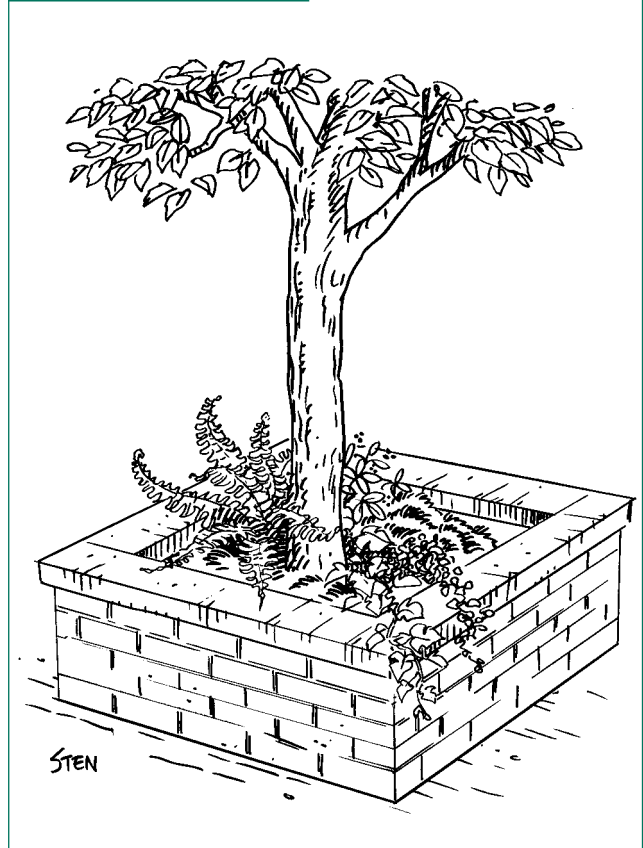
Enkele struiken die geschikt zijn om boomspiegels
te beplanten:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Lage struiken, halfschaduw	
Kardinaalsmuts	<i>Euonymus fortunei</i>
Grootbloemig hertshooi	<i>Hypericum calycinum</i>
Kamperfoelie (struikvorm)	<i>Lonicera nitida</i> 'Elegant', 'Ernest Wilson'*
Sierbraam	<i>Rubus tricolor</i>
Lage struiken, halfschaduw tot volle schaduw	
Struik klimop	<i>Hedera helix</i> 'Arborescens'*
Sierbraam	<i>Rubus tricolor</i>
Sneeuwbes	<i>Symphoricarpos chenaultii</i> 'Hancock'
Struiken (te snoeien), halfschaduw	
Liguster (laag)	<i>Ligustrum obtusifolium</i> var. <i>regelianum</i> *
Struiken (te snoeien), volle schaduw	
Hulst	<i>Ilex aquifolium</i> + cv
Taxus	<i>Taxus baccata</i>*
Struiken, zon tot halfschaduw (onder jonge bomen)	
Lage kornoelje (laag)	<i>Cornus stolonifera</i> 'Kelsey'
*groenblijvend	

FIGUUR 3 : EEN HOUTEN PLATFORM OM BETREDING VAN DE BOOMSPIEGEL TE VERMIJDEN.

FIGUUR 4 : EEN VERHOOGD PLANTGAT.

De boomspiegel bij solitaire bomen niet beplanten

Je kan er ook voor kiezen om de boomspiegel niet te beplanten. Er zijn andere mogelijkheden om betreding te vermijden:

- een houten platform: dit is geen gesloten verharding, de boom krijgt nog zuurstof en water. Het platform beschermt de bodem wel voldoende tegen betreding door de kinderen. De kinderen kunnen erop spelen en het kan dienen als podium voor toneel- en poëzievoorstellingen (zie figuur 3).
- een opstaand raster dat je vrij makkelijk kan verwijderen als je moet wieden
- een verhoogd plantgat (zie figuur 4)

5. Een houtgewas onderhouden

Snoeien als beheersmaatregel: hagen

Wie een haag aanplant, doet dat meestal om een smal, dicht scherm te bekomen. Wil je een haag goed dicht laten groeien, houd hem dan bij het scheren onderaan iets breder dan bovenaan (conische vorm). Zo krijgt de onderkant nog licht en wordt de haag daar niet kaal. Meestal is bij hagen een vrij strakke vorm gewenst. Denk er wel aan dat strak gesnoeide hagen nauwelijks of geen bloemen krijgen. Wil je wel bloemen, kies dan voor een lossere gesnoeide haag. Verwijder het snoeisel dat soms op de bovenkant van de haag blijft liggen. Het verhindert de hergroei van de haag en oogt niet mooi. Enkele uren of dagen wachten vergemakkelijkt de klus. De afgesneden twijgjes zijn dan duidelijker te onderscheiden van de nog levende haag. Hagen kan je het hele jaar scheren, maar de beste periode is van juni tot september.

Jonge hagen

Jonge hagen, vooral van beuk en haagbeuk, scheer je beter niet meteen na het planten volledig in vorm. Laat ze eerst rustig uitgroeien tot de gewenste hoogte. Je kan wel toppen om het vertakken te bevorderen. Bij toppen haal je de groeitop weg, waardoor de onderliggende knoppen kunnen uitgroeien en het houtgewas beter vertakt.

Volwassen hagen

Bij de meeste volwassen hagen volstaat eenmaal scheren eind juli - begin augustus. Wil je een strakke vorm, dan moet je twee keer snoeien: één keer eind april - begin mei en een tweede keer in augustus - september.

Losgesnoeide hagen

Ben je niet zo gesteld op een strakke haag of geef je de voorkeur aan een bloeiende haag, dan is eenmaal scheren genoeg. Wanneer zal vooral afhangen van de soort en van het feit of je nog bessen wil of niet. Ga na of je haag een lentebloeier is of in de zomer bloemen krijgt. Scheer een lentebloeiende haag zoals hulst, meidoorn of sleedoorn na de bloei, maar losjes. Dan krijg je ook nog bessen of vruchten. Een zomerbloeier als liguster, die pas in juli bloeit, scheer je zo vlug mogelijk na de winter. Wacht tot eind maart – begin april, als er nog weinig kans op nachtvorst is.

Problemen oplossen

Snoeien bij bomen en struiken zou zich moeten beperken tot onderhoudssnoei. De bedoeling is meestal kruisende en dode takken weg te halen en de boom of struik luchtiger te maken, zodat licht al de takken in de kroon kan bereiken.

Dode takken weghalen

Denk eraan dat er bij een dode tak al een 'afgrenzing' is gebeurd aan de overgang tak - stam. Zaag dus nooit het nog levende hout als je een dode tak verwijdert (zie figuur 5).

Moet je een dikke tak afzagen, zaag hem dan eerst af tot op een korte stomp. Zo belet je dat de tak door zijn eigen gewicht een gedeelte van de bast van de boom aftrekt, wanneer je hem afzaagt. Verwijder de stomp meteen daarna door hem af te zagen tot aan de takkraag. De takkraag is de verdikking bij de overgang van stam naar tak. Laat het sterke weefsel vlak voor deze kraag zitten.

Kruisende takken

Als je bij een jonge plant merkt dat takken elkaar kruisen, haal dan één tak weg tot aan de takkraag. Doe je dat niet dan zullen de takken later, als ze dikker worden, tegen elkaar schuren.

Over snoeien en scheren

Snoeien is het verwijderen of inkorten van dunne tot dikkere takken van houtgewassen om diverse redenen.

Voor dunne takken die net onder reikhoogte groeien volstaat een snoeischaar die je met één hand kan bedienen. Voor dikkere takken heb je een takkenschuur of een boomzaag nodig, afhankelijk van de dikte van de takken die je wil verwijderen. Takken tot een diameter van 3 cm kan je makkelijk en efficiënt verwijderen met een takkenschuur. Boomzagen kan je bevestigen op een al dan niet uitschuifbare stok waarmee je tot op een hoogte van 5-6 meter kan snoeien zonder een ladder te gebruiken. Er bestaan ook handkettingzagen met een smalle, dunne ketting. Die kan je gebruiken bij moeilijk te bereiken plaatsen waar je met ander materiaal niet bij geraakt. Motorkettingzagen zijn af te raden. Ze nodigen uit tot het weghalen van te zware en vooral te veel takken. Bovendien is het gebruik ervan niet zonder gevaar. Enige scholing is hierbij zeker niet overbodig!

Scheren is een vorm van snoeien waarbij jonge, nieuwe groeischeutjes afgeknipt worden. Meestal gebeurt dit bij hagen en struiken waaraan je vorm wil geven. Het materiaal dat je ervoor gebruikt is een - al dan niet motorische - heggenschuur. Een gewone heggenschuur heeft bij voorkeur een gegolfd blad. Zo heb je een betere grip op de takken. Voor hagen met grootbladig blad gebruik je het best een snoeischaar waarmee je scheut voor scheut knipt. Met een heggenschuur halveer je de bladeren waardoor ze nadien bruin verkleuren.

Opkronen

Vaak worden bomen geplant op een onnatuurlijke en soms eigenaardige plaats. Denk maar aan de vele dreef- en laanbomen op plaatsen waar het verkeer veilig voorbij moet kunnen. Opkronen is dan een noodzakelijke ingreep.

Opkronen betekent de onderste takken van de kroon van een boom weghalen. Zo blijft de stam takvrij tot op een hoogte van 3 tot 6 m. Die ingreep moet gebeuren als de bomen nog jong zijn (wacht zeker niet langer dan 10 jaar na het aanplanten). Laat oude bomen met rust.

Opsleunen

Opsleunen betekent hinderlijke takken verwijderen. Het gebeurt vooral bij struiken met een parasolvormige habitus, maar ook bij struiken waarvan het bebladerd uiterlijk een bolvorm is. Volwassenen zullen niet altijd onder de takken door kunnen wandelen maar voor kleine kinderen zijn het prachtige loofgangen.

Er bestaat een eenvoudig trucje om struiken op te sleunen. Volg de tak of twijg die je weg wil met de hand of met het blote oog tot waar hij begint, dus tot de aanzet aan een andere tak. Daar knip je. Is er nog niet voldoende weggehaald, neem dan die volgende tak en doe daar precies hetzelfde mee. Het kan zijn dat je verder blijft knippen tot aan een dikke hoofdtak voor je tevreden bent met het resultaat. Maar zo kan je rustig stap voor stap werken en haal je niet teveel takken weg.

Wanneer snoeien?

Snoeien gebeurt vaak in de winter omdat het houtgewas dan kaal is, en je dus een duidelijk zicht hebt op de structuur. Snoei dan bij aanhoudend zacht winterweer. Snoeien kan ook in de volle zomer, maar neem hoogstens een vijfde van al het aanwezige groen weg! Snoeien mag niet:

- in de winter bij vorst
- tijdens de periode dat bomen en struiken hun bladeren laten vallen
- als er tekenen van nieuwe groei te bespeuren zijn, zoals zwellende knoppen

Bloeden

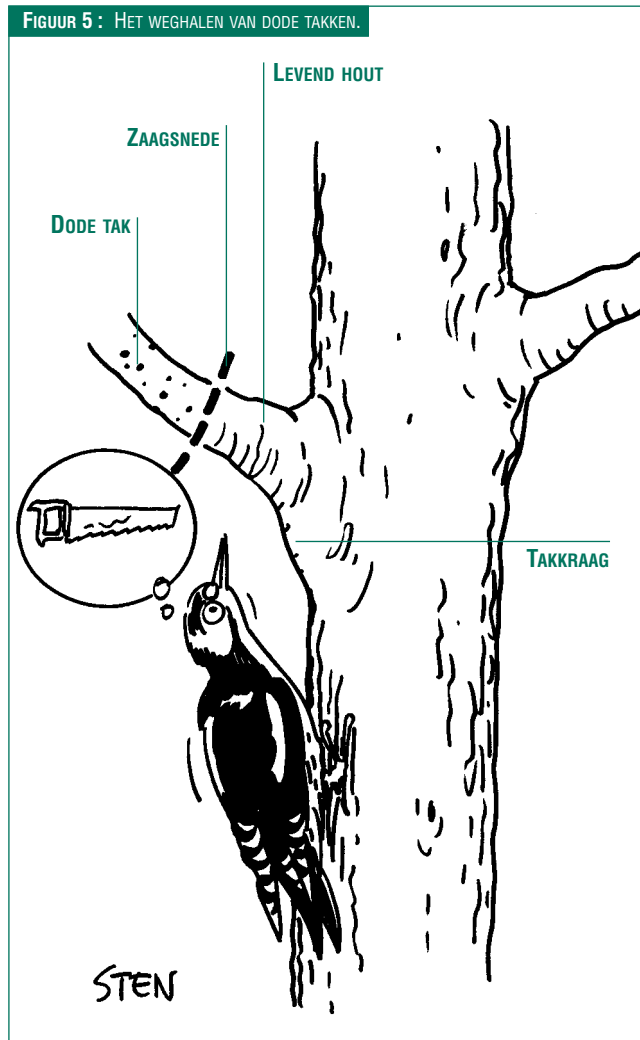
We vermeldde al dat je bomen bij aanhoudend zacht winterweer mag snoeien, maar dat geldt niet voor de 'bloeders'. Het bloeden is het verlies van sappen uit de snoeiwonden. Hierdoor kan de boom sterk verzwakken. Bij de 'bloeders' komt de sapstroom al in de late winter en het vroege voorjaar op gang. Snoei deze soorten daarom bij voorkeur in de zomer of de herfst, dus tussen juni en oktober. Vermijd wel snoeien tijdens de bladval. Voorbeelden van bloeders zijn:

- de ABC bomen (*Acer*, *Aesculus*, *Betula*, *Carpinus*)
- de valse christusdoorn (*Gleditsia triacanthos*)
- de judasboom (*Cercis siliquastrum*)
- vlinderbloemigen zoals goudenregen (*Laburnum anagyroides*) en valse acacia (*Robinia pseudoacacia*)
- notenboom (*Juglans regia*).

Schimmelinfecties vermijden

Als een tak gewond raakt is de kans groot dat er een infectie optreedt, met rot als gevolg. Infectiebronnen zijn de schimmelsporen in de lucht die op de wond terecht komen. Bij houtachtige gewassen wordt de infectie tegengehouden, ingekapseld en afgegrensd voor ze zich kan uitbreiden. Tijdens het groeiseizoen gebeurt dat sneller dan in een rustperiode. Daarom kan je schimmelgevoelige bomen beter in de zomer snoeien. Linde en iep zijn gevoelig voor het meniezwammetje. Pruimen, perzikkbomen, (sier)appels en peren zijn gevoelig voor loodglansziekte. Er bestaan wondafdekmiddelen die je als een pasta op de wonde smeert en ontsmettingsmiddelen. Sommige producten verenigen de twee in één. Als je een product gebruikt, moet je dat doen voor de infectie een kans krijgt. Maar de werking van deze producten is altijd van korte duur. Daarom is het meestal niet nodig de wonde in te smeren, behalve bij soorten die erg gevoelig zijn voor schimmelziekten.

FIGUUR 5 : HET WEGHALEN VAN DODE TAKKEN.

6. Plantenlijst solitaire bomen voor op de speelplaats

In de plantenlijst staan heel wat cultuurvariëteiten. Deze variëteiten zijn geselecteerd op enkele kenmerken die van belang zijn voor bomen die in verhardingen staan. Een boom in een stedelijke, verharde omgeving moet heel wat

meer verdragen dan een boom in zijn natuurlijke omgeving. Bij keuze van de bomen voor de plantenlijst werd met volgende zaken rekening gehouden:

- het vlot groeien in verhardingen
- wortelgroei die verhardingen niet opdrukt
- smallere kruinen
- resistentie tegen veel voorkomende ziekten

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Hoogte (m)	Breedte (m)	Bloei	Bodemseisen	Lichteis	Opmerkingen
Gewone esdoorn	<i>Acer pseudoplatanus</i>	25	15	V	ongeschikt voor natte, arme bodems	Z/H	leuke, speelse zaden
Rode bastaardpaardenkastanje	<i>Aesculus x carnea</i>	20	15	V	geringe bodemseisen	Z	variabel van vorm en bloemkleur; leuke vruchten; aantasting door mineermot mogelijk
Els	<i>Alnus x spaethii 'Spaeth'</i>	20	10	V	geringe bodemseisen	Z/H	weinig last van vraat door elzenhaantje
Tamme kastanje	<i>Castanea sativa</i>	25	10	Z	droge, zure bodem, matig voedselarm	H	lekkere vruchten; drachtplant voor bijen; veel paddenstoelen
Haagbeuk	<i>Carpinus betulus</i> <i>Carpinus betulus 'Frans Fontaine'</i>	25	10	/	leemgrond, doorwortelbare kleigrond of stenige bodem	Z/H	een smal uitgroeiende haagbeuk
Boomhazelaar	<i>Corylus columna</i>	20	5	V	geringe bodemseisen; verdraagt droogte, ongeschikt voor natte bodems	Z/H	mooie bloei; eetbare noten
Meidoorn	<i>Crataegus x lavalleyi</i>	8	5	V	ongeschikt voor arme, droge bodems	Z/H	mooie bloesems en bessen; mooie herfstverkleuring; broed- en schuilplaats voor vogels
Gewone es	<i>Fraxinus excelsior 'Altena'</i>	25	15	/	vochtige en voedselrijke bodem, niet op zure zandgrond	Z/H	
Pluim-es	<i>Fraxinus ornus</i>	10	6	/	groeit op drogere, armere bodem, tenzij veredeld op <i>F. excelsior</i>	Z/H	gevoelig voor late nachtvorst; lekkere geur
Valse christusdoorn	<i>Gleditsia triacanthos f. Inermis</i>	30	25	Z	rijke, vochthoudende bodem	Z/H	lange peulen in de herfst; variëteit Inermis is doornloos; de geveerde bladeren geven lichte schaduw op een speelplaats
Walnoot	<i>Juglans regia</i>	25	15	V/Z	op stikstofrijke bodem, goed gedraineerd; warmere standplaats	H	lekkere vruchten
Hopbeuk	<i>Ostrya carpinifolia</i>	16		/	geringe bodemseisen		mooie zaden
Esdoornbladige plataan	<i>Platanus hispanica (P. Acerifolia)</i>	30		/	geschikt voor alle niet te arme bodems; chlorose-verschijnselen op gronden met een hoge pH (kalkrijke gronden)		winterhard, maar gevoelig voor late vorst
Sierpeer	<i>Pyrus calleryana 'Chanticleer'</i> <i>'Red Spire'</i>	15	8	V	geringe bodemseisen	Z	mooie bloesems en bessen; mooie herfstverkleuring; broed- en schuilplaats voor vogels
Zomereik	<i>Quercus robur</i>	40	20	/	geringe bodemseisen	Z/H	vaak vorstscheuren in de stam; leuke vruchten
Moeraseik	<i>Quercus palustris</i>			/	geringe bodemseisen; niet op kalkrijke bodems	Z/H	leuke vruchten
Zweedse lijsterbes	<i>Sorbus intermedia</i>	10		V	geringe bodemseisen	Z/H	mooie bessen
Winterlinde of kleinbladige linde	<i>Tilia cordata</i> <i>Tilia cordata 'Rancho'</i>	25	20	Z	geringe bodemseisen	Z/H	geurende bloesems die geschikt zijn voor thee kleiner dan <i>Tilia cordata</i> ; geurende bloesems die geschikt zijn voor thee
Zomerlinde of grootbladige linde	<i>Tilia platyphyllos 'Örebro'</i>	25	20	Z	geringe bodemseisen	Z/H	geurende bloesems die geschikt zijn voor thee
Zilverlinde	<i>Tilia tomentosa</i>	20		Z	geringe bodemseisen	Z	geurende bloesems die geschikt zijn voor thee; minder last van 'druipen'
Legende	Bloei: Lichtbehoefte:	V: voorjaar Z: zom	Z: zomer H: halfschaduw	S: schaduw			

GROENDAKEN

In België zijn ze nog niet zo talrijk, maar in Duitsland en Zwitserland zie je ze al vaak: groendaken. Geen wonder ook, want groendaken bieden heel wat voordelen. Ondertussen is het groendak ook in Vlaanderen aan een opmars bezig, dankzij meer promotie en interessante subsidiemogelijkheden. Met de financiële steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap kennen verschillende steden en gemeenten een subsidie toe aan inwoners die een extensief groendak willen aanleggen. Wil je weten of ook jouw gemeente/stad een subsidie voor groendaken toekent? Neem dan contact op met de duurzaamheids- of milieu-ambtenaar. De subsidie bedraagt minstens 25 euro/m². Als je weet dat de prijs van een extensief groendak 20 tot 65 euro/m² bedraagt, dan is een groendak op school zeker het overwegen waard.

1. Wat is een groendak?

Een groendak is een dak met een bedekking die hoofdzakelijk uit levende planten bestaat. Dat lijkt eigenaardig, want een dak is op het eerste zicht allesbehalve een geschikte omgeving voor planten. De dakdichting (roofing, golfplaten, ...) biedt weinig houvast aan plantenwortels en houdt geen water en voedsel vast. Bovendien kent een dak enorme temperatuurschommelingen. Toch zijn er daken waar planten op natuurlijke wijze verzeild geraken. De spontane ontwikkeling van een groendak neemt al gauw 10 tot 20 jaar in beslag, maar de mens kan een handje helpen door zelf een groendak aan te leggen. Er zijn twee soorten groendaken: intensieve en extensieve.

Intensieve groendaken

Intensieve groendaken zijn echte daktuinen. Er kunnen grassen, kruiden, struiken en zelfs volwassen bomen groeien. Ze vergen dus ook evenveel onderhoud als een gewone tuin. Deze groendaken kan je inrichten als een 'echte' tuin, met vlinderpaden, zithoekjes en soms zelfs een vijver. De bodemlaag (= substraatlaag) moet minstens 20 cm dik zijn, als je grote bomen in de daktuin wil zelfs meer dan 70 cm.

Een intensief groendak stelt dan ook speciale vereisten aan de constructie waarop het ligt. Het gewicht van een intensief groendak kan wel 300 tot 1500 kg/m² bedragen. Een intensief groendak kan ook alleen maar aangelegd worden op daken met een helling kleiner dan 6°. Bij een grotere helling is de kans reëel dat de substraatlaag sterk erodeert.

Extensieve groendaken

Bij een extensief groendak bestaat de begroeiing voornamelijk uit sedums (= vetplantjes), mossen en kruiden. Deze groendaken hebben weinig onderhoud nodig. Door het voedselarme substraat en de beperkte substraatdikte kunnen maar weinig soorten onkruid zich er handhaven. Op een extensief groendak mag je niet lopen: de substraatlaag en de vegetatie verdragen dat niet. Voor de begroeiing van een extensief groendak is een substraatlaag van minimaal 5 cm en maximaal 20 cm dikte aangewezen. Een extensief groendak weegt dan ook veel minder dan een intensief, namelijk 70 tot 200 kg/m² in verzadigde toestand (wanneer de maximale hoeveelheid water wordt vastgehouden). Extensieve groendaken hebben meestal geen aangepaste dakconstructie nodig, je kan ze dus op veel bestaande daken aanbrengen. Niet alleen platte daken, maar ook hellingen tot 45° kan je zonder veel extra problemen met een extensief groendak vergroenen.

2. Waarom een groendak aanleggen?

Voordelen

Om te beginnen zijn er **esthetische** voordelen: het is aangenamer om naar planten en bloemen te kijken dan naar een laag zwart bitumen. Een groene omgeving heeft een positieve invloed op de gemoedstoestand van mensen. De afwisseling van de seizoenen zorgt bovendien voor variatie. Groendaken staan dus zeker en vast al garant voor een mooier uitzicht. Maar ze bieden meer voordelen:

- Als je alleen naar de aankoopkosten van een groendak kijkt, is een groendak duurder dan een traditioneel dak. Maar je moet ook de **langere levensduur** van groendaken in rekening brengen. Zo wordt de levensduur van platte daken met bitumen zelfs verdubbeld dankzij een groendak. Die langere levensduur is grotendeels te danken aan de bescherming die de bovenliggende lagen en vegetatie bieden aan de dakdichting. Een groendak beschermt de dakdichting tegen UV-straling, tegen temperatuurschommelingen (die scheuren en barsten in de dakdichting kunnen veroorzaken) en tegen extreme weersomstandigheden (hagel, stormwind,...).
- Een groendak zorgt voor een bijkomende **warmte-isolatie** van het dak, met als gevolg lagere verwarmingskosten in de winter. In de zomer voorkomt een groendak dat de temperatuur onder het dak te hoog oploopt. Naast zijn thermisch isolerende werking heeft een groendak ook een **geluidsdempend** effect, omdat het een deel van het lawaai 'opslorpt'.
- De laatste jaren komt wateroverlast steeds vaker in het nieuws. Een groot deel van de oppervlakte in verstedelijkte gebieden bestaat uit verhardingen. Hierdoor krijgt het regenwater geen kans meer om in de bodem te dringen, maar wordt het onmiddellijk afgevoerd naar de riolering. Die raakt, zelfs bij relatief kleine buien, overbelast, met lokale overstromingen als gevolg. Waar regenwater valt, zou het zo lang mogelijk vastgehouden moeten worden, zodat niet alle neerslag onmiddellijk afvloeit naar het rioleringsstelsel. Scholen, die zelf vaak heel wat verharde oppervlakten bezitten, kunnen hun steentje bijdragen door een groendak aan te leggen. Groendaken houden het **regenwater tijdelijk vast** en beperken zo de afvoer ervan. De hoeveelheid neerslag die vastgehouden wordt, hangt af van het type groendak. Intensieve groendaken houden meer water vast dan extensieve, omdat ze een veel dikkere substraatlaag hebben. Maar ook een extensief groendak met een substraatdikte van 5 à 10 cm presteert niet slecht: er wordt op jaarbasis 30 à 40 % minder water afgevoerd dan zonder groendak.
- Groendaken **verbeteren** de kwaliteit van het **leefmilieu**. Ze zuiveren de lucht door stofdeeltjes en schadelijke stoffen op te nemen en af te breken. Ook het regenwater ondergaat een zuiveringsbeurt. Als het regenwater door het groendak stroomt, wordt een deel van de vervuilende stoffen eruit gefilterd. In steden heerst een stadsklimaat. De temperatuur ligt

er hoger en de luchtvochtigheid lager dan buiten de steden. De voornaamste oorzaken daarvan zijn de verwarming van gebouwen, het verkeer en de warmte-absorptie door stenige oppervlaktes. Groendaken kunnen zo'n stadsklimaat 'temperen': de planten verdampen veel water en doen zo de luchtvochtigheid toenemen en de temperatuur dalen.

- Het aanleggen van een groendak creëert in stedelijke gebieden een habitat voor fauna en flora, wat de **biodiversiteit** ten goede komt.

Nadelen

Naast deze talrijke voordelen is er ook een keerzijde aan de medaille, al wegen de nadelen van een groendak zeker niet op tegen de vele voordelen. Een vaak gehoord argument tegen groendaken is dat ze gevaarlijk zijn voor de dakdichting en aanleiding geven tot lekken. Als er dan een lek in de dakdichting komt, is dat moeilijk op te sporen en te herstellen. Bij de eerste groendaken was dat inderdaad een probleem. Maar ondertussen is er al veel onderzoek verricht naar waterdichtende lagen, waardoor lekken niet meer voorkomen. Een voorwaarde is natuurlijk wel dat het groendak correct geplaatst en onderhouden wordt.

3. De opbouw van een groendak

Zoals we eerder al vermeldden: een dak is eigenlijk geen gunstige omgeving voor planten. Om snel tot een mooi resultaat te komen, zullen we de natuur een handje moeten helpen door de omstandigheden op het dak plantvriendelijker te maken. Een belangrijke vereiste is dat er genoeg water en voedsel aanwezig is voor de planten. Een aangelegd groendak bestaat uit verschillende lagen, die er samen voor zorgen dat plantenleven op het dak mogelijk wordt (zie figuur 6). Hier volgt een overzicht van de verschillende lagen:

- De **bestaande dakstructuur** moet het gewicht van de verschillende lagen kunnen dragen in alle mogelijke omstandigheden (waterverzadigd na een onweer, volgroeide planten, sneeuw in de winter en eventueel de personen die erop rondlopen).

- Een dak moet ervoor zorgen dat het binnenshuis droog blijft. Het is de **dakdichting** die moet verhinderen dat vocht binnendringt. Op bijna elke soort dakdichting kan een groendak aangelegd worden, mits de nodige voorzorgen.
- De dakdichting moet de wortelgroei van planten kunnen weerstaan. In sommige gevallen is een **wortelvast vlies** of een **wortelkerende laag** noodzakelijk om de dakdichting te beschermen tegen beschadigingen door plantenwortels. Dat is zeker nodig bij dakdichtingen uit bitumen (= een teerproduct). Bitumen kan voor bepaalde planten namelijk dienst doen als voedingsbodem. De dakdichting zal in dat geval beschadigd raken door de wortels en zijn waterdichte eigenschappen verliezen. Er bestaan ondertussen heel wat dakdichtingsmaterialen die voldoende wortelvast zijn, zoals EPDM-rubber.
- Een **beschermlaag** kan aangebracht worden om de onderliggende lagen te beschermen, maar vaak vervult de wortelkerende laag of de drainagelaag deze functie al en is een extra beschermlaag overbodig.
- Een **drainagelaag** voert een teveel aan water af bij hevige neerslag. De drainage verloopt optimaal als de drainagelaag verbonden is met een goed afvoersysteem.
- Een **filterdoek** verhindert dat de drainagelaag verstopt raakt met partikels uit de substraatlaag.
- De **substraatlaag** of **bodemlaag** heeft verschillende belangrijke functies. Om te beginnen hechten de planten zich er met hun wortels in vast. Verder levert de substraatlaag de planten minerale voedingsstoffen en water. Deze laag moet dus voldoende water kunnen vasthouden. Een andere belangrijke eigenschap voor

een substraatlaag is haar luchtdoorlaatbaarheid. In plaats van enkel een substraatlaag aan te brengen, kan men ook kiezen voor de combinatie van een vochtbufferende laag met daarop een substraatlaag. De planten zullen dan ook in de vochtbufferende laag wortelen, en een dunnere substraatlaag volstaat dus.

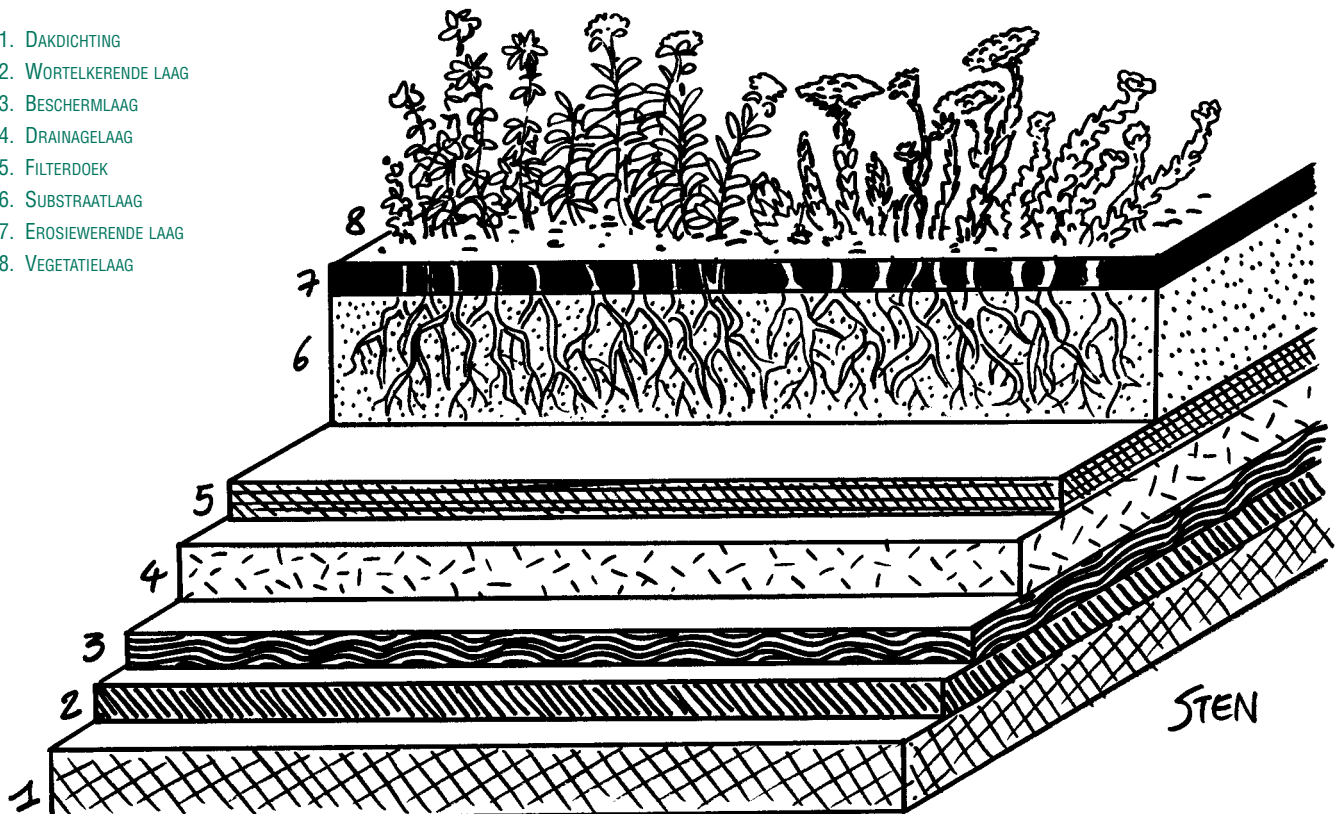
- Afhankelijk van de hellingsgraad van het dak kan een **erosiewerende laag** nodig zijn om de substraatlaag tegen erosie te beschermen. Als de substraatlaag grotendeels bedekt is met vegetatie is de kans op erosie echter klein.
- De **vegetatielaag** kan, afhankelijk van het type groendak, uit mossen, sedums, grassen, struiken en bomen bestaan. De vegetatie kan je zaaien of te planten. Er bestaan ook voorgekweekte vegetatiematten.

Deze opbouw van lagen vind je zowel bij intensieve als bij extensieve groendaken terug. Het verschil tussen de twee types zit in de dikte van de lagen. Zo zal de substraatlaag bij een intensief groendak veel dikker zijn dan bij een extensief. Alle lagen moeten niet altijd aanwezig zijn bij een groendak. Bij hellende daken kan de drainagelaag soms achterwege blijven en op platte daken is een erosiewerende laag meestal overbodig.

Aan dakranden en rond bv. lichtkoepels en ventilatoren, is het aangeraden (verplicht in Duitsland voor brandveiligheid) om een vegetatievrije zone te voorzien. Door op die plaatsen de substraat- en vegetatielaag te vervangen door een laag grind of tegels, kan overtollig water makkelijk weg. De rand van de dakdichting is zo meteen ook beschermd tegen eventuele wortelgroei.

FIGUUR 6 : DE VERSCHILLENDE LAGEN WAARUIT EEN GROENDAK KAN OPGEBOUWD ZIJN:

1. DAKDICHTING
2. WORTELKERENDE LAAG
3. BESCHERMLAAG
4. DRAINAGELAAG
5. FILTERDOEK
6. SUBSTRAATLAAG
7. EROSIEWERENDE LAAG
8. VEGETATIELAAG

4. Hoe een extensief groendak aanleggen?

Hieronder kan je meer in detail lezen met welke materialen je een extensief groendak kan aanleggen. Over intensieve groendaken geven we niet meer informatie, omdat ze niet voor elk dak geschikt zijn. De meeste dakconstructies lenen zich voor een extensief groendak, maar ga toch eerst na of je dak het extra gewicht van een groendak kan dragen. Voor een dragende constructie uit beton is dat in principe geen probleem, maar bij een constructie met houten balken moet je voorzichtiger zijn. Kijk de draagkracht van de balken zeker na en vraag bij twijfel advies aan een architect of bouwdeskundige.

Belangrijk om te weten als je een groendak wil aanleggen:

- De beste periode om een groendak aan te leggen is tussen maart en oktober. Vermijd wel beter de zomermaanden juli en augustus: het klimaat kan dan de kans op een geslaagde begroening sterk doen afnemen.
- Extensieve groendaken zijn niet bestand tegen regelmatige betreding, het zijn daken om naar te kijken. Het leukst is dus als de leerlingen het dak kunnen zien (vanuit het klaslokaal of de refter, vanop de speelplaats,...).
- Voor de aanleg van een extensief groendak is geen stedenbouwkundige vergunning nodig.

De methode die we hier beschrijven is er één die handige doe-het-zelvers zelf kunnen uitvoeren, zowel voor platte als voor hellende daken. Het is zeker niet de enige methode om een groendak aan te leggen, maar ze wordt in Duitsland

al meer dan 20 jaar gebruikt. De materialen kan je vinden bij gespecialiseerde firma's en soms bij aannemers die groendaken plaatsen (aannemers die groendaken aanleggen zijn er genoeg, maar vaak kan je er geen materiaal voor eigen gebruik aankopen). Het materiaal om een extensief groendak van dit systeem aan te leggen kost ongeveer 50 euro/m² (als je werkt met sedumspruiten en niet met vegetatiematten).

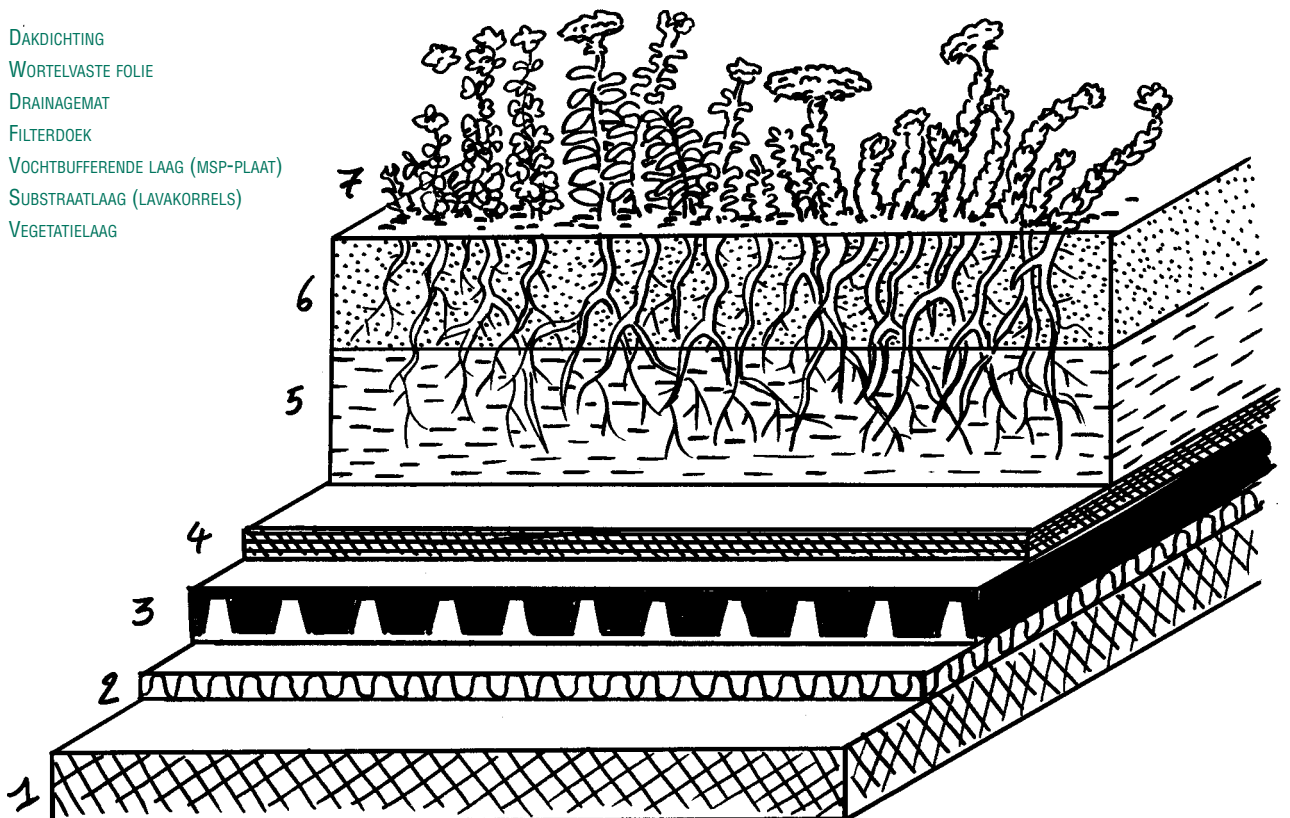
Platte daken

Ga voor een **plat dak** als volgt te werk (zie figuur 7):

- De **dakdichting** moet bestand zijn tegen wortelgroei. Veel platte daken hebben echter een bitumen afdichting, die niet wortelvast is. Wil je deze dakdichting behouden, plaats dan een **wortelvaste folie**. Een alternatief is een dakdichting uit EPDM-rubber aanbrengen.
- Breng vervolgens een drainagesysteem aan. Gebruik een **drainagemat**, bestaande uit allemaal nopjes, waarover een filterdoek voorzien is. Een drainagemat met een dikte van 1 cm volstaat.
- De volgende laag is een **vochtbufferende laag**, die grote hoeveelheden water moet kunnen vasthouden. Ze bestaat uit minerale rotswol (msp-plaat). Deze platen bestaan in twee diktes, namelijk 2,5 en 5 cm, waarbij de keuze van de dikte bepaald wordt door de ligging van het dak. Vaak is 5 cm dikte de beste oplossing. De meeste daken krijgen veel zon en hebben er baat bij zoveel mogelijk water vast te houden.
- Als **substraat** zijn lavakorrels een goede keuze. Door hun hoekige vorm zorgen ze voor een goede stabiliteit,

FIGUUR 7 : DE VERSCHILLENDE LAGEN BIJ EEN EXTENSIEF GROENDAK, AANGELEGD VOLGENS DE BESCHREVEN METHODE:

1. DAKDICHTING
2. WORTELVASTE FOLIE
3. DRAINAGEMAT
4. FILTERDOEK
5. VOCHTBUFFERENDE LAAG (MSP-PLAAT)
6. SUBSTRAATLAAG (LAVAKORRELS)
7. VEGETATIELAAG

wat bij kleikorrels niet het geval is. Lavakorrels zijn rijk aan mineralen en kunnen veel voedingsstoffen opslaan. Bovendien hebben de korrels veel poriën, wat gunstig is voor de lucht- en waterhuishouding. Een substraatlaag van 2 à 3 cm volstaat, omdat de plantjes ook in de msp-plaat zullen wortelen.

- Om **vegetatie** aan te brengen zijn er verschillende mogelijkheden. De goedkoopste manieren zijn het zaaien van zaden en het verspreiden van levende plantendelen. Deze laatste methode wordt vooral gebruikt om sedumsoorten aan te brengen. Sedumspruiten (stukjes sedumplanten, al dan niet met wortel) worden meestal geleverd in zakken met daarin een mengeling van verschillende soorten. Strooi ze uit over het substraat, na enkele weken hebben ze zich spontaan vastgeworteld. Span bij voorkeur wel een vogelnet om te voorkomen dat vogels zich te goed doen aan de stekken of dat de wind ze van het dak blaast. Of je nu zaait of sedumspruiten uitstrooit, na twee jaar heb je al een volledig begroeid groendak. Je krijgt nog sneller resultaat als je werkt met voorgekweekte vegetatiematten. Dat zijn maten uit kokosvezels, begroeid met bv. sedumplantjes, die je zo op de msp-plaat kan plaatsen.

Hellende daken

Voor **hellende daken** geldt al het bovenstaande ook, maar bij hellingen vanaf 15 à 20° moet je extra maatregelen treffen om te voorkomen dat de substraatlaag afglijdt. Plaats dwarslatten om het dak in compartimenten te verdelen. De afstand tussen twee opeenvolgende latten wordt bepaald door de hellingsgraad van het dak. Je kan voor zo'n lattenstelsel kiezen tussen kunststof of hout. Druk bij een hellend dak de lavakorrels goed aan op de msp-platen. Als de ondergrond vlak is, moet je ook bij een hellend dak een drainagelaag aanbrengen om een goede water- en lucht-huishouding te garanderen. Op golfplaten is een drainagelaag niet nodig.

5. Planten kiezen voor een extensief groendak

De planten op een groendak moeten aangepast zijn aan de extreme omstandigheden die zich op een dak voordoen (sterke temperatuurschommelingen, droogteperiodes, een dunne substraatlaag,...). Kijk goed naar de **standplaatskarakteristieken** van de planten voor je groendak, zodat je zeker weet of ze geschikt zijn voor het leven op een extensief groendak. Zorg ook voor voldoende **variatie** in de planten. Elk dak wordt gekenmerkt door een bepaalde oriëntatie, helling, ..., waardoor het moeilijk te voorspellen is welke soorten het goed zullen doen en welke niet. Hoe meer variatie in de planten, hoe groter de kans op een succesvolle begroening.

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Gele look	<i>Allium flavum</i>
Bieslook	<i>Allium schoenoprasum</i>
Loopkamille of Roomse kamille	<i>Chamaemelum nobile trenaeague</i>
Steenanjer	<i>Dianthus deltoides</i>
Echte marjolein	<i>Origanum vulgare</i>
Muurpeper	<i>Sedum acre</i>
Wit vetkruid (+ variëteiten)	<i>Sedum album</i>
Tripmadam	<i>Sedum rupestre</i>
Sedum van Nice	<i>Sedum sediforme</i>
Zacht vetkruid	<i>Sedum sexangulare</i>
Roze vetkruid (+ variëteiten)	<i>Sedum spurium</i>
Huislook	<i>Sempervivum tectorum</i>
Echte gamander	<i>Teucrium chamaedrys</i>
Wilde tijm	<i>Thymus serpyllum</i>

In de tabel vind je enkele soorten die geschikt zijn voor een extensief groendak. Slechts een klein deel van de soorten, voornamelijk sedums, zijn beschikbaar als voorgekweekte vegetatiematten. De meeste soorten moet je zaaien of planten. De lijst is zeker niet volledig, maar toont een kleine, interessante selectie van mogelijke plantensoorten.

6. Een extensief groendak onderhouden

Startonderhoud

Hoe en wanneer je de planten hebt aangebracht, zal bepalen of een startonderhoud nodig is. In het begin kan het nodig zijn om de planten regelmatig water te geven. Pas als de planten het substraat voldoende doorworteld hebben, zijn ze bestand tegen droge periodes. Dat geldt ook voor sedumplantjes. Volgroeid zijn ze bestand tegen lange droogteperiodes, maar als kiemplantjes bezitten ze nog geen droogteresistentie.

Zolang het substraat niet helemaal bedekt is, kan ongewenste vegetatie de kop opsteken. Gelukkig is onkruid meestal geen groot probleem op extensieve groendaken. De substraatlaag is dun en voedselarm, zodat ongewenste soorten na enkele maanden vanzelf afsterven. Kiemt er toch teveel onkruid, zodat het de ontwikkeling van de dakvegetatie in gevaar kan brengen, dan moet je het manueel verwijderen.

Infobrochure 'Extensieve groendaken'

Meer informatie over groendaken vind je in de brochure 'Extensieve groendaken' van de afdeling Bos & Groen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Je kan ze gratis downloaden op www.bosengroen.be.

Gewoon onderhoud

Extensieve groendaken vragen nauwelijks onderhoud. In normale omstandigheden volstaat een jaarlijkse onderhoudsbeurt. Een goed moment hiervoor is september. Dan doe je het volgende:

- Verwijder met de hand ongewenste spontane begroeiing. Sommige van deze planten mag je tolereren, omdat ze bij een droogteperiode toch afsterven. Het is wel noodzakelijk om spontane wildgroei van houtige gewassen, zoals jonge bomen en struiken, uit te trekken. Let op dat je zo weinig mogelijk substraat mee verwijdert.
- Voer het plantenafval af.
- Bemesten en extra water geven is meestal niet nodig, want de plantjes op een extensief groendak zijn goed aangepast aan extreme levensomstandigheden. Alleen als het overleven van de planten echt in het gedrang komt, kan je water en - hoogst uitzonderlijk - voedingsstoffen toevoegen.
- Verwijder ongewenste vegetatie en sterk groeiende bodembedekkers in de vegetatievrije zones langs de dakranden en rond bv. lichtkoepels. Zo bescherm je de rand van de dakdichting tegen wortelgroei en verbeter je de brandveiligheid. Een goed ontworpen en onderhouden groendak brengt geen brandgevaar met zich mee. Er is maar weinig brandbaar materiaal aanwezig en de kiezelstrook langs de dakrand zorgt voor een scheiding met de aangrenzende gebouwen of muren.

POELEN

1. Wat is een poel?

Poelen zijn kleine, ondiepe waterpartijen met weinig of geen stroming. Door hun geringe diepte kan het zonlicht overal tot op de bodem doordringen, zodat waterplanten zich over de hele oppervlakte kunnen vestigen.

Vroeger hadden poelen verschillende functies: ze zorgden voor een waterreserve in droge periodes, het vee kon er drinken en er was altijd bluswater in de buurt. De laatste decennia hebben poelen deze functies verloren en daarmee verdween ook de wil om poelen te beheren en te behouden. Veel verwaarloosde poelen zijn door een gebrek aan beheer 'verland'. Andere werden gedempt – opgevuld met puin, grond of ander afval – of moesten plaats maken voor huizen en andere infrastructuur. Zo verdwenen poelen bijna volledig uit het landschap.

Er zijn niet alleen veel minder poelen dan vroeger, hun waterkwaliteit is er vandaag ook slechter aan toe. De toevoer van nutriënten, pesticiden en andere toxische stoffen heeft een nefast effect op het poelleven. Deze stoffen kunnen inspoelen van nabijgelegen landbouwgronden of via wind en regen in de poel terechtkomen. Gelukkig groeit het besef dat poelen waardevolle biotopen zijn. Er komen steeds meer initiatieven om poelen te herstellen of aan te leggen. Waarom zou je dus niet een poel op het schoolterrein aanleggen? Enkele argumenten om voor een poel te kiezen:

- Poelen hebben een hoge esthetische waarde. Het zijn plekjes waar je zalig weg kan dromen of heerlijk kan ontspannen.
- De bewoners van het zoetwatermilieu zijn door biotoopverlies en watervervuiling sterk bedreigd. Door een poel aan te leggen, creëer je een omgeving waarvan veel planten en dieren dankbaar gebruik zullen maken. Sommige soorten (bv. amfibieën, veel insecten en slakken) zijn volledig afhankelijk van stilstaand water van goede kwaliteit om te overleven. Aan andere soorten biedt de poel in meer of mindere mate drinkwater, beschutting en/of voedsel.
- Water betekent leven. Poelen herbergen op een kleine ruimte een grote diversiteit aan organismen. De levensvormen in een poel zijn nauw met elkaar verweven, zodat je een heus ecosysteem in de achtertuin van de

school hebt. Bij een poel kunnen de leerlingen streekeigen planten en dieren en hun relaties met elkaar en de omgeving bestuderen. Een poel biedt tal van educatieve mogelijkheden.

De meest ecologische oplossing is de aanleg van een 'natuurlijke' poel. Daarvoor gebruik je geen kunstmatige waterdichting. Dat is mogelijk op terreinen met een ondoorlaatbare bodemlaag (bv. bij een kleibodem). De werken zullen er dan uit bestaan de zone uit te graven of het bestaande wateroppervlak te vergroten. Raadpleeg in ieder geval een vakspecialist om te vermijden dat je biologisch interessante milieus wijzigt of de ondoorlaatbare laag tijdens het afgraven beschadigt.

Meestal zal bij poelen op schoolterreinen een kunstmatige waterdichting nodig zijn. In dat geval heb je eigenlijk een vijver, maar in deze handleiding gebruiken we ook bij kunstmatige waterdichtingen de term 'poel'. Het is namelijk de bedoeling dat je vijver de kenmerken van een natuurlijke poel zo goed mogelijk nabootst.

Onderzoek de plaats waar je een poel wil aanleggen grondig. Vind je er zeldzame, waardevolle begroeiingen, graaf dan op die plaats zeker geen poel. Het is de bedoeling om natuur te creëren, niet om bestaande waardevolle milieus te vernietigen!

2. Enkele belangrijke begrippen

Voor je een poel begint te graven, is het nuttig om de omgevingsfactoren die het leven in de poel beïnvloeden wat beter te leren kennen. We hebben het dan over **abiotische factoren**: eigenschappen van de niet-levende omgeving die invloed hebben op de organismen in de poel. In een zoetwaterplas zijn dat o.a. lichtsterkte, zuurheidsgraad, zuurstofgehalte, nitraatgehalte en temperatuur van het water.

Licht

Planten hebben licht nodig om koolstofdioxide en water om te zetten in zuurstof en suikers. Dat proces heet fotosynthese. Ook in poelen is licht belangrijk opdat de waterplanten voldoende zuurstof zouden kunnen produceren.

Zuurheidsgraad of pH

De zuurheidsgraad van een vloeistof kan variëren van 0 tot 14, waarbij 0 uiterst zuur en 14 uiterst basisch is. Bij een pH van 7 spreken we van een neutrale vloeistof. Natuurlijke waters hebben meestal een pH tussen 6 en 8. De meeste waterorganismen verdragen geen grote schommelingen in de zuurheidsgraad.

Zuurstofgehalte

De hoeveelheid opgeloste zuurstof in het water is in grote mate bepalend voor het leven in dat water. Deze zuurstof is afkomstig van fotosynthese door de aanwezige groene planten. Ook zuurstof uit de lucht lost in het water op. Bij een laag zuurstofgehalte kunnen heel wat waterdieren niet meer overleven. Vooral in de zomer kan het zuurstofgehalte problematisch laag worden, o.a. omdat de oplosbaarheid van zuurstof in water afneemt bij hogere temperaturen.

Nitraatgehalte

Bacteriën breken organisch afval van planten en dieren af (bv. dode dieren, afgestorven plantendelen, uitwerpselen,...). Daarbij wordt nitriet (NO_2) gevormd. Als er voldoende zuurstof in het water aanwezig is, zetten andere bacteriën dit nitriet om in nitraat (NO_3). Nitraten zijn voedingsstoffen voor planten en worden vaak als meststof gebruikt. Het nitraatgehalte in water kan sterk oplopen door o.a. de afbraak van afgestorven planten en dieren, het uitmonden van riolen, het afspoelen van meststoffen,... Hierdoor kan het water zeer voedselrijk worden. We spreken dan van **eutrofiëring**. Door een overmaat aan voedingsstoffen kan er overtollige plantengroei ontstaan (voornamelijk van algen). Deze grote hoeveelheden algen verbruiken 's nachts meer zuurstof dan ze overdag produceren. Dat kan leiden tot een zuurstoftekort voor andere organismen.

3. Waar een poel aanleggen?

Het aanleggen van een geslaagde poel begint bij een goed gekozen locatie. Houd rekening met de punten hieronder als je bepaalt waar de poel zal komen:

- Waterplanten zijn in een poel van cruciaal belang. Ze bieden dieren voedsel en schuilplaatsen, en nog belangrijker: ze produceren zuurstof door fotosynthese. Hiervoor hebben planten licht nodig. Graaf je poel daarom bij voorkeur op een warme, **zonnige plek**, zodat de planten er optimaal kunnen groeien. De poel moet per dag minstens 5 tot 6 uur zonlicht krijgen. Toch mogen poelen - en dan vooral poelen met een kleine waterinhoud - ook niet de hele dag in de zon liggen. Dan warmt het water te snel op en kunnen er organismen in ademnood geraken. Ideaal is schaduw op de hete middaguren en de rest van de dag zon. Schaduw kan je ook creëren door geschikte vegetatie (bv. riet en lisdodde) aan te planten in de moeraszone.
- Alhoewel er ook wat schaduw nodig is, plaats je de poel beter **niet** onder of **in de onmiddellijke omgeving van bomen**. Graaf hem op minstens 10 meter afstand van bomen. Zo vermijd je dat er in de herfst veel bladeren in de poel terechtkomen. Afgevallen bladeren verzuren het water en wanneer ze afgebroken worden, maken ze het water voedselrijker. Bij de afbraak van organisch materiaal wordt ook veel zuurstof verbruikt, wat kan leiden tot een zuurstoftekort voor andere organismen. Je kan in de herfst natuurlijk ook een net over de poel spannen om bladeren uit de poel te houden. Ben je toch genoodzaakt je poel in de buurt van bomen aan te leggen, graaf hem dan aan de kant van de overheersende winden (zuidwesten tot westen). De bladval in de poel blijft dan beperkt.
- Ga na waar er **nutsleidingen** door het terrein lopen, anders kan je bij het graven van je poel voor onaangename verrassingen komen te staan.
- De ecologische rijkdom van een poel wordt grotendeels bepaald door zijn omgeving. Het is ideaal als je de poel kan aanleggen in de onmiddellijke omgeving van een loofbosje, houtkant, weiland,... Dat zal voor veel scholen echter niet vanzelfsprekend zijn. Zorg er bij de keuze van de locatie zeker voor dat er rond de poel nog ruimte is om een degelijk **landmilieu** (gras-

land, houtkant, vogelbosje,...) te creëren. Veel dieren (bv. amfibieën) zitten nu eenmaal niet voortdurend in het water. Ze hebben ook een goed landbiotop rond de poel nodig, waar ze zich kunnen verstoppen en overwinteren.

Een aarden wal kan dienst doen als extra bufferzone. Leg hem aan met de aarde die je verkrijgt door de poel uit te graven. Deze wal is de ideale plaats om een houtkant op te plaatsen. Deze buffer kan er bv. voor zorgen dat water dat van een weg of akker afstroomt niet rechtstreeks in de poel terechtkomt.

4. Een plan opstellen

Zodra je ongeveer weet waar de poel gaat komen, kan je een plan opstellen waarbij je volgende zaken in kaart brengt.

Afmetingen van de poel

Grootte

Het is moeilijk om een ideale grootte voor een poel naar voor te schuiven, maar 16 m² beschouwen we wel als de minimale oppervlakte. Bij zulke kleine poelen kan je het graafwerk met schop en kruiwagen uitvoeren, zodat de leerlingen mee kunnen helpen. Kleine poelen zijn wel kwetsbaarder voor verstoring en vragen meer onderhoud dan grotere poelen. Hoe groter de poel, hoe moeilijker het biologisch evenwicht verstoord wordt.

Door voor een oeverlijn met een grillige vorm te kiezen (bv. met veel inhammetjes), kan je voor een langere oeverlengte zorgen. Veel organismen leven juist op die overgang nat - droog, dus met een langere oeverlengte trek je meer leven aan.

Diepte

De minimale diepte van een poel bedraagt 80 cm, en dat over een oppervlakte van minstens 1m². Deze minimumdiepte is nodig om de bodem in de winter vorstvrij te houden, en de dieren nog voldoende ijsvrij water te kunnen bieden. In minder diepe poelen kunnen dieren tijdens hun winterslaap in en op de bodem doodvriezen. De ideale diepte is zo'n 1 à 1,5 m, maar dat is bij kleine poelen niet haalbaar omdat je steile oevers moet vermijden.

Op de waterdichte laag van de poel moet je een laag grond (zavel is hiervoor ideaal) van zo'n 10 cm aanbrengen, waarin de planten kunnen wortelen. Je moet de kuil dus een tiental centimeter dieper graven dan de poel uiteindelijk wordt. Houd daar in je plan al rekening mee, zodat je de kuil zeker diep genoeg graaft.

Profiel

Laat de oevers van de poel vanaf de rand zwak hellend aflopen naar het midden. De hellingsgraad mag niet meer dan 25 à 30° graden bedragen. Steile oevers en plotselinge niveaunderschillen vermijden biedt heel wat voordelen. Door de zachte helling ontstaan er ondiepe zones aan de rand van de poel waar het water sneller opwarmt: een ideale omgeving voor heel wat dieren. Ook veel planten gedijen het best in het ondiepe water aan de rand van de poel. Door de bodem zachtjes te laten afhellen, creëer je een grote variatie in groeiplaatsen. Dat komt de biodiversiteit ten goede, want sommige waterplanten hebben specifieke 'diepte-eisen'. Op steile hellingen krijgen planten trouwens geen kans om te wortelen. En dieren die tijdens het drinken in de poel vallen (bv. egels) kunnen dankzij de zachte helling op eigen kracht weer uit de poel raken.

Kan je door plaatsgebrek maar één kant geleidelijk laten aflopen, kies dan voor de noordkant van de poel, omdat de zon die helling het langst beschijnt. De andere helling kan je dan eventueel trapsgewijs aanleggen, met bv. een terras op 40 en 60 cm diepte voor planten.

Als je een poel wil met een diepte van 1 m en een oppervlakte van ongeveer 16 m² waarbij de hellingen niet steiler zijn dan 25°, moet je rekenen op een cirkel met een diameter van minstens 4 m (zie figuur 8).

Toegankelijkheid

Een poel heeft heel wat educatieve mogelijkheden. Houd er bij het plannen rekening mee dat de poel goed toegankelijk moet zijn voor een klasgroep. Dat kan bv. door een houten vlonder (steiger) te voorzien van waarop de leerlingen kunnen beestjes vissen, water scheppen,...

Denk bij het maken van plannen ook eens aan veiligheid. Zeker met kleuters in de buurt kan het nodig zijn om te zorgen voor een soort van afsluiting. Er zijn heel wat manieren om een natuurlijke afsluiting te maken: dichte haag, kastanjehouten afsluiting, takkenwal,...

Folie

EPDM-folie

Maak je een poel op een kunstmatige manier waterdicht, dan is EPDM-rubber de meest duurzame keuze. Deze folie heeft een gegarandeerde levensduur van minimum 30 jaar. De folie is beschikbaar in verschillende breedtes en je kan hem zelf plaatsen. EPDM-rubber heeft een zeer goede weerstand tegen UV-stralen en is bestand tegen de wortelgroei van de meeste planten. Planten die mogelijk wel doorheen de folie kunnen groeien, zijn riet en lisdodde. De rubberfolie blijft zowel 's winters als 's zomers soepel, en wordt dus niet broos in de winter. De standaardfolie voor poelen is 1 mm dik, maar er bestaan ook dikkere folies (bv. 1,2 en 1,5 mm). De kostprijs van EPDM-folie van 1 mm dik ligt tussen de 6 en 9 euro/m². Gebruik folie die drinkwatergekeurd is.

PVC-folie

Tot enkele jaren geleden werden vijvers voornamelijk aangelegd met PVC-folie. PVC-folie is goedkoper dan EPDM-rubber, maar heeft een minder lange levensduur. De folie heeft wel een zekere UV-bestendigheid, maar zal door de jaren heen toch aangetast worden door UV-stralen. Als je budget het toelaat, kies je dus het best voor EPDM-folie.

De hoeveelheid folie berekenen

Om de nodige folielengte te weten neem je de maximale lengte van de poel en tel je daar ongeveer 1 meter bij voor de poelrand en tweemaal de geplande diepte. Om de nodige foliebreedte te weten neem je de maximale breedte van de poel en tel je daar ongeveer 1 meter bij voor de poelrand en tweemaal de geplande diepte. Zo heb je een idee van de hoeveelheid folie die je nodig hebt en dus ook van de kostprijs. De folie is vaak de grootste kost bij de aanleg van een poel.

Voorbeeld

Je wil een poel van 6 meter lang, 4 meter breed en het diepste punt is 1 meter. De nodige hoeveelheid folie bereken je als volgt:

$$\text{Folielengte} = 6 \text{ m} + 1 \text{ m} + 2 \times 1 \text{ m} = 9 \text{ m}$$

$$\text{Foliebreedte} = 4 \text{ m} + 1 \text{ m} + 2 \times 1 \text{ m} = 7 \text{ m}$$

Stedenbouwkundige vergunning

Voor het aanleggen van een poel op school heb je steeds een stedenbouwkundige vergunning nodig; voor privé-woningen gelden andere regels.

Een stedenbouwkundige vergunning vraag je aan bij je gemeente/stad, bij de dienst ruimtelijke ordening. Vraag de vergunning tijdig aan en houd er in je planning rekening mee dat het even kan duren voor je de vergunning ontvangt.

5. Aanleg

Na al dat plannen wordt het tijd om de handen uit de mouwen te steken. Een poel aanleggen kan je in principe het hele jaar door, als het weer het toelaat.

- Markeer de omtrek van de poel voor je begint te graven. Je kan dit doen met houten paaltjes waartussen je touw spant. Duid ook de diepwaterzone aan.
- Je kan de poel zelf uitgraven met hulp van de leerlingen of de werken laten uitvoeren door een aannemer. Begin in het midden te graven en werk dan naar buiten toe. Graaf eerst de diepste delen uit zodat je de helling geleidelijk kan aanpassen.
- Als de poel is uitgegraven kan je de vorm van de poel afpalen met boordplaten. Deze ga je later nog nodig hebben om de poelrand af te werken. Boordplaten zijn buigzame dunne latten, die aan paaltjes worden vastgemaakt. Klop eerst de paaltjes waterpas in de grond. De latten breng je aan de binnenkant van de paaltjes aan en laat je ongeveer 3 cm boven de paaltjes uitsteken (zie figuur 8).
- Verwijder alle scherpe voorwerpen uit de kuil en stamp de wanden goed aan. Breng eventueel gaasdraad op de bodem aan om de folie tegen knaagdieren te beschermen (gaatjes niet groter dan 1 cm²). Breng hierop een laagje zand van zo'n 3 cm aan. Vervolgens kan je de waterdichtende folie plaatsen.
- Om de folie te plaatsen zijn heel wat helpers nodig. Als je met PVC-folie werkt, kan je de rol langs een kant van de poel leggen en deze dan voorzichtig uitrollen. EPDM-rubber plaats je in het diepste deel van de poel en vouw je van daaruit helemaal open. Leerlingen kunnen ondertussen (zonder schoenen wel te verstaan; rub-

berlaarzen mag wel) op de folie lopen en deze in de gewenste vorm duwen en plooiën. Houd aan de rand zeker 50 cm folie over om de poelrand goed af te kunnen werken. Je legt de folie over de boordplaat, maar je mag de poelrand nog niet afwerken.

- Vul de poel met water met behulp van een tuinslang. Gebruik hiervoor - in volgorde van wenselijkheid - regenwater of leidingwater. Gebruik je leidingwater, wacht dan minstens een week voor je planten aanbrengt. Leidingwater bevat veel chloor dat eerst moet verdampen. Je kan ook opteren voor grondwater, maar dat houdt een vrij groot risico in als je niet zeker bent van de kwaliteit. Terwijl de poel gevuld wordt met water, kunnen de plooiën in de folie zo goed mogelijk worden weggewerkt.
- Na enkele dagen – de folie moet zich kunnen ‘zetten’ - strooi je geel zand (zavel) uit over het water. Probeer dit gelijkmatig te doen zodat er zich een grondlaag van ongeveer 10 cm vormt op de bodem. Het water zal geel kleuren, maar na hoogstens enkele weken zijn ook de kleinere zanddeeltjes naar de bodem gezakt en is het water helder. De uitgegraven grond kan je niet gebruiken als vijverbodem omdat die te voedselrijk is, waardoor je algenbloei krijgt. Deze grond is wel geschikt om bv. een wal rond de poel aan te leggen.
- Pas als de poel gevuld is met water en de zavel aangebracht, mag je de poelrand afwerken. De houten paaltjes worden nu perfect waterpas geklopt. De gevulde poel is een uitstekende ‘waterpas’. De folie werk je aan de buitenzijde van de boordplaat een flink stuk de grond in.
- Je brengt het best zo snel mogelijk planten aan in de poel om algenbloei te beperken.

6. Planten en dieren in de poel

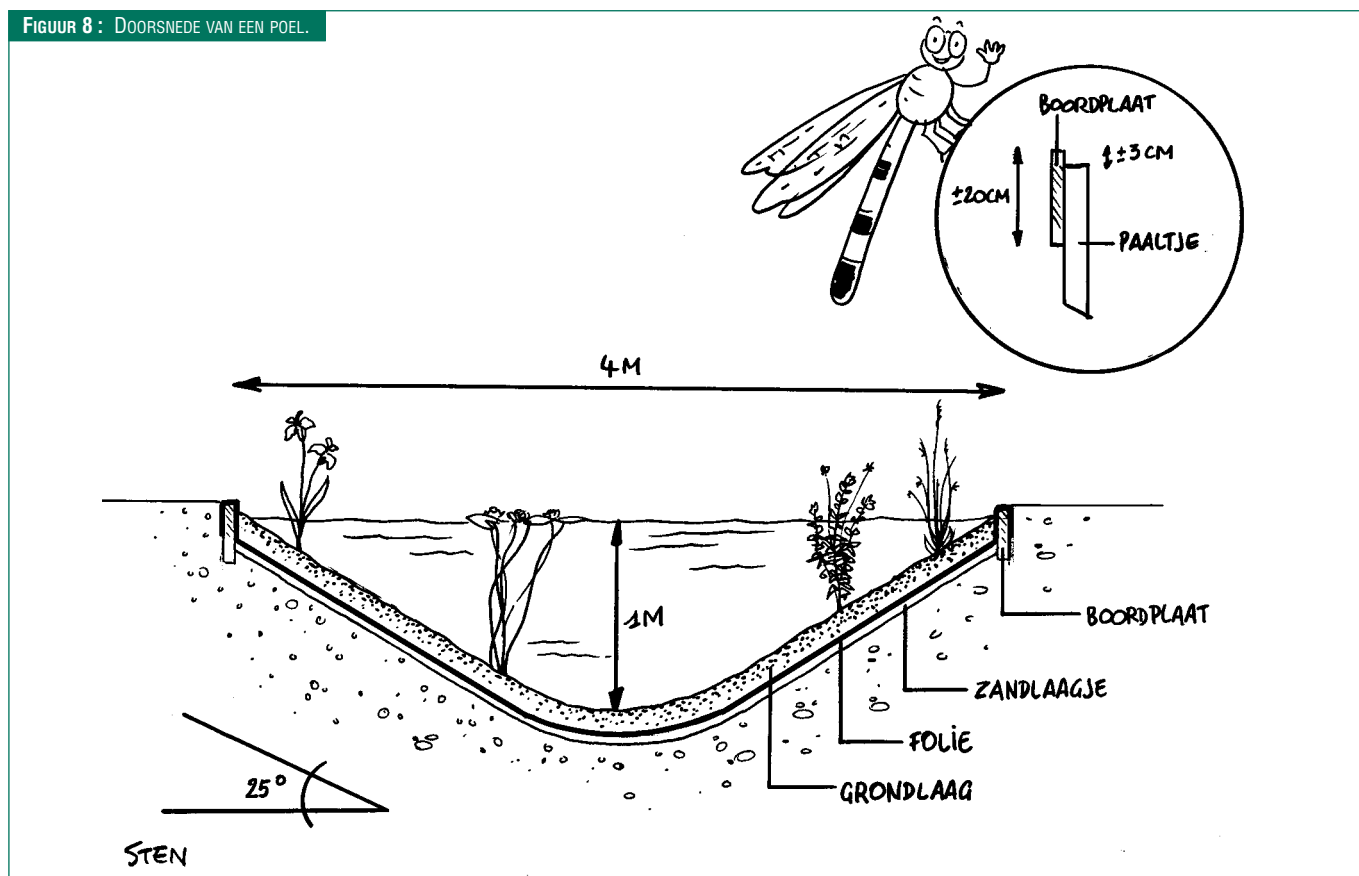
Planten

Planten zijn zeer belangrijk voor het biologisch evenwicht in de poel: zij zorgen voor zuurstof, voedsel, schuil- en broedplaatsen. Meestal zal je zelf waterplanten moeten aanbrengen. Als de poel geïsoleerd ligt van andere waterpartijen, kan het anders lang duren voor er zich spontaan planten zullen vestigen. Je kan het best een beginvegetatie aanbrengen en de natuur vervolgens haar gang laten gaan. Planten doe je het best tijdens de 'vegetatieve periode', dus vanaf half april tot september. Wacht bij voorkeur tot half mei om nachtvorst uit te sluiten.

Bij de waterplanten onderscheiden we verschillende groepen:

- Sommige waterplanten verankeren zich in de bodem en groeien half boven het water. Deze planten zijn geen echte waterplanten omdat meestal alleen de onderste bladeren zich onder water bevinden. We kunnen daarom beter spreken van moerasplanten. Voorbeelden zijn riet, grote lisdodde en gele lis.
- Een volgende groep zijn de planten die in de bodem verankerd zijn en waarvan de bladeren op het wateroppervlak drijven. Hun bladeren en bloemen bevinden zich aan lange stengels en drijven op het wateroppervlak. Voorbeelden zijn waterlelie en gele plomp.
- Dan zijn er nog de planten die volledig onder water groeien en in de bodem wortelen. Zij zijn de voornaam-

FIGUUR 8 : DOORSNEDE VAN EEN POEL.

ste zuurstofproducenten in de poel. De planten uit deze groep hebben zich het best aangepast aan het leven in het water. Voorbeelden zijn vederkruid en gevleugeld sterrenkroos.

- Een laatste groep is die van de vrij drijvende planten. Deze planten wortelen niet in de bodem maar drijven op of onder het wateroppervlak. Voorbeelden zijn klein kroos en kikkerbeet.

In de tabel staan per groep enkele voorbeelden van planten. Deze tabel is zeker niet volledig. Als je planten kiest, ga dan eerst in een plantenlijst na welke eisen ze stellen aan de standplaats (de diepte waarop ze groeien, zon of schaduw, grondsoort,...). Dan ben je zeker dat de juiste planten op de juiste plaats terechtkomen.

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam
Moerasplanten	
Grote waterweegbree	<i>Alisma plantago-aquatica</i>
Dotterbloem	<i>Caltha palustris</i>
Gele lis	<i>Iris pseudacorus</i>
Bies	<i>Juncus sp.</i>
Grote kattenstaart	<i>Lythrum salicaria</i>
Watermunt	<i>Mentha aquatica</i>
Moerasvergeet-mij-nietje	<i>Myosotis palustris</i>
Riet	<i>Phragmites australis</i>
Pijlkruid	<i>Sagittaria sagittifolia</i>
Gewone smeewortel	<i>Symphytum officinale</i>
Grote lisdodde	<i>Typha latifolia</i>
Planten met drijvende bladeren die in de bodem wortelen	
Gele plomp	<i>Nuphar lutea</i>
Witte waterlelie	<i>Nymphaea alba</i>
Watergentiaan	<i>Nymphoides peltata</i>
Drijvend fonteinkruid	<i>Potamogeton natans</i>
Gewone waterranonkel	<i>Ranunculus peltatus</i>
Onderwaterplanten die in de bodem wortelen	
Gevleugeld sterrenkroos	<i>Callitriche stagnalis</i>
Grof hoornblad	<i>Ceratophyllum demersum</i>
Waterviolier	<i>Hottonia palustris</i>
Vederkruid	<i>Myriophyllum sp.</i>
Krabbenscheer	<i>Stratiotes aloides</i>
Waterplanten die niet in de bodem wortelen	
Kikkerbeet	<i>Hydrocharis morsus-ranae</i>
Klein kroos	<i>Lemna minor</i>
Punkroos	<i>Lemna trisulca</i>

Dieren

Wat betreft het dierenleven in de poel, laat je de natuur het best gewoon zijn werk doen. **Ongewervelde diertjes** zullen de poel zeker spontaan weten te vinden. Actief vliegend of meegevoerd met de wind belanden insecten als libellen, eendagsvliegen, waterkevers, schietmotten en muggen in je poel. Eipakketjes van slakken, kleine schaaldiertjes,... liften mee met vliegende insecten en vogels of zitten op de waterplanten die je aanplant. Om het proces wat te versnellen, kan je de poel 'enten' met enkele emmers water van een gezonde poel of een waterloop uit de buurt met veel waterleven.

Leven er **amfibieën** in de buurt van de schoolpoel, dan is de kans groot dat ze de poel spontaan zullen koloniseren. Dat kan wel, afhankelijk van de soort, tot enkele jaren duren. In een geïsoleerde, stedelijke omgeving is de kans zeer klein dat amfibieën zich in de poel gaan vestigen. Je mag zelf ook geen amfibieën (noch eieren of larven) in de poel uitzetten. Dat is namelijk bij wet verboden omdat alle inheemse amfibieënsoorten beschermd zijn. Plaats zeker ook nooit uitheemse soorten, zoals de brulkikker, in je poel. Ze maken een oorverdovend lawaai en concurreren inheemse soorten weg.

Vissen kan je om verschillende redenen beter niet in de poel introduceren. Ten eerste eten ze de eieren en larven van amfibieën op, waardoor vissen en amfibieën in de beperkte oppervlakte van een poel niet samen kunnen leven. Sommige vissen woelen bovendien de bodem om als ze voedsel zoeken, waardoor het water troebel wordt. Plantenetende vissen beschadigen dan weer de planten door ze te begrazen.

7. Onderhoud

Bij het onderhoud van de poel moet je voorzichtig zijn met scherp en puntig gereedschap om de folie niet te beschadigen.

Pas gegraven poel:

- In een pas gegraven poel is algenbloei moeilijk te vermijden. Dit komt omdat er nog niet voldoende hogere planten zijn om met de algen te concurreren voor voedsel en licht. Algen hebben het rijk voor zich alleen en kunnen zich explosief vermeerderen. Als de poel ouder wordt, moet dat verschijnsel vanzelf verdwijnen. Om te voorkomen dat de al aanwezige hogere planten in je poel verstikken, kan je op regelmatige tijdstippen een deel van de algen uit het water scheppen met een schepnet.

Algemeen onderhoud:

- Door telkens op het einde van de winter zoveel mogelijk afvalstoffen (afgevallen bladeren, afgestorven plantendelen,...) te verwijderen, vermijd je dat het water te voedselrijk wordt en kan je algenbloei zoveel mogelijk voorkomen. Snijd afgestorven plantenmateriaal pas op het einde van de winter af (eind februari - begin maart). Veel diertjes hebben hier immers een schuilplaats voor de winter gezocht.
- Als algen de planten dreigen te verstikken, moet je regelmatig een deel van de algen verwijderen. Algenbloei bestrijd je het best door voldoende waterplanten te plaatsen.
- Houd sterk woekerende planten in toom om te vermijden dat de poel dichtgroeit. Deze ingreep is meestal maar één keer per jaar of zelfs pas om de twee jaar nodig. Laat het verwijderde plantenmateriaal enkele dagen naast de poel liggen zodat alle diertjes de kans hebben om terug naar de poel te vluchten. Een ideale periode om sterk woekerende soorten te verwijderen is de vroege herfst (september - oktober) omdat de plantenmassa dan het grootst is. Ook vermijd je zo dat teveel plantenresten wegrotten en het water voedselrijk maken.
Woekeraars als riet en lisdodde neem je waar nodig weg met de wortel. Ook ondergedoken planten als waterpest moet je af en toe sterk uitdunnen. Drijvende planten kan je met een hark van het wateroppervlak vissen. Zorg ervoor dat zo'n 50% van het wateroppervlak onbegroeid blijft.

- Verlanding van de poel ga je tegen door om de 3 à 5 jaar een deel van het slib op de poelbodem te verwijderen. Doe dat bij voorkeur in september of oktober. Het voortplantingsseizoen van de meeste dieren is dan voorbij en de planten hebben al zaad gevormd. Neem bij dergelijke ingrijpende onderhoudswerken niet de hele poel in één keer onder handen. Ruim één helft van de poel op en het jaar daarna de andere helft. Dan kunnen planten en dieren de verstoorde helft weer koloniseren vanaf de onverstoorde helft.

Meer info over poelen

Meer informatie over het aanleggen en beheren van poelen vind je in:

- 'Een vijver op school. Aanleg, beheer en educatief gebruik.'
Aan te vragen bij het **PIME** (info@pime.provant.be of 015/31 95 11) of te downloaden op www.pime.be.
- 'Een educatief reservaat: een natuur(lijk) laboratorium.'
Te verkrijgen bij **WWF** (info@wwf.be of 02/340 09 99).
Voor het educatief gebruik van een poel verwijzen we ook naar 'Duik eens in een poel ...', uitgegeven door WWF.

DE MOESTUIN

Een moestuin vraagt heel wat planning en werk, maar in ruil daarvoor krijg je een boeiende omgeving waarin je samen met de leerlingen (zeker in het basisonderwijs) aan de slag kan gaan. In een moestuin kan je het hele jaar door werken. Heel wat werk kan samen met de leerlingen gebeuren: zo wordt 'de' moestuin al gauw 'hun' moestuin. Bovendien worden de leerlingen beloond voor hun harde werk met oogst uit de eigen tuin. En veel handen maken het werk lichter. Houd er wel rekening mee dat er ook in juli en augustus (voor sommige groenten al wat meer dan voor anderen) werk zal zijn in de moestuin.

Hieronder bespreken we stap voor stap en nauwgezet hoe je 'vanaf nul' een ecologische moestuin kan aanleggen. De drempel ligt niet hoog: we kiezen voor een kleine tuin in de open lucht. Langdurige of plaatsverslindende teelten laten we achterwege. Geen grote lappen bewaaraardappelen dus maar plukverse groenten die makkelijk groeien!

1. Starten met een moestuin

Grootte

Voor de locatie van de moestuin kies je het best een zonnig plekje in de tuin: liefst gericht op het zuiden, eventueel op het zuidwesten. Hoe groot wordt je moestuin? Dat hangt af van de ruimte die je hebt en de tijd die je eraan kan besteden. Je kan beter klein beginnen en de tuin zo organiseren dat je hem later nog kan uitbreiden, bijvoorbeeld door er een strook gazon bij te nemen. Wij stellen een moestuin voor van zo'n 48 m², dus ongeveer 5 m breed en 9,5 m lang. Je hebt die 9,5 m nodig voor de breedte van de percelen en de paden (zie figuur 9). Je kan naargelang de situatie op school deze afmetingen natuurlijk ook aanpassen.

Inrichting

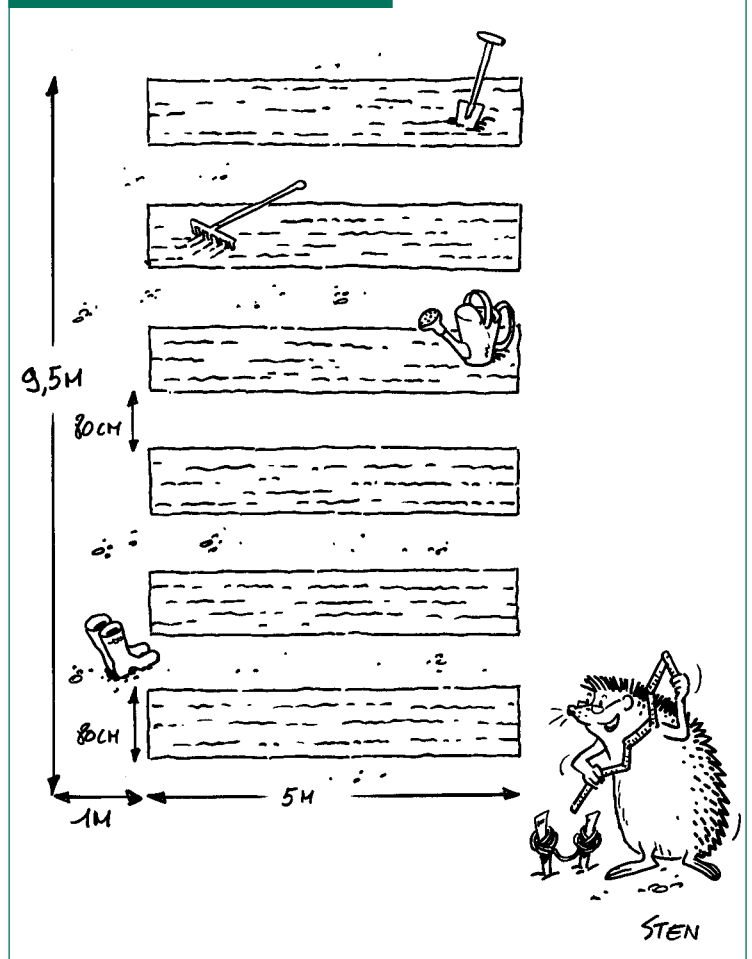
Hoe richt je een moestuin nu in? Een eerste vereiste is een hoofdpad van 1 m breed dat over de hele lengte van de moestuin loopt. Omdat de moestuin maar 5 m breed is, leg je dat pad het best aan de zijkant aan en niet in het midden (zie figuur 9). Als één van beide zijkanten een groot deel van de dag in de schaduw ligt, kies dan die kant voor het pad. Op zwaardere of natte grond is het een goed idee om het pad te bedekken, bijvoorbeeld met houtsnippers. Die moet je wel geregeld aanvullen. Grind of losse steentjes zijn af te raden: dat materiaal verspreidt zich vlug in de tuin en je pad zit zo weer onder zand en modder.

Indelen in percelen

De moestuin wordt ingedeeld in percelen. De percelen staan loodrecht op het hoofdpad. Alle percelen moeten even groot zijn. Dat is belangrijk omdat je de groenten elk jaar een perceel gaat 'opschuiven'. Deze indeling van de moestuin is dus niet willekeurig, maar is noodzakelijk om later vruchtwisseling te kunnen toepassen (zie De moestuin > 2. Vruchtwisseling). Aangezien kinderen kortere armen hebben, moeten de percelen in een schooltuin smaller zijn dan in een moestuin voor volwassenen. Bovendien moeten de paden tussen de percelen breed genoeg zijn om een groepje leerlingen te laten rondlopen. De paadjes tussen de percelen kan je, net als het hoofdpad, bedekken met houtsnippers.

Concreet betekent dit dat de 9,5 m lengte wordt opgedeeld in 6 percelen van 80 cm breed met telkens een paadje van 80 cm ertussen. Aan de uiteinden van de moestuin is er telkens ruimte voor een paadje van 35 cm breed (zie figuur 9). Zo kunnen kinderen overal makkelijk aan en is er voldoende bewegingsruimte tussen de percelen. Dit is natuurlijk maar een voorbeeld van een mogelijke indeling; als je bv. een lang smal stuk grond hebt kan je de percelen naast elkaar - op één lijn - aanleggen.

FIGUUR 9 : DE MOESTUIN INDELEN IN PERCELEN.

Beschutting voor de moestuin

Belangrijk voor een ecologische moestuin zijn de hagen en heggen die de moestuin beschutten (zie Deel III > Aanplantingen met bomen en struiken): zij zorgen voor een geschikt microklimaat. We overlopen even de vier windstreken. In het noorden staat de zon nooit en noordenwind is koude wind. Een scherm van 2 m hoog is aan de noordkant zeker nuttig. Het oosten is de kant van de ochtendzon, die belangrijk is voor de plantengroei. Oostenwind is er niet zo vaak. Als hij er toch is, brengt hij in de winter meestal koude lucht mee en in het voorjaar uitdrogende lucht. Wat dacht je van een struikenrij met bessen om de oostenwind enigszins te temperen? Voorzie daarvoor wel een breedte van ongeveer 1 m. Het zuiden brengt in het vroege voorjaar de eerste zonnestrallen, die belangrijk zijn voor de opwarming van de bodem en het opgroeien van de vroegste teelten. De zuidkant blijft het best volledig open, zodat je het zonlicht optimaal benut. Vanuit het westen komen wind en regen, maar zelden echte koude. Een aanrader om in een open landschap de moestuin tegen stormen te beschermen is een haag van sterke, windbestendige struiken. Een wintergroene haag geeft de meeste beschutting. Een goed aangeplante haag doet meer dan wind tegenhouden. Hagen, heggen of een rij kleinfruitstruiken bieden ook een schuilplaats en voedsel aan vogels, zoogdieren en insecten: dieren die je graag ziet komen in je moestuin. Het zijn namelijk natuurlijke vijanden van allerlei belagers van je groenten.

Grasland of braakland omvormen tot een moestuin (eenmalig, bij start)

Hoe verander je grasland in tuingrond?

- Je werk begint voor de winter. Zo krijgen de graszoden meer tijd om te verteren.
- Maai het gras zo kort mogelijk. Voer het maaisel af naar de composthoop.
- Spit met de spade één steek diep. Dat is ongeveer 20 tot 25 cm.
- Draai de steek om, met de graszode naar beneden. Dit doe je voor het hele terrein.
- Als het terrein is omgespit, verdeel je het in percelen.
- Bedek vervolgens de bodem van de percelen met een laagje plantenmateriaal. Gebruik daarvoor hooi, stro, lang gras of ander kruidachtig materiaal. Maak de laag minstens een halve cm dik, en zeker niet dikker dan

2 cm. Zo'n laag noemen we mulch (zie De moestuin > 6. Bodemzorg). De pas aangelegde moestuin kan zo de winter in.

Hoe verander je braakland in tuingrond?

Een stukje tuin waar lang niets aan gedaan is, noemen we braakland. Er ontstaat een dichte begroeiing van wilde planten. Als het braakland veel weg heeft van een weide, dan ga je te werk zoals beschreven bij het grasland. Is er meer andere kruidgroei dan gras, verwijder die dan eerst.

- Kruidgroei steek je uit met een spitvork (zie De moestuin > 7. Gereedschap).
- Graspollen wrik je los met een mesthaak (zie De moestuin > 7. Gereedschap).
- Vervolgens ga je te werk zoals beschreven staat bij het omvormen van een grasland.

2. Vruchtwisseling

Afwisseling van teelten

Als je jaar in, jaar uit dezelfde groente op hetzelfde perceel zet, vraag je om belagers. De ziekten en plagen die een gewas aantasten, kunnen zich dan goed ontwikkelen en veel schade aanrichten. Bodemcystenaaltjes bijvoorbeeld tasten aardappelen aan en overleven lang in de bodem. Elk extra jaar dat er aardappelen op het perceel komen, schotel je de aaltjes hun favoriete voedsel voor. Zo kunnen ze zich goed ontwikkelen en voortplanten. De schade wordt elk jaar groter. Ook vertonen groenten van dezelfde plantenfamilie dezelfde kenmerken. Ze hebben een gelijkaardige groei en beworteling, gebruiken dezelfde voedingsstoffen en zijn vaak ook gevoelig voor dezelfde ziekten en plagen. De schimmel die vorig jaar je bloemkool aantastte, vindt de broccoli van dit jaar ook wel lekker. Deze problemen kan je eenvoudig vermijden door vruchtwisseling toe te passen. Dat betekent dat je verschillende teelten afwisselt zodat er heel wat jaren overheen gaan vooraleer een gewas opnieuw op dezelfde plaats terecht komt. Zo ontmoedig je belagers door hen oninteressante groenten aan te bieden. Hun aantal – en dus ook de schade – blijft beperkt. Een dergelijk vruchtwisselingsschema is niet bepaald nieuw, het wordt al eeuwen toegepast. Zo'n schema opstellen en toepassen is eenvoudig als je de moestuin indeelt in percelen van gelijke grootte.

Verwantschap en voeding

Twee kenmerken liggen aan de basis van het vruchtwisselingschema: de verwantschap tussen planten en hun behoefte aan voedingsstoffen (vooral hun stikstofbehoefte).

- De belangrijkste reden om een vruchtwisselingschema op te stellen is ziektes voorkomen. Dat doe je door te vermijden dat groenten van dezelfde familie (die dus **verwant** zijn) elkaar opvolgen op hetzelfde perceel. Om het minimale tijdsinterval te bepalen, kijken we naar alle mogelijke ziektes van alle families. We gaan bv. na hoe lang we moeten wachten vooraleer er opnieuw kolen op het kolenperceel mogen zonder dat knolvoet (een typische kolenaandoening) de kop opsteekt. De conclusie: een zesjarig vruchtwisselingschema is het minimum. We verdelen de moestuin dus in zes gelijke percelen.
- Vervolgens kijken we naar de **bemestingsbehoefte** en groeperen we gewassen volgens de hoeveelheid stikstof (een voedingsstof uit bemesting) die ze nodig hebben. Kolen vergen heel wat stikstof en krijgen dus een flinke dosis compost. Gewassen waarvan we de ondergrondse delen oogsten, zoals worteltjes of bieten, hebben maar weinig stikstof nodig. Groenten met dezelfde stikstofbehoefte worden zoveel mogelijk gegroepeerd en op hetzelfde perceel geplaatst. Zo krijgt iedere plant wat hij nodig heeft, niet meer en niet minder. Het resultaat is een gezond gewas.

Zes groepen

Op basis van deze twee kenmerken (verwantschap en stikstofbehoefte) kunnen we de verschillende groenten indelen in zes groepen. **Koolgewassen** worden makkelijk aangetast door knolvoet en mogen elkaar daarom nooit opvolgen.

Bladgewassen hebben veelal een korte groeiperiode.

Vruchtgewassen zoals courgettes en pompoenen hebben een gelijkaardige, ruime compostbehoefte. **Wortelgewassen** hebben weinig mest nodig. **Peulgewassen** – erwten en bonen – hebben geen bemesting nodig. **Aardappelen** vormen ook een groep.

Het schema voor het eerste jaar ziet er als volgt uit:

- Perceel 1: koolgewassen
- Perceel 2: bladgewassen
- Perceel 3: vruchtgewassen
- Perceel 4: wortelgewassen
- Perceel 5: aardappelen
- Perceel 6: peulgewassen

Het tweede jaar schuiven de gewassen een perceel op. De kolen komen nu op het perceel van de peulgewassen, de bladgewassen op het perceel van de koolgewassen, enzovoort:

- Perceel 1: bladgewassen
- Perceel 2: vruchtgewassen
- Perceel 3: wortelgewassen
- Perceel 4: aardappelen
- Perceel 5: peulgewassen
- Perceel 6: koolgewassen

Elk jaar verhuizen de gewassen naar het volgende perceel. Het duurt op die manier zes jaar voor eenzelfde gewasgroep terug op dezelfde plaats komt. Dat is lang genoeg om belagers in toom te houden. Ook de compostbemesting kan je zo goed in de gaten houden en afstemmen op de behoeften van elke gewasgroep.

De indeling in percelen geeft verschillende mogelijkheden om met de leerlingen aan de slag te gaan. Je kan per perceel één klas verantwoordelijk stellen. Er kunnen dan zes klassen aan de slag in de moestuin. Elke klas kan binnen 'haar' gewasgroep een aantal groenten kiezen die ze wil telen. Je kan de percelen ook in stukjes verdelen, waarbij elke klas één stukje per perceel krijgt. Zo kan elke klas op elk perceel werken en dus alle gewasgroepen telen.

Een tip uit de praktijkervaring van een school

Verbind elke gewasgroep met een bepaald leerjaar. Het eerste leerjaar teelt steeds aardappelen, het tweede leerjaar vruchtgewassen, enzovoort. Zo hebben de leerlingen na zes jaar alle gewasgroepen geteeld. Het grote voordeel is dat de leerkrachten maar kennis moeten hebben over één gewasgroep. Dat maakt het voor de meeste leerkrachten haalbaarder om met hun klas in de moestuin te werken. Ze behandelen elk schooljaar dezelfde gewasgroep, maar de leerlingen zijn steeds nieuw. Ook het perceel waarop gewerkt wordt, schuift elk jaar op.

3. Welke groenten kies je?

Makkelijke groenten

Als je nog niet veel ervaring hebt met een moestuin, begin je het best met makkelijke groenten. Als je meteen ambitieus het hele groentenassortiment wil telen, wachten je mogelijk grote teleurstellingen en raak je misschien ontmoedigd. In de tabel hiernaast staat een overzicht van de verschillende gewasgroepen, met voor elke gewasgroep een selectie van groenten. Voor elke groente doen we ook een voorstel voor de raskeuze. De makkelijkste groenten, die bijna altijd een goed resultaat geven, staan aangeduid met één sterretje.

Het moment van de oogst

Hou er bij de keuze van groenten rekening mee dat er zeker voor het einde van het schooljaar al groenten geoogst kunnen worden, zodat de leerlingen het resultaat van hun werk nog te zien krijgen. Zorg er ook voor dat iemand in de zomervakantie kan komen oogsten. Het zou zonde zijn groenten die in de vakantiemaanden geoogst moeten worden verloren te laten gaan.

Welke groenten oogst je nu wanneer?

- mei: snijsla en radijsjes
- juni: pluksla, warmoes, vroege aardappel en sluimerwt
- juli en augustus (de oogst is voor de vrijwilligers die de tuin onderhouden): vooral boontjes, warmoes, snijselder, pluksla en courgette
- september: warmoes, snijselder, courgette, pompoen, mais, venkel, aardappel, snijboon en prinsessenboontjes
- oktober: witte en rode kool, warmoes, snijselder, pompoen, rode biet en pastinaak
- november, december, januari, februari en maart: tuinkers, boerenkool, snijselder, winterpostelein en pastinaak
- april: geen oogst

KOOLGEWASSEN

witte kool - late teelt (**): Langedijker Bewaar

rode kool - late teelt (**): Langedijker Bewaar

radijs (*): Saxa

boerenkool of **krulkool** (*): Westlandse Winter

BLADGEWASSEN

snijsla (*): Witte Dunsel, Amerikaanse Gekrulde

pluksla (*): Black Seeded Simpson

tuinkers (*): Gewone, Cressida, Breedbladige

warmoes (*): Groene Gewone, Donkergroene Gladde

Witribbige, Rhubarb Chard

snijselder (*): Gewone Snij

winterpostelein (*)

VRUCHTGEWASSEN

courgette (*): Black Beauty, Groene van Milaan

pompoen - kleinvruchtig (*): Red Kuri, Hokkaido, Buttercup,

Kabosha

suikermais: Golden Bantam

WORTELGEWASSEN

rode biet (*): Kogel

knolvenkel (**): Zefa-Fino, Perfection (belangrijk: kies enkel niet-schietgevoelige variëteiten)

pastinaak (*): Tender and True, Lange Holkruijn (van Guernsey)

AARDAPPELEN

aardappel (*): Junior, Gloria (vroeg), Charlotte,

Santé (halfvroeg)

PEULGEWASSEN

erwt (**)

• sluimerwt lage rassen	De Grace	30 – 70 cm
	Norli	50 cm
• sluimerwt hoge rassen	Heraut	110 – 140 cm
	Record	110 – 120 cm

boon (*)

- snijboon
struiksnijboon: Noordster, Admiras
staaksnijboon: Helda
- prinsessenboon
struikprinsessenboon: Dubbele Witte zonder Draad, Saxa, Purple Queen

(*) makkelijke groenten die bijna altijd een goed resultaat geven

(**) groenten met een langere groeiperiode of waarvan de teelt iets moeilijker loopt

Over erwten en bonen

Over erwten en bonen geven we nog een extra woordje uitleg. Er bestaan zowel bij erwten als bij bonen hoge en lage rassen. Om hoge rassen te telen, moet je steun voorzien.

Erwtenrassen

De meeste tuiniers telen doperwten en sluimerwten. Van doperwten eet je alleen de jonge erwttjes. Van sluimerwten eet je de jonge peul met de onvolgroeide erwttjes erin. De oogst van doperwten valt in juli, wat niet zo interessant is voor de schooltuin. We kiezen daarom voor sluimerwten, die je oogst in juni. Er bestaan verschillende rassen.

Bonenrassen

De bonen vormen een uitgebreide groep, met ontzettend veel verschillende rassen. In België en Nederland zijn vooral snij- en prinsessenbonen gekend. Van beide wordt de hele peul met het onrijpe zaad erin gegeten. Snijbonen hebben brede, platte, lange peulen. Ze worden bijna altijd aan staken geteeld, vandaar 'staaksnijboon'. De peulen worden eerst in fijne reepjes gesneden en dan pas gestoofd. Prinsessenbonen worden meestal als lage struik geteeld, vandaar 'struikprinsessen'. Van prinsessen wordt de hele peul gestoomd of gekookt. De oogstpiek van de meeste snijbonen en prinsessenbonen valt in augustus en september. Als je bonen wil kweken moet je dus een liefhebber vinden om ze in augustus te oogsten. Het ras Saxa kan twee weken vroeger en twee weken later dan de andere bonen gezaaid worden, zodat je de oogst beter kan spreiden.

4. Percelen zaaiklaar maken (jaar na jaar)

De grond bewerken doe je alleen als dat echt nodig is. Bij de aanleg van de moestuin moest je spitten, maar spitten is eigenlijk een noodzakelijk kwaad. We willen de rust en het evenwicht in de bodem zo weinig mogelijk verstoren. Diep spitten haalt de bodemlagen door elkaar, en om die verstoring te herstellen is er telkens heel wat tijd nodig. Wel moet je elke lente de **grond losmaken** om goed te kunnen zaaien en planten. Verspreid meteen daarna ook **compost** over de percelen.

Wanneer de percelen zaaiklaar maken?

Je neemt de eventuele winterbedekking van de bodem weg in maart (voor zware grond) of in februari (voor zandgrond). Dan kan de zon de bodem opwarmen. De resten van de winterbedekking (hooi, stro, bladeren,...) voer je af naar de composthoop.

Je kan de grond pas losmaken als hij niet meer bevroren is en voldoende opgedroogd. Als vuistregel hiervoor geldt dat er geen slijk meer aan je schoenen mag kleven als je over de grond loopt. Anders is de grond nog te nat, en is het nog te koud voor een vlotte kieming. Alleen de zon kan de grond opwarmen.

Grond die losgemaakt is, mag niet te lang onbegroeid blijven liggen: hij verdwijnt dan met de wind of regent dicht en verhard. Start het klaarmaken van de percelen dus pas twee à drie weken voor je ze gaat inzaaien. Wanneer je een perceel precies zaaiklaar moet maken, hangt dus af van de gewasgroep die op het perceel komt (zie De moestuin > Wegwijfsfiches).

Grond losmaken

Maak de grond los tot op 15 à 20 cm diepte zonder hem te keren. Gebruik een spitvork voor lichte zandgrond of een woelvork voor zware grond (zie De moestuin > 7. Gereedschap). Een **woelvork** is speciaal voor deze taak ontworpen. Druk de tanden van de woelvork verticaal in de grond met je voet. Trek dan de steel naar je toe zodat de tanden de aardkluit lichtjes oplichten en breken. Breekt de kluit niet gemakkelijk, duw de woelvork dan in de grond heen en weer. Op lichte grond kan je hetzelfde doen met een **spitvork**.

Compost

Nu de grond goed losgewerkt is, is het tijd voor de volgende stap: verspreid een laag compost over de percelen die je met een tuinhark (zie De moestuin > 7. Gereedschap) goed inwerkt in de bovenste 5 tot 10 cm van de bodem. Hoeveel compost je groenten nodig hebben, hangt niet alleen af van de gewasgroep. Ook met de grondsoort en de voorgeschiedenis van de tuin moet je rekening houden. De voorgeschiedenis van je tuin zegt veel over het gehalte organische stof in de bodem. We maken een onderscheid tussen twee situaties:

- Je hebt een oude tuin, dus je moestuin is al erg lang moestuin, of je ontgint een stuk gazon of weiland. In dat geval is het gehalte organische stof in de bodem hoog. Bemest je percelen zoals de tabel voor compostgift in een 'oude' moestuin aangeeft.
- Je begint een moestuin op een stuk braakliggend terrein, bijvoorbeeld na een nieuwbouw. In dat geval is het gehalte aan organische stof in de bodem laag. Bemest je tuin zoals aangegeven in de tabel voor compostgift in een 'nieuwe' moestuin. Na enkele jaren schakel je over op de bemesting voor een 'oude' tuin.

Denk niet dat meer ook beter is. Als je te veel compost geeft, geef je teveel stikstof. Dat maakt je planten extra gevoelig voor schimmels en insectenvraat. Ze zullen dan ook uitgroeien tot lange planten met slappe stengels.

Compostgift in een 'oude' moestuin:

Compost	Kg compost per m ²		
	Zand	Leem en zandleem	Klei
Kool	1,75	4,5	4,5
Blad	0,75	3	2,5
Vrucht	1,5	4	3,5
Wortel	0	0	0
Aardappel	0	0	0
Peul	0	0	0

Compostgift in een 'nieuwe' moestuin:

Compost	Kg compost per m ²		
	Zand	Leem en zandleem	Klei
Kool	4,5	8	9,5
Blad	3,5	7	7,25
Vrucht	4	7,5	8,5
Wortel	0	0,75	0
Aardappel	0,75	2	1
Peul	0	0	0

5. Zaaien

Zaaidiepte en kiemsnelheid

Sommige groenten zaai je meteen op hun plaats in de moestuin, andere zaai je eerst binnen of op een zaaibed (zie De moestuin > Wegwijsfiche: koolgewassen > tuinklussen). Zaai in rijtjes zodat je duidelijk het verschil ziet tussen een kiemplantje van je groente en een kiemplantje dat spontaan in de moestuin groeit.

Rijen trekken

Om een rechte rij te trekken, kan je twee stokjes waaraan een touw is vastgemaakt in de grond steken. Trek langs dat touwtje een rechte lijn met een stok. De lijn moet overal even diep zijn. Zaai in de lijn en dek het zaad af met grond.

Zaad uitspreiden en toedekken

Zaad netjes verdelen is makkelijk met grote zaden: die kan je één voor één vastnemen en plaatsen. Kleine zaden vragen iets meer handigheid. Je kan een kartonnetje dubbel vouwen zodat je een gootje krijgt. Doe het zaad in dat gootje en zaai dan beetje bij beetje.

Zaaidiepte

Hoe groter het zaad, hoe dieper het de grond in moet. Ook de bodem is van belang. Hoe droger de grond, hoe dieper het zaad moet. Zo zaai je dieper op zandgrond dan op klei-grond.

Grondsoort	Zaaidiepte (in cm)		
	Klei	Leem	Zand
Grootte van de zaden			
Zeer kleine zaden selder, postelein	0,25	0,75	0,5
Kleine zaden sla, andijvie, kervel, peterselie, tuinkers, prei, kool, raap, koolrabi, tomaat, wortel, ajuin, witloof	0,5	0,75	1
Middelgrote zaden spinazie, veldsla, warmoes, radijs, meloen, komkommer, augurk, pastinaak, rode biet, schorseneer	1	1,5	2
Grote zaden erwt, prinsessenboon, snijboon, sojaboon, pompoen, courgette, maïs	1,5	2,5	3
Zeer grote zaden labboon, pronkboon, droge boon	2	3	4-5

Kiemsnelheid

Niet alle zaden kiemen even snel. We geven een lijstje van snelle tot trage kiemers.

Kiemsnelheid

Tuinkers	2 tot 5 dagen
Radijs, winterpostelein	4 tot 8 dagen
Pompoen, courgette	6 dagen
Tomaat	5 tot 7 dagen
Maïs	5 tot 10 dagen
Kolen	7 tot 10 dagen
Venkel, sla, andijvie	8 dagen
Warmoes, erwt	8 tot 10 dagen
Boon	7 tot 14
Augurk, komkommer	10 dagen
Veldsla	12 tot 16 dagen
Selder, kervel, prei	tot 20 dagen
Peterselie, wortel, pastinaak	tot 30 dagen

Biologisch zaad

Als je ecologisch tuiniert, ligt het voor de hand om voor biologisch zaad te kiezen. Daar zijn een aantal goede redenen voor.

Raseigenschappen

In de biologische landbouw is het belangrijk dat een gewas in het begin snel kan groeien, zodat onkruid geen kans krijgt. De biolandbouw gebruikt namelijk geen chemische onkruidverdelgers. Een goede wortelvorming voorkomt dat het gewas extra kunstmest nodig heeft. De gewassen moeten ook een goede natuurlijke weerstand hebben tegen ziektes en insectenvraat, want chemische bestrijdingsmiddelen zijn ook uit den boze. De biologische landbouw kiest daarom voor rassen die deze eigenschappen vertonen. Men werkt met rassen die aangepast zijn aan een bepaalde bodem of standplaats. Er bestaat een ruim aanbod aan oude, streekgebonden rassen, die ontstonden in functie van hun groeiplaats. Deze minder bekende rassen zijn vaak robuuster, bieden meer weerstand aan ziektes, brengen meer variatie in onze voeding en zijn vaak ook lekkerder.

De gangbare landbouw stelt heel andere eisen aan zijn gewassen, en geeft de voorkeur aan rassen die het transport goed verdragen en die lang houdbaar zijn. Als het ras niet aangepast is aan de groeiplaats, dan wordt de groeiplaats aangepast aan het ras. De omgeving wordt bijgestuurd met kunstmeststoffen en bestrijdingsmiddelen. Het gevolg is dat we overal dezelfde rassen terugvinden. Streekgebonden rassen met hun specifieke smaak gaan verloren. Door naar oude rassen te vragen, help je ze mee in stand houden.

Productiewijze van zaad

Zaad is het begin, ook in de moestuin. Maar vooraleer dat zaad in jouw tuin belandt, heeft het al een lange geschiedenis achter de rug.

Voor de zaadteelt is het belangrijk dat de velden onkruidvrij zijn, anders raken onkruidzaden vermengd met groentenzaden. In de gangbare zaadteelt worden hiervoor flink wat herbiciden gebruikt. Vervolgens krijgen de planten groeiregulatoren toegediend zodat ze op hetzelfde tijdstip rijpen en in één keer geoogst kunnen worden. Vooraleer het zaad geoogst wordt, komen er nog ontbladeringsmiddelen aan te pas. Van kale planten is het immers makkelijk om machinaal zaad te oogsten. Tenslotte worden de zaden omhuld met een laag fungiciden (schimmelbestrijdende middelen) om ze te beschermen tegen schimmelziektes. In de biologische zaadteelt daarentegen wordt onkruid mechanisch verwijderd en niet doodgespoten. Oogsten gebeurt manueel zodat er geen onkruidzaden tussen de groentenzaden terechtkomen. Er wordt twee tot drie maal geoogst, want gelijktijdige rijping is zeldzaam in de natuur. De verdere verwerking, zoals het drogen en dorsen, gebeurt vaak met de hand. De biologische zaadteelt is dus erg arbeidsintensief. Daarom ligt de prijs van biologisch zaad hoger. Maar daar staat wel tegenover dat je voor een milieuvriendelijke zaadteelt en voor een gezonde teeltwijze in je eigen tuin kiest.

6. Bodemzorg

Bodembedekking

In een ecologische moestuin houden we de bodem zoveel mogelijk bedekt. Daar zijn twee goede redenen voor:

- De natuur beschouwt een onbedekte bodem als iets waar snel verandering in moet komen. Als je de bodem niet bedekt, zal die snel door spontane kruidgroei bedekt worden. Bedek dus zelf de bodem om kruidgroei te slim af te zijn.
- Een onbedekte bodem lijdt onder hevige neerslag, wind en zonneschijn. Dat leidt tot erosie, uitdroging en een compacte bodem. De bodemstructuur gaat dus verloren. Door de bodem te bedekken, houd je de bodemstructuur in goede staat, wat de plantengroei zal bevorderen.

Er zijn twee manieren om een bodem te bedekken: je kan een mulchlaag aanbrengen of groenbemesters inzaaien.

Een mulchlaag aanbrengen

Mulchen is de bodem met een laagje organisch materiaal bedekken. Ideale materialen zijn stro, hooi, lang gras, afgevallen bladeren en gazonmaaisel. Let op dat er zo weinig mogelijk onkruiden of zaden in zitten. Het mulchlaagje mag niet te dik zijn. Ideaal is een laag van 0,5 tot 2 cm dik. Dikere lagen beletten de grond te ademen. Begin daarom met een dunne laag die je later eventueel nog aanvult. Het aangebrachte organisch materiaal verteert langzaam ter plaatse, wat het bodemleven sterk stimuleert. Een mulchlaag aanbrengen kan je tijdens het groeiseizoen doen, maar doe het zeker voor de winter begint.

Mulchen tijdens het groeiseizoen

Voorals bij maïs, rode en witte kool, pastinaak en knolvenkel is het aan te bevelen de bodem tussen de plantjes vanaf juni met een mulchlaagje te bedekken.

Een wintermulchlaag aanbrengen

Een wintermulchlaag beschermt de bodem niet alleen tegen felle regen en wind, maar heeft als extra voordeel dat de bodemtemperatuur onder de bedekking iets hoger blijft dan bij onbedekte grond. De activiteit van de bodemorganismen blijft hierdoor op een hoger peil, wat goed is voor de bodemvruchtbaarheid.

Een winterbedekking aanbrengen doe je als volgt:

- Zodra er een perceel vrijkomt in de herfst maak je dat onkruidvrij.
- Licht de grond wat op met een spitvork of woelvork om hem te verluchten. Bij zware grond moet je dat altijd doen, bij lichte grond alleen als hij verdicht is.
- Breng een mulchlaagje aan.
- Neem in het voorjaar de resten van de wintermulchlaag weg. De onbedekte bodem warmt dan sneller op in het voorjaarszonnetje.

Groenbemesters

Groenbemesters kan je inzaaien op een perceel waar je dat jaar geen groenten wil zetten of op percelen waar de groenten al vroeg geoogst werden. Groenbemesters hebben een positieve invloed op de bodem.

- Ze nemen voor hun groei voedingsstoffen op, vooral stikstof. Zo wordt vermeden dat de regen die voedingsstoffen wegspoelt. Als groenbemesters afsterven, worden ze door het bodemleven verteerd, en komen de voedingsstoffen weer vrij voor de groenten die er gezaaid of geplant worden.
- Sommige groenbemesters wortelen heel diep, waardoor ze voedingselementen uit de ondergrond opnemen en deze zo beschikbaar maken in de bovenste laag van de bodem.
- De wortelontwikkeling van groenbemesters verbetert de bodemstructuur. Als de wortels later afsterven en verteren, blijft er een netwerk van kanaaltjes achter waarlangs water wegkan.
- Groenbemesters bedekken de grond, waardoor onkruid minder kans krijgt.

Er bestaan verschillende groenbemesters, zoals winterrogge, allerlei soorten klavers en lupinen. Beginners raden we aan om voor phacelia te kiezen. Phacelia is niet winterhard: bij lage temperaturen bevriest het en vormt het een laagje langzaam verterend organisch materiaal. Wat er in de lente van overblijft, voer je af naar de composthoop. Op percelen waar phacelia wordt ingezaaid is het dus niet nodig om een wintermulchlaag aan te brengen. Phacelia kan je zaaien tot 15 augustus. Hoe later je zaait, hoe meer zaad je moet gebruiken. Later gezaaide plantjes blijven immers kleiner en bedekken de grond minder goed. Je kan breedwerpig zaaien of op rijen. Later groeien de rijen dan dicht.

7. Gereedschap

Welk gereedschap heb je nodig?

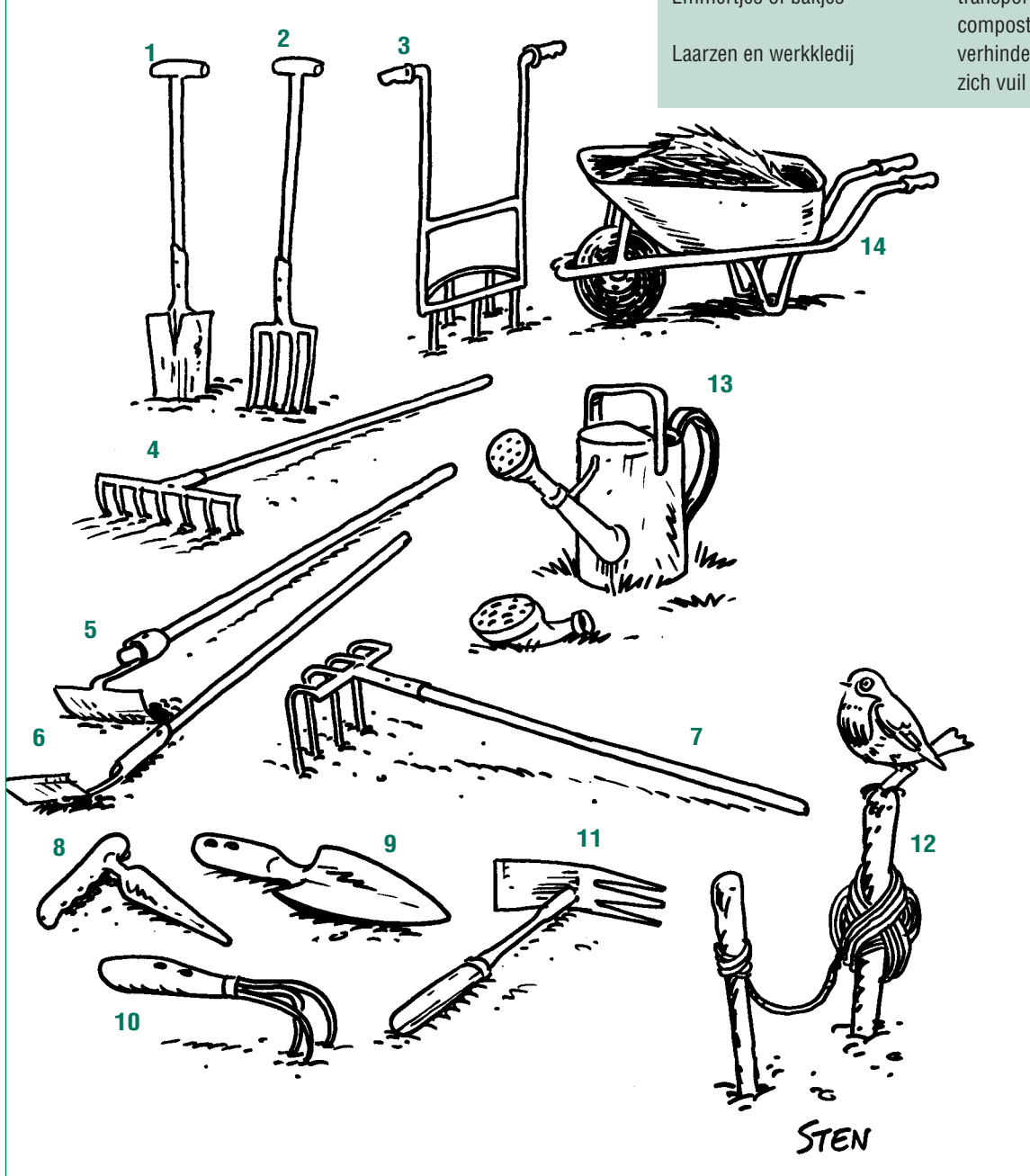
Gebruik materiaal dat op maat is van de leerlingen (bv. aangepaste lengte en dikte van de stelen van de werktuigen) en waar ze dus vlot mee kunnen werken. Let er op dat het gereedschap correct gebruikt wordt, anders krijg je vroeg of laat ongelukken. Correct gebruik betekent:

- Niet te dicht op elkaar werken, je hebt 'werkruimte' nodig.
- Niet wijzen of grote bewegingen maken met gereedschap.
- Gereedschap niet laten slingeren in de tuin, maar altijd netjes opbergen.
- Gereedschap neerleggen met de tanden of de snijdende kant naar beneden.

Overzicht van het nodige materiaal:

1. Spade	spitten
2. Spitvork	zandgrond verluchten, de composthoop omzetten
3. Woelvork	zware grond verluchten (niet nodig op zandgrond)
4. Tuinhark	grond gelijk leggen
5. Hak	onkruid weghakken
6. Schoffel	onkruid weghakken
7. Mesthaak	graspollen loswrikken
8. Pootstok	planten uitplanten (bv. kolen)
9. Plantschopje	plantgaten maken
10. Krabber	grond gelijk leggen, onkruid weghalen
11. Drietand	onkruid weghakken
12. Tuinkoord	rechte rijen maken
13. Kleine gieters met fijne broes	water gieten
14. Kruiwagen	compost transporteren
Emmertjes of bakjes	transporteren van plantjes, compost,...
Laarzen en werkkledij	verhinderen dat de leerlingen zich vuil maken

FIGUUR 10 : OVERZICHT VAN HET NODIGE MATERIAAL

Onderhoud van gereedschap

Gereedschap komt in contact met planten en vochtige grond. Het gaat dus makkelijk roesten. Degelijk onderhoud is dus nodig.

Dagelijks onderhoud

Borstel na gebruik altijd de grond van het gereedschap en bewaar het op een droge plaats.

Jaarlijks onderhoud

Voor je het gereedschap voor een langere periode wegbert, bv. tijdens de winter, verwijder je met een borsteltje alle grond- en plantenresten. Daarna kan je het gereedschap instrijken met olie. Gebruik daarvoor een oude verfkwas.

8. Een werkkalender opstellen

Je hebt nu al een algemeen overzicht van de voornaamste taken in een moestuin. We zetten ze nog even kort op een rijtje:

- de moestuin aanleggen (eenmalig, bij start)
- de moestuin indelen in percelen
- de percelen zaaiklaar maken (jaarlijks)
- zaaien, planten en oogsten (jaarlijks)
- eventueel groenbemesters inzaaien en een wintermulchlaag aanbrengen (jaarlijks)

Stel een werkkalender op voor de moestuin op school. Het bijgevoegd voorbeeld helpt je op weg. De groenten staan in deze werkkalender onderverdeeld per gewasgroep, dus per perceel, en voor elke groente staat aangegeven wanneer je moet zaaien, planten, oogsten, ... Houd er wel rekening mee dat weersomstandigheden de planning kunnen vroegen of verlaten.

	Januari	Februari	Maart	April	Mei	Juni	Juli	Augustus	September	Oktober	November	December
Koolgewassen												
Witte kool				z z z z z	pl pl pl pl pl					o o o o o		
Rode kool				z z z z z	pl pl pl pl pl					o o o o o		
Radijs Saxa			z z z z z	z z z	o o o o o							
Boerenkool Winter	o o o o o	o o o o o	o o o			z z z z					o o o o o	o o o o o
Bladgewassen												
Snijsla			z z z z z	z z z z z	o o o o o							
Pluksla			z z z z z	z z z z z	z z z z z	o o o o o	o o o o o					
Tuinkers	zb zb zb zb	zb zb zb zb	zb zb zb zb	zb zb zb zb							zb zb zb zb	zb zb zb zb
	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o							o o o o o	o o o o o
Warmoes				z z z z z	z z z z z	z z z z z	z z z z z	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o
Snijselder	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o	z z z z z	z z z z z	z z z z z	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o
Winterpostelein	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o				z z z z			o o o o o	o o o o o
Vruchtgewassen												
Courgette					zb zb zb zb	pl pl pl pl pl	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o		
Pompoen, klein					zb zb zb zb	pl pl pl pl pl				o o o o o	o o o o o	
Suikermaïs, potjes					zb zb zb pl pl pl			o o o o				
Suikermaïs, volle grond					z z z			o o o o o				
Wortelgewassen												
Rode biet				z z z z z	z z z z z	z z z z z	z z z z z			o o o o o	o o o o o	
Knolvenkel Zefa-Fino						z z z z			o o o o o			
Pastinaak	o o o o o	o o o o o	o o o o o	z z z z					o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o
Aardappelen												
Vroeg		vk vk vk vk	pl pl pl pl			o o o o o						
Halfvroeg		vk vk vk vk	pl pl pl pl					o o o o o				
Peulgewassen												
Sluimerwt			z z z z z	z z z z z		o o o o o						
Prinsessenboon						z z z z z	(z)(z)				o(o)(o)	
Snijboon						z z z z z	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o	o o o o o

z: buiten zaaien

pl: planten/uitplanten

o: oogsten

zb: binnen zaaien

vk: voorkiemen

Per gewasgroep hebben we een wegwijsfiche toegevoegd om je te helpen een gedetailleerde werkkalender op te stellen voor de groenten die je in je moestuin wil kweken. Voor elke gewasgroep nemen we een selectie aan groenten onder de loep. We sommen voor elke groente op wat er maand na maand moet gebeuren om een succesvolle oogst

te garanderen. We verwijzen daarbij ook regelmatig naar de algemene taken. Een perceel zaaiklaar maken voor pompoenen gebeurt bv. op dezelfde manier als voor boon-tjes. In de wegwijsfiches staan sommige begrippen *schuin en vet* gedrukt. We leggen deze begrippen verder uit bij de tuinklussen aan het einde van elke wegwijsfiche.

Wegwijsfiche: koolgewassen

FEBRUARI

- Je kan nog oogsten van de boerenkool.
- Maak het perceel waar de koolgewassen op komen zaaiklaar (zie De Moestuin > 4. Percelen zaaiklaar maken).

MAART – APRIL

Radijsjes

- Begin maart kan je buiten de eerste radijsjes zaaien. Om de oogst wat te spreiden zaai je best om de twee weken een beetje. Je kan de variëteit Saxa zaaien tot half april. Later zaaien is minder aan te raden, de radijsen groeien dan zo snel dat ze 'voos' worden.
- Zaaien doe je op rijen die 10 tot 15 cm uit elkaar liggen. Binnen de rij laat je telkens 2 cm tussen twee opeenvolgende zaadjes.
- Na een week komen de radijsplantjes boven en na een korte groeiperiode van 6 tot 8 weken kan je al oogsten.
- Het enige waarop je in het korte radijsleven moet letten, is dat ze voortdurend in vochtige grond kunnen groeien. Tijdens een droge periode is gieten op zandgrond zeker nuttig. Droogte leidt tot een snel gevormde knol die voos is en soms erg sterk smaakt. Bovendien hebben radijsen ook de neiging te barsten als ze na een lange droge periode plots weer water krijgen. Je houdt de vochtigheid dus best voortdurend op peil.

Rode en witte kool

- Vanaf de laatste week van maart tot eind april kan je buiten rode en witte bewaarkool zaaien. Dat doe je op een *zaaibedje* op het perceel van de koolgewassen. Wie niet zelf kolen zaait, kan plantgoed aankopen.

MEI – JUNI: ZOMER OP TIL

Radijsjes

- Mei is de oogstmaand van de radijsjes die je in maart en april gezaaid hebt. Bij het oogsten trek je ze aan het loof uit de grond.
- Radijsen zijn weinig geschikt om te bewaren, bovendien kan niets op tegen de smaak van versgeplukte

radijsjes. Ga daarom om de paar dagen naar behoefte oogsten.

Van radijsen eet je voornamelijk de knolletjes, maar ook de blaadjes zijn eetbaar en lekker in een omelet.

Rode en witte kool

- Gezaaide kool kan je tussen half mei en half juni *uitplanten*. Koolplantjes plant je uit als ze ongeveer 10 cm groot zijn. Plant ze uit op rijen die 60 cm van elkaar liggen, met ook 60 cm tussen twee plantjes binnen dezelfde rij. Zoveel plaats heeft elke koolplant nodig om te groeien.
- Als je koolplantjes aankocht, dan kan je die nu ook uitplanten.
- Plaats vlak na het uitplanten een *koolkraag* rond de voet van de stengel van de koolplantjes.

Boerenkool

- Waar je de radijsjes geogst hebt, komt een deel van het perceel vrij. Hier kan je dan boerenkool zaaien. Je zaait in rijen die 60 cm uit elkaar liggen. Binnen de rij laat je telkens 15 cm tussen twee opeenvolgende zaadjes.

JULI – AUGUSTUS

Pak het onkruid nog eens flink aan voor je op vakantie vertrekt. Tijdens deze zomermaanden kan onkruid snel bloeien en zaad vormen.

Radijsjes

- Als alle radijsjes geogst zijn en er nog plaats vrij is op het perceel van de koolgewassen kan je daar phacelia inzaaien (zie De Moestuin > 6. Bodemzorg).

Rode en witte kool

- Je kan nu een mulchlaag aanbrengen tussen de planten (zie De Moestuin > 6. Bodemzorg).

Boerenkool

- Als de boerenkolen te dicht bij elkaar staan, moet je ze *dunnen*. Dat betekent dat je binnen een rij alleen de sterkste planten laat staan. De andere plantjes verwijder je tot de planten binnen de rij op ongeveer 60 cm van elkaar staan.
- Je moet *wieden* en *schoffelen* om overbodige kruidgroei te verwijderen.
- Je kan nu een mulchlaag aanbrengen tussen de planten.

SEPTEMBER – OKTOBER

Rode en witte kool

- De kolen groeien rustig door.
- Als je kolen lang wil bewaren, is het tijdstip van oogsten erg belangrijk. Laat de kolen volledig volgroeien maar haal ze binnen voor het echt gaat vriezen. Zonder een vroege vorstperiode kunnen kolen tot eind oktober of zelfs tot in november op het perceel blijven staan. De kolen die je onmiddellijk wil gebruiken, kan je alvast oogsten.

Boerenkool

- Je moet *wieden* en *schoffelen* om de kruidgroei te verwijderen.

NOVEMBER – DECEMBER

Rode en witte kool

- In november mag je de eerste echte nachtvorst verwachten. Haal de kolen die nog niet geoogst werden nu zeker binnen.
- Breng na het oogsten een wintermulchlaag aan op het perceel (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).

Boerenkool

- Je kan boerenkool oogsten vanaf november. Dat doe je door bladeren van de stam te breken, te beginnen met de onderste bladeren. Je plukt steeds maar zoveel als je nodig hebt. De volgende keer pluk je de bladeren die iets hoger staan.
- Boerenkool heeft geen last van vrieskou en kan de hele winter buiten blijven. Boerenkool is trouwens pas écht lekker nadat het gevroren heeft.

TUINKLUSSEN

Zaaibed

Wat is een zaaibed?

Een zaaibed is een aparte plek op het perceel om in te zaaien. De gekiemde plantjes verhuizen later naar hun definitieve plekje op hetzelfde perceel.

Waarom zaaien op een zaaibed?

Een zaaibed heeft als voordeel dat je aan dat kleine, overzichtelijke plekje makkelijk extra zorg kan besteden.

Hoe ziet een goed zaaibed eruit?

De grond van het zaaibed moet fijn zijn en gelijk liggen. Op fijn verkrumelde grond kunnen de kiemplantjes veel goede wortels vormen. Dat is belangrijk om ze later te kunnen verhuizen naar hun definitieve groeiplaats. Plantjes met sterke wortels ondervinden minder stress bij het verhuizen. Speciaal bemesten is niet nodig. Na het kiemen blijven de plantjes maar enkele weken op het zaaibed staan. Extra stikstof geven doet zelfs meer

kwaad dan goed: in plaats van gedrongen, krachtig plantgoed krijg je dan lang uitgegroeide slapjanussen.

Hoe een zaaibed maken?

- Maak de grond van het zaaibed onkruidvrij.
- Verkrumel de grond met een hark.
- Werk in de bovenste 5 cm van de bodem wat oude, verteerde compost in met behulp van een hark.

Hoe kolen zaaien op een zaaibed?

- Zaai in rijen die op 10 cm van elkaar liggen. Tussen twee zaadjes in dezelfde rij laat je ongeveer 3 cm.
- Na 10 tot 14 dagen steken de plantjes hun kopje boven de grond.

Uitplanten

Wat is uitplanten?

Het uitplanten is een belangrijk moment: kiemplantjes verlaten de plaats waar ze opgekweekt werden (bv. een zaaibed, potjes binnenshuis,...) en komen op hun definitieve groeiplaats terecht.

Hoe uitplanten?

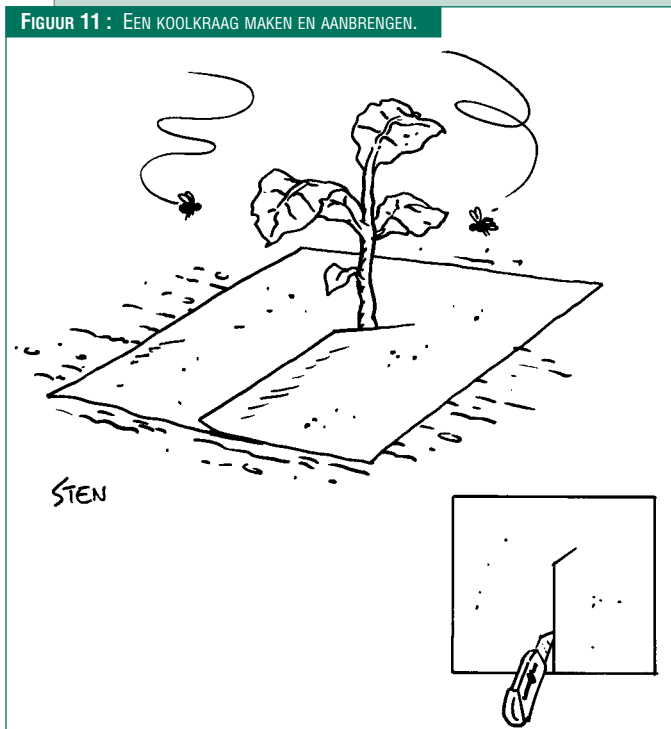
Uitplanten is voor elk plantje een 'stressmoment'. Zorg daarom voor sterke, gezonde planten en ga voorzichtig en aandachtig te werk.

- Uitplanten doe je als de plantjes ongeveer 10 cm groot zijn, of als ze twee tot drie échte bladeren hebben (bladeren die verschijnen na de twee kiemblaadjes).
- Slappe plantjes mag je niet uitplanten. Giet ze eerst goed nat zodat ze voldoende water kunnen opnemen. Zet aangekochte planten in een potje eerst een half uur in een emmer water.
- Maak de grond van het perceel los met een hark en leg de grond gelijk.
- Maak plantgaten waar de plantjes terecht zullen komen. Op losse grond kan je plantgaten maken met je handen. Lukt dat niet, gebruik dan een plantschopje of een pootstok.
- Giet water in de plantgaten zodat ook daar de bodem goed nat is.
- Maak met je handen de grond rond de plantjes op het zaaibed goed los. Neem het plantje vast bij de stengel, vlak boven de grond. Trek de plantjes dan voorzichtig en traag uit de losse grond.
- Leg de plantjes voorzichtig in een kistje op een krant.
- Ga met het kistje naar de plaats waar je de plantgaten gemaakt hebt en zet telkens één plantje in een plantgat.
- Plant het plantje iets dieper dan het op het zaaibed stond. De onderste bladeren moeten wel boven de grond uitkomen.
- Vul het plantgat met grond. Druk de grond rond het plantje goed aan. Zo zorg je voor een goed contact tussen de wortels en de grond.

Koolkraag

Waarom een koolkraag aanbrengen?

De koolvlieg legt haar eitjes aan de voet van de stengels van koolplantjes. Een koolkraag verhindert dat de larven van de koolvlieg de bodem indringen en de wortels van de plant opeten.

FIGUUR 11 : EEN KOOLKRAAG MAKEN EN AANBRENGEN.**Hoe een koolkraag aanbrengen?**

- Neem een stuk soepel en stevig plastic.
- Knip hieruit een vierkant van 15 op 15 cm.
- Knip van het midden van één van de zijden tot aan het midden van het vierkant. Daar geef je nog een klein schuin knipje (zie figuur 11).
- Breng de kraag aan rond de voet van de stengel zodat die goed afgesloten is van de bodem.

Dunnen

Dunnen gebeurt op dezelfde manier als uitgelegd bij de tuinklussen van de bladgewassen.

Wieden en schoffelen

Meer uitleg over wieden en schoffelen vind je bij de wegwijsfiche met algemene tuinklussen.

Wegwijfiche: bladgewassen

FEBRUARI

- Je kan nog oogsten van de winterpostelein.
- Maak het perceel waar de bladgewassen op komen zaaiklaar (zie De moestuin > 4. Percelen zaaiklaar maken). Winterpostelein wortelt erg oppervlakkig zodat je het makkelijk kan verwijderen om plaats te maken voor de groenten.

MAART – APRIL

Snijsla

- Snijsla vormt veel kleine, smalle blaadjes naast elkaar.
- Vanaf begin maart kan je buiten snijsla zaaien. Om de oogst te spreiden zaai je het best om de twee weken een beetje.
- Zaaien gebeurt in rijen die 10 tot 15 cm van elkaar liggen. Zaaï dik: wel 4 zaden per cm.

Pluksla

- Pluksla vormt geen gesloten krop, maar een open rozet.
- Vanaf begin maart kan je buiten pluksla zaaien. Zaaïen gebeurt in rijen die 30 cm van elkaar liggen. Laat tussen twee opeenvolgende zaden een afstand van 3 tot 5 cm. Later ga je **uitdunnen** tot de planten op 25 à 30 cm van elkaar staan in de rij.
- Een andere manier om pluksla te zaaien is het zaad in de rij dik uitzaaien zoals beschreven staat bij de snijsla. Utdunnen is dan niet nodig. De planten groeien dan minder in de breedte uit.

Warmoes

- Warmoes of snijbiet is een zusje van suikerbiet en rode biet. Van suikerbiet en rode biet gebruiken we de wortel, warmoes daarentegen wordt voor zijn blad en stengel gekweekt. Je kan het blad klaarmaken als spinazie of met roomsaus, in aardappelpuree verwerken of er soep van koken. De stengels kan je stoven of gratineren.
- De zaden van warmoes die in een zaadpakje zitten, zijn eigenlijk de vruchtjes van de plant. In elk vruchtje zitten ongeveer 3 zaden.
- Warmoes kan je buiten zaaien vanaf half april. Zaaï het in rijen die 25 cm van elkaar liggen. In een rij leg je om de 5 cm één vruchtje.
- Later ga je moeten **uitdunnen** tot de plantjes op 30 cm van elkaar staan in de rij.

MEI – JUNI: ZOMER OP TIL

Snijsla

- Snijsla kan je volop oogsten vanaf mei. Na 8 weken zijn de blaadjes ongeveer 10 cm groot. Je kan ze dan met een mes net boven de grond afsnijden voor de eerste rauwkostslaatjes van het jaar.

Pluksla

- Pluksla, gezaaid in maart, april en mei oogst je vanaf half juni tot eind juli. Pluk alleen de onderste blaadjes en laat de rest van de plant ongemoeid. Hij vormt telkens nieuw bladeren. Tot de sla gaat bloeien, kan je blijven oogsten.

Warmoes

- Ook in mei en juni kan je buiten nog warmoes zaaien.
- Vanaf eind mei, begin juni kan je oogsten van de plantjes die je in april zaaide. Zodra de plantjes 15 cm hoog zijn, kan je ze oogsten. Snijd je de planten minstens 5 cm boven de grond af, dan zullen ze snel terug groeien. Zo heb je twee tot drie weken later nog een oogst. Snijd je ze erg dicht tegen de grond af, zal de plant niet meer terug groeien.

Snijselder

- Selder kan je pas buiten zaaien vanaf mei. De zaden van selder hebben 18 à 20 °C nodig om te kiemen. Selder is een trage kiemer, reken op zo'n 20 dagen.
- Zaaï selder in rijen die op 25 cm van elkaar liggen, met 15 cm tussen twee opeenvolgende zaden in dezelfde rij.

JULI – AUGUSTUS

Pak de kruidgroei nog eens flink aan voor je op vakantie vertrekt. Tijdens de zomermaanden kan onkruid snel bloeien en zaad vormen.

Pluksla

- Tot de pluksla in bloei komt te staan (eind juli), kan je oogsten.

Warmoes

- Heel de zomer door kan je warmoes oogsten.

Snijselder

- Vanaf begin augustus kan je van de vroegst gezaaide planten al enkele steeltjes plukken.

SEPTEMBER – OKTOBER

Warmoes

- In september en oktober kan je nog volop warmoes oogsten. Deze groente verdraagt lichte nachtvorst.

Snijselder

- Van snijselder kan je steeltjes plukken naarmate je ze nodig hebt. Tot aan de eerste vorst blijft snijselder groeien en kan je oogsten.
- In oktober kan je enkele planten overplanten in een pot. Zet de pot op een plaats met veel licht, maar niet te warm (dus niet in de klas). Zo kan je in de winter ook nog selder oogsten.

Winterpostelein

- Zaai winterpostelein tijdens de eerste 2 weken van september op de vrijgekomen plaatsen van het perceel. Winterpostelein houdt de bodem gedurende de hele winter bedekt. Je kan oogsten van november tot in februari. Winterpostelein wordt breedwerpig gezaaid. Als het in je tuin in bloei komt te staan en zaad vormt, moet je het de volgende jaren niet meer zaaien. Er zit dan al zaad in de bodem.

NOVEMBER – DECEMBER

Breng een wintermulchlaag aan op het perceel (zie De moestuin > 6. Bodemzorg). Waar je winterpostelein hebt gezaaid is dat niet nodig.

TUINKLUSSEN

Dunnen

Wat is dunnen?

Dunnen betekent dat je plantjes weghaalt uit een rij.

Waarom dunnen?

Niet alle zaden kiemen, daarom zaai je altijd een beetje te veel. Bijgevolg kunnen de plantjes te dicht bij elkaar staan om goed te kunnen groeien. Ze staan dan zo dicht bij elkaar, dat ze na een regenbui niet goed opdrogen. Dat kan leiden tot schimmels. Dunnen is dan de boodschap, zodat de plantjes die overblijven genoeg plaats hebben om te groeien en snel kunnen opdrogen.

Wanneer dunnen?

Als je merkt dat de plantjes te dicht bij elkaar staan en nat blijven, moet je dunnen. De grootte van de plantjes is minder belangrijk dan hoe dicht ze bij elkaar staan.

Hoe dunnen?

- Trek de plantjes voorzichtig uit met de hand en let erop dat de andere plantjes niet mee loskomen.
- Duw met je vinger de grond aan rond het plantje dat blijft zitten. Zo zit het zeker vast.
- Bij het dunnen van slapplanten kan je de verwijderde plantjes gebruiken voor het eerste slaatje van het jaar.

Wegwijfiche: vruchtgewassen

FEBRUARI

In februari is er nog geen werk op het perceel van de vruchtgewassen.

MAART – APRIL

Maak in april het perceel waar de vruchtgewassen op komen zaaiklaar (zie De moestuin > 4. Percelen zaaiklaar maken).

Pompoen

- Vanaf eind april, begin mei kan je binnenshuis pompoenen zaaien in potjes. Gebruik daarvoor gewone tuingrond, want jonge compost is te voedselrijk voor kiemplantjes. Is je tuingrond erg zwaar (klei), meng de grond dan met zand. Is je tuingrond erg licht (zand), meng de grond dan met goed verteerde, oude compost.
- Zaai in elk potje één zaadje, 1 à 2 cm diep.
- Plaats de potjes op kamertemperatuur (ongeveer 20°C) in een kamer waar veel licht binnenvalt.
- Zet de voorgezaaide plantjes niet op de grond, maar op een plastic ondergrond. De wortels groeien al snel door en zetten pot en al vast op de bodem. Als je dan nog wil uitplanten, heb je gegarandeerd beschadigde wortels.
- Na enkele dagen komen de lichtgroene kiemlobben tevoorschijn.

Courgette

- Vanaf eind april, begin mei kan je binnenshuis ook courgette zaaien. Ga op dezelfde manier te werk als bij pompoen.

Maïs

- Maïs kan je binnen zaaien vanaf half april. De werkwijze is hetzelfde als bij pompoen en courgette, alleen moeten de zaadjes 3 tot 4 cm diep gezaaid worden. De grond in de potjes moet bij maïs ook goed vochtig zijn, want je mag bij maïs na het zaaien niet meer gieten tot het kiemplantje goed te zien is.

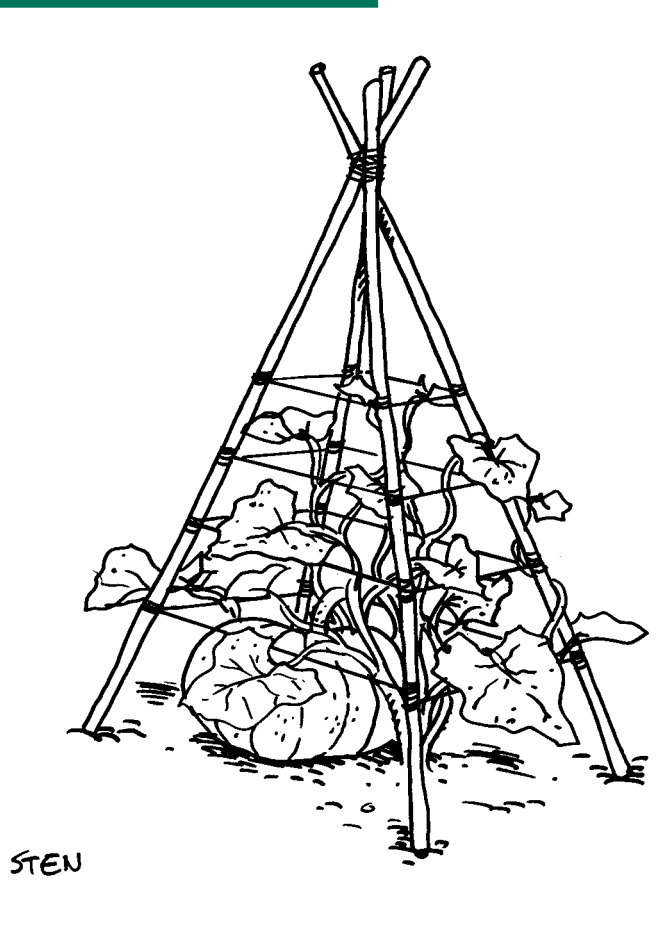
MEI – JUNI

Pompoen

- Als de kiemplantjes twee tot drie echte bladeren hebben, is het tijd om ze buiten *uit te planten*. Dat gebeurt meestal drie weken nadat je ze binnen gezaaid hebt. Laat de plantjes enkele dagen *afharden* voor je ze uitplant.
- Pompoenplantjes kan je buiten uitplanten tot eind juni.

- Bij pas uitgeplante plantjes kunnen slakken voor problemen zorgen. Gebruik een stuk plastic van ongeveer 15 cm hoog (bv. een plastic fles waarvan bodem en bovenstuk afgeknipt zijn) om rond de plantjes te zetten ter bescherming.
- Je moet *wieden* en *schoffelen* tot de bladeren van de pompoenplant zelf de bodem bedekken. De stengels of ranken van de pompoenplant verspreiden zich over de grond. Elke plant heeft een oppervlakte van 2 tot 3 m² nodig. Ook in een kleine tuin kan je pompoenen een plaats geven: leid de stengels bv. omhoog langs touwen (zie figuur 12).

FIGUUR 12 : POMPOENEN KWEKEN IN DE HOOGTE.

Courgette

- *Plant* de kiemplantjes van courgette buiten *uit* als ze twee tot drie echte bladeren hebben. Eerst enkele dagen *afharden* is nodig. Bescherm de jonge plantjes ook tegen slakken, zoals beschreven bij pompoen.
- Courgette kan je tot begin juli buiten uitplanten.
- Je moet *wieden* en *schoffelen* tot de bladeren van de plant zelf de bodem bedekken. Courgette is niet zo'n kruiper als pompoen. Elke plant heeft een oppervlakte van 1 m² nodig.

Mais

- Twee tot drie weken nadat je de maïs binnen gezaaid hebt, kan je de plantjes buiten *uitplanten*. Ze zijn dan ongeveer 10 cm hoog. Eerst enkele dagen *afharderen* is nodig.
- Plant uit op rijen die 75 cm van elkaar liggen, met telkens 20 cm tussen twee opeenvolgende plantjes.
- *Wied* de kruidgroei tussen de jonge plantjes met de hand. Schoffelen kan de wortels beschadigen.
- Einde juni kan je een mulchlaag (zie De moestuin > 6. Bodemzorg) aanbrengen. Wieden is dan niet meer nodig.

JULI – AUGUSTUS

Pak de kruidgroei nog eens flink aan voor je op vakantie vertrekt. Tijdens de zomermaanden kan onkruid snel bloeien en zaad vormen.

Pompoen

- Alleen als de groei uit de hand loopt en het pompoengewas een andere groente dreigt te overwoekeren mag er gesnoeid worden.
- In de bladoksels komen felgele bloemen, eerst enkele mannelijke en na een tiental dagen ook vrouwelijke. De vrouwelijke bloemen hebben onderaan al gauw een klein pompoentje zitten. Dat is het vruchtbeginsel. Per plant groeien enkele vruchtbeginsels uit tot volwaardige pompoenen.

Courgette

- Begin juli kan je al de eerste vruchten oogsten van de plantjes die je in mei buiten uitgeplant hebt. Bij heel mooi weer zijn er al eind juni courgettes te oogsten. Meestal duurt het 1 tot 2 weken voor er aan een bloem een plukwaardige courgette komt, maar bij goed weer kan het al na enkele dagen. Je moet dan snel zijn met oogsten, want courgettes zijn het lekkerst als ze jong geplukt worden. Ze zijn dan niet groter dan 15 tot 20 cm en wegen minder dan een halve kilo. Twintig stuks per plant is geen uitzondering.

Mais

- Maïs bloeit in juli - augustus. Als het erg droog is tijdens de bloei moet je water *gieten*.
- In de bladoksels komen zijstengels. Haal die weg, anders krijg je daar kleine kolven die geen goede korrelzetting hebben.
- Vanaf eind augustus kan je oogsten. Als de draden die uit de kolf hangen bruin en droog zijn, kan je de kolf plukken. Vers is de kolf het lekkerst.

SEPTEMBER – OKTOBER

Pompoen

- De oogst van pompoenen valt in september en oktober. Aan de steel van de pompoen kan je zien of hij rijp is. Is de steel rimpelig, met groeven of droge barstjes, dan is het tijd om te oogsten.
- Om de pompoen te oogsten mag je hem niet zomaar van de plant trekken. Dan bestaat de kans dat de steel uitscheurt, waardoor de pompoen sneller gaat rotten. Snijd daarom de steel ongeveer 5 cm boven de pompoen af.
- Haal de pompoenen zeker binnen voor de eerste vorst, ze verdragen geen vrieskou.
- Laat de pompoenen eerst behoorlijk drogen op een goed verluchte plaats. Borstel na één tot drie weken de grondresten van de vruchten en verhuis ze naar hun definitieve bewaarplaats. Pompoenen kan je het best bewaren bij een temperatuur tussen 8 en 12°C in een vrij droge ruimte. Bewaar je ze in een vochtigere ruimte, smeer ze dan in met plantaardige olie om ze te beschermen tegen schimmels.
- Pompoenen die bij de oogst nog niet helemaal rijp zijn, rijpen vaak na het plukken nog verder. Ze zijn dan pas op hun lekkerst in januari.

Courgette

- Tot begin oktober kan je van verse courgettes genieten. Jong geplukt smaken ze het best.
- Jonge courgettes kan je op een koele plek enkele dagen bewaren. Volgroeide courgettes kan je veel langer bewaren, dankzij hun verharde schil. Weken later kan je er nog soep van maken, maar voor andere bereidingen smaken ze niet fijn genoeg.

Mais

- Vanaf eind augustus kan je maïs oogsten. Je kan de kolven enkele dagen in de koelkast bewaren.

NOVEMBER – DECEMBER

Breng een wintermulchlaag aan op het perceel (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).

TUINKLUSSEN

Afharderen

Wat is afharderen?

Plantjes die binnen gezaaid werden, moeten wennen aan de lagere temperaturen buiten. De plantjes moeten dus wat harder en sterker worden voor je ze buiten uitplant. We noemen dat afharderen.

Wanneer afharden?

Afharden kan zodra de plantjes 10 cm groot zijn (of twee tot drie echte bladeren hebben).

Hoe afharden?

- Zet de potjes overdag buiten.
- De plantjes zijn nog niet sterk genoeg om buiten de koude nacht door te brengen. Haal ze daarom 's avonds weer binnen.
- Herhaal dit enkele dagen.
- Geef de plantjes tijdens het afharden geen water meer.

Uitplanten

Groenten die binnen gezaaid werden, moeten uitgeplant worden op het perceel van de vruchtgewassen.

Hoe uitplanten?

Gebruik enkel planten die sterk en gezond zijn. Uitplanten gebeurt bij vruchtgewassen op dezelfde manier als bij koolgewassen (zie De moestuin > Wegwijfsfiche: koolgewassen > Tuinklussen). Enkel de afstand waarop je de plantjes van elkaar moet uitplanten varieert van groente tot groente.

- Bij pompoenen: plaats één plant per 2 à 3 m².
- Bij courgettes: plaats één plant per m².
- Bij maïs: plant de plantjes uit op rijen die 75 cm van elkaar liggen. Laat tussen twee opeenvolgende plantjes in een rij 20 cm.

Wieden, schoffelen en gieten

Meer uitleg over wieden, schoffelen en gieten vind je bij de wegwijfsfiche met algemene tuinklussen.

Wegwijsfiche: wortelgewassen

FEBRUARI

- Je kan nog pastinaak oogsten.
- In februari is er nog geen werk op het perceel van de wortelgewassen.

MAART – APRIL

Maak in april het perceel voor de wortelgewassen zaai-klaar (zie De moestuin > 4. Percelen zaai-klaar maken).

Rode biet

- Vanaf half april kan je buiten rode biet zaaien. Net als bij warmoes is het zaad van de biet eigenlijk een vruchtje. Gemiddeld telt elk vruchtje drie zaadjes, je zal later dus moeten uitdunnen.
- Zaai op rijen die 30 cm van elkaar liggen. Leg in een rij om de 5 cm een vruchtje. Druk de grond na het zaaien goed aan.

Pastinaak

- Tussen half april en half mei kan je pastinaak zaaien.
- Zaai pastinaak op rijen die 30 cm van elkaar liggen. Tussen twee zaadjes laat je telkens 4 cm.
- Het kan 30 dagen duren voor pastinaak kiemt. Je kan eventueel radijsjes mee zaaien om te zien hoe de rijen lopen. Radijsjes kiemen wel snel en zo weet je waar je onkruid mag weghalen en waar niet.
- In het begin groeit pastinaak traag, maar tijdens de zomer kan het blad fors uitgroeien.

MEI – JUNI: ZOMER OP TIL

Rode biet

- Tot begin juli kan je buiten rode biet zaaien.
- **Wied** het onkruid tussen de rijen bieten. Van de drie plantjes die uit één vruchtje komen, kan er maar eentje doorgroeien. Laat de sterkste plant staan en haal de twee andere uit de grond. Ga hierbij voorzichtig te werk, anders trek je ze alle drie uit de grond. Druk de aarde rond het plantje dat blijft staan goed aan.
- Bij rode biet hoeft je eigenlijk geen mulchlaag aan te brengen omdat bieten bijna helemaal boven de grond staan.

Pastinaak

- **Wied** het onkruid tussen de rijen pastinaak.
- In juni kan je een mulchlaag aanbrengen om overbodige kruidgroei tegen te houden (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).

Knolvenkel

- Knolvenkel zaai je pas na 21 juni buiten.
- Laat bij het zaaien 40 tot 50 cm tussen de rijen en laat 4 tot 5 cm tussen twee opeenvolgende zaden in een rij.
- Na 7 dagen kiemen de zaadjes al.
- Zodra de plantjes hun twee eerste echte blaadjes hebben, kan je **uitdunnen** tot de plantjes op 20 cm van elkaar staan in de rij.

JULI – AUGUSTUS

Pak de kruidgroei nog eens flink aan voor je op vakantie vertrekt. Tijdens de zomermaanden kan onkruid snel bloeien en zaad vormen.

Pastinaak

- In juli moet je pastinaakplanten **uitdunnen** tot de afstand tussen twee opeenvolgende planten in de rij 15 cm is. Zo krijgen de planten voldoende ruimte om uit te groeien.
- Ook op de werkplanning voor juli: **wieden** en een mulchlaag aanbrengen om de kruidgroei te remmen.

Knolvenkel

- 's Zomers heeft knolvenkel veel water nodig, vooral bij het begin van de knolvorming. Zeker op zandgronden moet je knolvenkel regelmatig **gieten**.
- Breng een mulchlaag aan. Zo'n laag helpt voorkomen dat de bodem uitdroogt.

SEPTEMBER – OKTOBER

Rode biet

- Rode biet kan je vanaf oktober oogsten.
- In de keuken heeft rode biet hevige supporters, maar ook felle tegenstanders. Tegenstanders verwijten hem zijn 'grondsmaak'. Waar die vandaan komt, weten we nog niet precies, maar de praktijk wijst uit dat de combinatie van bodemtype, ras en teeltwijze de smaak beïnvloedt. Een serveertip: serveer jonge, gekookte rode bieten lauw in schijven, met zure room erbij.

Pastinaak

- Pastinaak kan je oogsten van half september tot eind maart.
- Zolang ze in de grond blijven, zijn pastinaken bestand tegen vorst. Je kan dus de hele winter pastinaak oogsten naar behoefte. Alleen in zware grond kunnen ze rotten.

- Om de pastinaken uit te trekken, licht je de grond op met een riek.
- Pastinaak smaakt lekker in recepten voor worteltjes. Pastinaak heeft een iets wildere smaak dan worteltjes en wordt zelden rauw gegeten. Je kan hem schillen of schoonschrobben en vervolgens stomen, stoven of koken. Tijm en gesnipperd selderblad zijn lekker bij pastinaak. Verder kan je pastinaak ook verwerken in soep, aardappelpuree en stoofschotels.

Knolvenkel

- Van eind augustus tot eind september kan je de knollen met een mes van de wortel lossnijden. Ze wegen dan 250 tot 300 g. Laat de knollen niet te groot worden. Ze worden dan vlug vezelig en taai, schieten door of barsten.
- Dreigt er vroege vorst dek de planten dan af met wat stro of bladeren.
- Bij vorst kan je de knollen beter oogsten. Op een koele plaats kan je ze dan nog enkele weken bewaren.

NOVEMBER – DECEMBER

- In november mag je de eerste echte nachtvorst verwachten. Haal rode bieten nu zeker binnen.
- Alleen de pastinaken kan je op een droge bodem nog buiten laten staan. Zolang ze goed in de grond zitten, zijn ze tegen vorst bestand.
- Breng een wintermulchlaag aan op het perceel (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).

TUINKLUSSEN

Wieden en gieten

Meer uitleg over wieden en gieten vind je bij de wegwijsfiche met algemene tuinklussen.

Dunnen

Dunnen gebeurt bij wortelgewassen op dezelfde manier als bij bladgewassen (zie De moestuin > Wegwijsfiche: bladgewassen > Tuinklussen)

Wegwijsfiche: aardappelen

FEBRUARI

- Maak in februari het perceel voor de aardappelen zaai-klaar (zie De moestuin > 4. Percelen zaai-klaar maken).
- Koop eind februari aardappelpootgoed van vroege of halfvroege rassen.
- Je kan het pootgoed laten **voorkiemen** door de poters enkele weken binnen in bakjes te leggen.

MAART – APRIL

- Maak de grond kort voor het uitplanten opnieuw goed los (zie De moestuin > 4. Percelen zaai-klaar maken), dat zal het planten vergemakkelijken. De grond mag tamelijk grof blijven liggen.
- Van half maart tot half april kan je de voorgekiemde vroege aardappelen buiten **uitplanten**. Wacht bij voorkeur tot begin april, want aardappelloof houdt niet van nachtvorst. **Afharden** voor het uitplanten is aan te raden.
- Met halfvroege aardappelen kan je wachten tot eind april om ze buiten **uit te planten**.
- Eind april moeten alle aardappelen gepoot of geplant zijn.

MEI – JUNI: ZOMER OP TIL

- Als de planten ongeveer 15 cm hoog zijn, kan je **aan-aarden**: breng met een hak de grond tussen de rijen vlakbij de planten. Die komen dan op 'ruggen' te liggen.
- Vroege aardappelen, bv. Gloria, kan je in juni al oogsten. Je mag ze al oogsten als het blad nog groen is. De knollen zijn dan eigenlijk nog niet rijp, maar toch al erg lekker.
- Wat je niet dadelijk verbruikt, oogst je pas als de bladeren geel zijn (in juli). Je kan er ook voor kiezen om eind juni de vroege aardappelen allemaal te oogsten en voor onmiddellijk verbruik mee te geven aan de leerlingen.

JULI – AUGUSTUS

- Wacht tot de bladeren geel zijn om aardappelen te oogsten die je niet meteen gebruikt. Vroege aardappelen kan je tot in juli oogsten.
- Rooi aardappelen bij droog en zonnig weer en laat de aardappelen na het oogsten op de grond liggen om te

drogen. Eén zonnige dag is daarvoor voldoende. Laat ze niet langer dan twee dagen liggen, want dan worden ze groen. Een goede vuistregel is dat alle aanklevende grond poederdroog moet zijn, voor je de knollen naar hun uiteindelijke bewaarplaats brengt.

- Bewaar aardappelen in een donkere, goed geventileerde ruimte, bv. een kelder, zolder of garage. De temperatuur moet er tussen 4 en 8 °C liggen. Leg de aardappelen in bakken met een lattenrooster, zodat er ook lucht onder kan. Je mag ze stapelen, maar niet hoger dan 50 cm. Aardappelen die groen geworden zijn, mag je in geen geval opeten of aan dieren geven: ze zijn giftig. Je kan ze wel composteren.

SEPTEMBER – OKTOBER

Halfvroege aardappelen oogsten doe je vooral in september.

NOVEMBER – DECEMBER

Breng een wintermulchlaag aan op het perceel (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).

TUINKLUSSEN

Voorkiemen

Wat is voorkiemen?

Aardappelen voorkiemen betekent dat je het pootgoed (dat zijn de kleine aardappeltjes die je gaat planten) binnen laat kiemen. Er komen dan scheuten aan de aardappeltjes.

Waarom voorkiemen?

Voorgekiemde aardappeltjes hebben een voorsprong op aardappeltjes die je onmiddellijk buiten plant. Ze zijn al een stap verder waardoor de oogst vroeger valt. Zo kan je de oogst spreiden. Eerst oogst je de aardappelen die je voorkiemde. De aardappelen die je zonder voorkiemen plantte, zullen later oogstklaar zijn.

Hoe voorkiemen?

- Leg het pootgoed in bakjes op een bedje van tuingrond.
- Zet de bakjes in een koele ruimte van ongeveer 10°C. De bakjes moeten veel licht krijgen, maar geen zon.
- Benevel het plantgoed af en toe met de plantenspuit.
- De aardappeltjes krijgen korte, stevige scheuten van 0,5 tot 1 cm lang (als de scheuten langer worden, staan de bakjes te warm en te donker).

Afharden

Hoe afharden?

Een week voor je de aardappelen uitplant, zet je de bakjes overdag buiten en 's nachts terug binnen. Zo kan het pootgoed wennen aan de lagere temperaturen buiten.

Uitplanten

Hoe uitplanten?

- Maak plantgaten met een plantschopje of met je handen. De plantgaten moeten 5 cm diep zijn in kleigrond en 10 cm diep in lichte grond.
- Maak de plantgaten in rijen die 60 cm van elkaar liggen met telkens 60 cm tussen twee knolletjes in dezelfde rij.
- Leg telkens één knolletje in een plantgat, met de mooiste scheut naar boven.
- Vul het plantgat met grond en maak er een klein heuveltje bovenop.

Aanaarden

Wat is aanaarden?

Aanaarden betekent dat je de aarde rond de stengel van een plant ophooft.

Waarom aanaarden?

- Aanaarden bevordert de ondergrondse stengelvorming: de plant zal dan meer aardappelen vormen.
- Het beschermt de vroege aardappelplantjes tegen nachtvorst.
- Het belet dat de gevormde knollen aan het licht blootgesteld en dus groen worden.
- De grond op de ruggen warmt sneller op.
- Regen wordt beter afgevoerd.
- Tijdens het aanaarden haal je het onkruid weg.

Wanneer aanaarden?

Aanaarden kan zodra de planten 15 cm hoog zijn. Als je vroeg geplante aardappelen aanaardt, mag je het opkomende loof gerust volledig met aarde bedekken. Zo bescherm je de planten tegen nachtvorst. Je kan ook in twee beurten aanaarden: de eerste keer als de planten 10 cm groot zijn, een tweede keer als ze 15 à 20 cm groot zijn. Zo wordt het onkruid twee keer verstoord.

Hoe aanaarden?

Duw de grond tussen de rijen met je handen of met een hak naar de planten toe.

Wegwijfiche: peulgewassen

FEBRUARI

Erwten

- Maak in februari de helft van het perceel voor de peulgewassen zaaiklaar (zie De moestuin > 4. Perceelen zaaiklaar maken). Hier komen de erwten.

MAART – APRIL

Erwten

- De erwt is een echte voorjaarsplant. Ze groeit beter in het frisse voorjaar dan in de warme zomer. Bij vroeg gezaaide erwten is het risico op aantastingen bovendien veel kleiner.
- Erwten kan je buiten ten vroegste begin maart zaaien. Bij vochtig weer of op een natte, zware leem- of kleibodem wacht je beter tot in april.
- Sluimerwten geven hun volledige oogst in een korte periode van 2 tot 3 weken, daarom zaai je het best meerdere keren. Om de oogsten te spreiden kan je het best om de twee weken een ander ras zaaien. Eenzelfde ras twee weken later zaaien heeft niet hetzelfde effect als twee weken later een ander ras zaaien. In het eerste geval blijkt er soms maar enkele dagen verschil te zijn in oogstdatum, ondanks de 2 weken verschil tussen het zaaien.
- Zaai bij lage rassen in rijen die 40 tot 50 cm van elkaar liggen.
- Zaai hoge rassen bij voorkeur in dubbele rijen. Dan kan er aan beide kanten van het - later te plaatsen - steunmateriaal een rij erwten omhoog klimmen. Laat bij het zaaien tussen de twee rijen van de dubbele rij ongeveer 30 cm, en laat tussen de dubbele rijen 70 tot 80 cm.
- Laat in een rij een afstand van 3 tot 5 cm tussen de zaden. De normale zaaidiepte is 2 cm in zware grond tot 5 cm in lichte grond.
- Erwten hebben voldoende licht nodig om te groeien. Plaats de rijen daarom bij voorkeur volgens de noord-zuidas, zodat er minder schaduw op de planten valt. De planten drogen dan sneller op na regen of dauw, zodat schimmels minder kans krijgen.

Bonen

- Maak in april de andere helft van het perceel voor de peulgewassen zaaiklaar, voor de bonen.

MEI – JUNI: ZOMER OP TIL

Erwten

- Erwten hebben erg broze en dunne stengels. Daarom moet je *anaarden* als de planten 10 tot 15 cm hoog zijn.

- Plaats daarna voor de hoge rassen een *steun* waaraan ze zich met hun hechtranken kunnen vasthouden. Als je het steunmateriaal plaatst, moet de grond onkruidvrij zijn. Nadien onkruid verwijderen is een lastig gewriemel tussen steun en gewas, waarbij je de stengels kan beschadigen. Je kan de bodem bedekken met een mulchlaag (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).
- Vanaf begin juni kan je de eerste sluimerwten plukken. Je mag de sluisen al plukken als de erwtjes erin nog heel klein zijn. Te laat geplukte sluisen zijn minder mals en de erwtjes zijn dan te dik. Eén keer per week plukken is een minimum. Oogsten kan tot begin juli.

Bonen

- Bonen zijn warmteminnende planten die absoluut geen vorst verdragen. Zaai ze dus pas buiten na 15 mei.
- Bonen hebben grote zaden en mogen vrij diep gezaaid worden: ongeveer 2 cm diep in zware grond tot 5 cm diep in zandgrond.
- Maak voor struikbonen een geultje waarin je om de 5 tot 10 cm een zaadje legt. Laat tussen de rijen 40 tot 50 cm ruimte.
- Plaats bij staakbonen het *steunmateriaal* al voor je zaait. Zorg dat de steun stevig in de grond staat en maak op elke hoek van het vierkant, telkens op zo'n 10 cm van de steun, een halfcirkelvormige gleuf in de bodem. Leg hierin telkens een 6-tal zaden, op ongeveer 5 cm van elkaar. Laat na opkomst (1 tot 2 weken na het zaaien) de 3 tot 4 stevigste planten verder groeien en verwijder de anderen.

JULI – AUGUSTUS

Pak de kruidgroei nog eens flink aan voor je op vakantie vertrekt. Tijdens de zomermaanden kan onkruid snel bloeien en zaad vormen.

Erwten

- Als alle erwten geplukt zijn, kan je het loof juist boven de grond afhakken en naar de compostbak brengen. Laat de wortels nog in de grond zitten. De stikstof in de wortelknobbeltjes kan zo de volgende teelt ten goede komen.
- Waar plaats vrij komt op het perceel, kan je phacelia zaaien of de bodem bedekken met een mulchlaag. Je kan dit eventueel ook al in juni doen, als afsluiting van het schooljaar, op voorwaarde dat alle erwten al geoogst zijn.

Bonen

- Afhankelijk van het ras kan je bonen buiten zaaien tot eind juni. Kijk voor de juiste zaaidatum op de verpakking van de zaden.
- Bij struikbonen kan je, zodra het eerste bladpaar

gevormd is, de plantjes steunen door **aan te aarden**. Bij een slechte opkomst, of als de vogels je verrast hebben, kan je op de open plaatsen in de rij nog snel bijzaaien.

- Staakbonen kan je in het begin een handje helpen door de stengels rond de steun te winden.
- Bij staakbonen moet je wieden. Na het wieden kan je een mulchlaag aanbrengen. Struikbonen daarentegen groeien mooi dicht.
- Pluk in juli en augustus zeker één keer per week boontjes. Als je vaak plukt, zal de plant langer doordragen.
- Ook hier helpt een combinatie van verschillende rassen je de oogst te spreiden, zodat je van begin juli tot eind september verse boontjes op tafel krijgt.

SEPTEMBER – OKTOBER

Bonen

- Tot eind september, en met wat geluk nog tot begin oktober, kan je boontjes plukken.
- Soms zijn er zoveel boontjes tegelijk dat je ze niet de baas kan. Laat in dat geval enkele planten volledig rijpen. Je kan het droge zaad ervan gebruiken voor de teelt van volgend jaar. Bonen zijn eenjarige en zelfbestuivende planten. Je kan er vrij makkelijk zelf zaad van telen. Maar als er twee verschillende rassen kort bijeen staan, is er kans op kruisbestuiving. Dan krijg je nakomelingen die niet het gewenste resultaat opleveren. Zelf zaad telen doe je dus bij voorkeur als je maar één bonenras in je tuin gezaaid hebt.
- Oogst de planten die je als zaaddragers uitkoos, wanneer ze beginnen te vergelen en als de peulen verdroogd zijn. Trek de planten helemaal uit, bind ze in bosjes bij elkaar en laat ze drogen in een goed verluchte kamer.

NOVEMBER – DECEMBER

Breng een wintermulchlaag aan op het perceel (zie De moestuin > 6. Bodemzorg).

TUINKLUSSEN

Aanaarden

Wat is aanaarden?

Aanaarden betekent dat je de aarde rond de stengel van een plant ophoogt.

Hoe aanaarden?

Verplaats de grond tussen de rijen met je handen of met een hak naar de planten toe.

Erwtensteun

Waarom een steun aanbrengen?

Hoge erwtenrassen hebben een steun nodig waaraan ze zich kunnen vasthouden. De steun moet stevig zijn zodat hij niet omvalt als het waait. De hoogte van de steun

hangt af van het erwtenras dat je gekozen hebt. Lees op het pakje zaad hoe hoog je erwtenras zal worden.

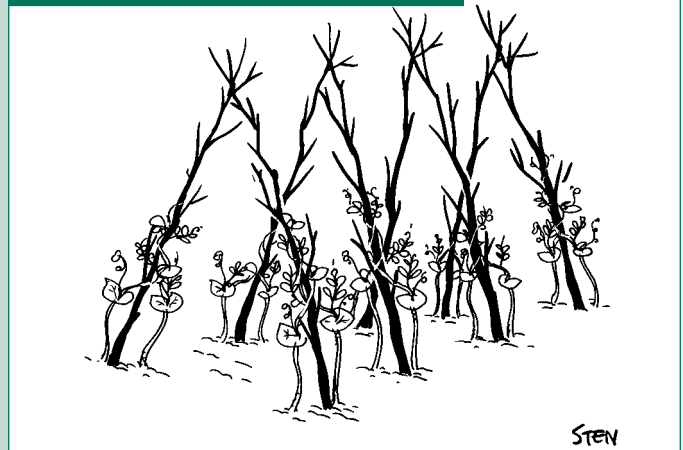
Een steun aanbrengen: waar en wanneer?

Plaats de erwtensteun als de plantjes ongeveer 15 cm hoog zijn, na het aanaarden. Zet de steun tussen de twee rijen van een dubbele rij, zodat de plantjes van beide rijen erop kunnen rusten.

Hoe een steun maken?

- Maak een houten constructie uit rijshout (dat zijn dunne, jonge takken). Gebruik hiervoor snoeihout en kies takken met veel zijtakken. Haal een deel van de zijtakken weg en houd alleen de zijtakken over die in éénzelfde vlak staan. Steek om de 20 cm een tak schuin in de grond en bind de takken bovenaan samen (zie figuur 13).

FIGUUR 13 : EEN HOUTEN CONSTRUCTIE ALS ERWTENSTEUN.

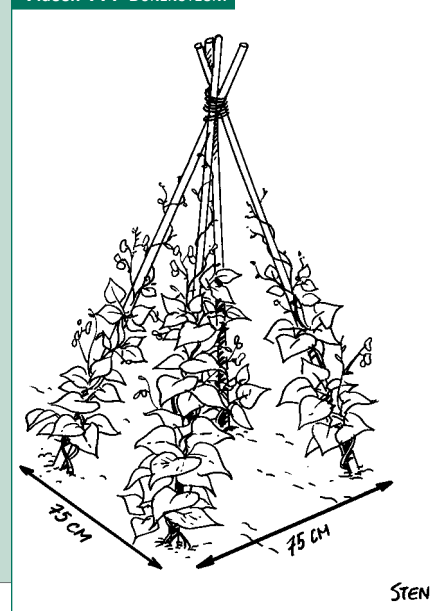
- Heb je geen snoeihout, gebruik dan stevige ijzerdraad voor je steun. Steek palen in de grond waartussen je draden kan spannen. Zet de palen 2 m uit elkaar en zorg ervoor dat ze goed vast zitten. Bevestig dan de ijzerdraad aan de palen. Begin op een hoogte van 10 cm boven de grond. Hoe hoog de hoogste draad moet komen, hangt af van het ras. Bind de planten regelmatig op.

Bonensteun

Hoe een steun maken?

- Maak een vierkant van 75 op 75 cm op de grond.
- Plaats een stok in elke hoek van het vierkant.
- Breng de stokken bovenaan bijeen en bind ze vast (zie figuur 14).

FIGUUR 14 : BONENSTEUN.

Wegwijsfiche: algemene tuinklussen

Wieden

Wat is wieden?

Wieden betekent dat je met je handen onkruidplantjes weghaalt. Zo kan je ook aan moeilijk bereikbare plaatsen. Tussen de plantjes in een rij mag je niet hakken of schoffelen, maar wel wieden.

Waarom wieden?

Onkruid groeit sneller dan groenten. Vooral als de groenten nog klein zijn, is het belangrijk om andere plantjes weg te halen. Als de onkruidplantjes groter worden dan de groenten, beroven ze de groenten van licht.

Wanneer wieden?

Wieden lukt het best als de onkruidplantjes nog klein zijn en als de grond los en droog is.

Hoe wieden?

- Neem het plantje zo dicht mogelijk bij de bodem vast.
- Woel het los en trek het uit.
- Breng het uitgetrokken onkruid naar de composthoop.

Hakken en schoffelen

Wat?

Met een hak en schoffel snij je het onkruid net onder de grond af. Hak en schoffel zijn dan ook scherp.

Waarom?

Hakken en schoffelen doe je om te beletten dat onkruid de groei van je groenten belemmert.

Wanneer?

Zodra de rijen van de gezaaide groenten zichtbaar worden, kan je tussen de rijen hakken of schoffelen. Hakken en schoffelen doe je het best bij zonnig en droog weer. Hak of schoffel op kleigrond vóór de grond volledig opgedroogd is, want droge kleigrond is te hard.

Hoe?

Schoffelen doe je op lichte grond, hakken kan op alle gronden. De schoffel duw je voor je uit, de hak trek je naar je toe.

Planten gieten

Wanneer gieten?

Planten giet je alleen als het echt nodig is. Als je planten elke dag water geeft, worden ze lui en vormen ze geen goede wortels. Vergeet je eens te gieten, dan gaan de planten dood. Je laat de plant dus beter zelf naar water zoeken zodat hij veel wortels aanmaakt. Alleen in een hele droge periode is gieten noodzakelijk. Beslis dus niet te snel om te gieten, maar kijk eerst na hoe vochtig de bodem nog is. Stop hiervoor een spade in de grond en maak een gleuf. Voel met je hand aan de grond op 10 cm diepte. Voelt de grond koel aan, dan is gieten niet nodig. Voel je geen verschil in temperatuur, dan moet je wel gieten.

Hoe gieten?

- Gebruik een gieter met een fijne broes (kop met fijne gaatjes) voor jonge planten. Voor grotere planten mag de broes eraf. Gebruik voor kiemplantjes een plantenspuit.
- Giet de planten bij bewolkt weer en zeker niet in de volle zon. Waterdruppels op bladeren werken namelijk als een loep. Ze versterken de zonnestraling, waardoor de planten kunnen verbranden.
- Gebruik als het kan regenwater om je planten te gieten.
- Het water mag niet te koud zijn. Is het water in je regenton erg koud, vul dan een gieter en laat hem staan tot de zon het water opgewarmd heeft.
- Giet meteen een flinke hoeveelheid in plaats van elke dag een beetje. Dan vormt de plant goede wortels en blijft hij niet afhankelijk van het water dat hij dagelijks krijgt.

KLEINFRUIT

1. Wat is kleinfruit?

Onder kleinfruit verstaan we planten met zachte, eetbare vruchten (bv. frambozen, aardbeien, bosbessen en druiven). Pitfruit (appel en peer) en steenfruit (bv. pruim en kers) bespreken we in deze handleiding niet.

De oogstperiode van de meeste kleinfruitsoorten valt in juli en augustus, dus tijdens de schoolvakantie. Dat beperkt de keuze voor op school aanzienlijk. We bespreken hier een selectie van kleinfruit dat voor of na de zomervakantie rijpt: herfstframbozen, late bramen, crandallbes, rode bosbes, Amerikaanse veenbes, druiven en kiwi. Houd er wel rekening mee dat de weersomstandigheden de oogst kunnen vroegen of verlaten. In de plantenlijsten staan naast deze soorten, nog enkele andere planten met eetbare vruchten.

Kleinfruit is leuk en makkelijk. Je kan kleinfruit natuurlijk ook kweken met de bedoeling een maximale opbrengst te bekomen. Als dat je bedoeling is, raadpleeg dan het boekje 'De ecologische teelt van kleinfruit' van Velt. Er komt namelijk wel wat onderhoud en technische kennis kijken bij een optimale kleinfruitoogst. In deze handleiding kiezen we voor maximaal plezier met een minimale inzet. Alleen snoeien als het echt nodig is, en verder veel plezier beleven aan de bloei en de oogst.

2. Standplaats

Kijk in de bijgevoegde plantenlijsten voor de exacte standplaatskarakteristieken van elke soort.

Licht

De meeste kleinfruitplanten zijn bosrandplanten. Dat betekent dat ze wel wat schaduw verdragen, maar de bessen worden zoeter als ze voldoende zon krijgen. Ze staan dus bij voorkeur in de zon, maar lichte schaduw mag wel. Uitzonderingen hierop zijn de kiwi en de druivelaar: die verkiezen boven alles een plekje in de volle zon.

Vocht

De bodem moet voldoende vocht vasthouden, maar mag niet te nat zijn. Hooggelegen droge gronden en laaggelegen natte gronden zijn af te raden.

Bodem

Bosrandplanten groeien op humusrijke grond met veel ruw organisch materiaal. De meeste kleinfruitsoorten geven de voorkeur aan lichtzure grond. Planten uit de bosbessenfamilie zijn vooral geschikt voor zure heidegrond.

3. Aanleg

Grondbewerking

Bewerk de grond als hij droog is, anders breng je de bodemstructuur schade toe.

- Maak de plaats waar je wil planten grondig onkruidvrij en werk de grond los tot op 40 cm diepte. Dat doe je door te spitten. Bessen blijven jaren op dezelfde plaats staan en wortelen oppervlakkig. Je kan dus na het planten geen bodembewerking meer doen. Daarom moet je de bodem nu diep en ruim loswerken. Reken voor solitaire struiken op 3 m² teeltoppervlak. De bodem moet goed waterdoorlatend zijn. Zware kleigrond kan je mengen met grof zand of lavagruis om de bodem wat lichter te maken.
- Als je de grond losgemaakt hebt, moet je er compost inwerken in een cirkel met een diameter van 1,5 m per plant. Compost zorgt ervoor dat de bodem goed vocht kan vasthouden. Maar let op: gebruik nooit verse stalmest of halfverteerd materiaal, alleen goed verteerde, oude compost. Meng niet meer dan 1/3 compost met 2/3 grond.
- Op een bodem met wateroverlast moet je ervoor zorgen dat het water vlot weg kan. Dat kan door de grond rond de struik te verhogen en/of greppeltjes te maken.

Planten

Plant jonge scheuten met wortels in het najaar (oktober - november). Maak een plantgat dat flink wat groter is dan de omvang van de wortels. Plant de scheut 10 tot 15 cm diep, zodat de vertakking van de struik net onder het grondoppervlak zit. Zo zal de struik meer wortels vormen. Vul het plantgat met aarde en druk de grond goed aan. Je kan een wintermulchlaag aanbrengen na het planten (zie Deel III > De moestuin > 6. Bodemzorg).

4. Onderhoud

Bemesten met compost

Voor solitaire struiken rekenen we 3 m² teeltoppervlak per struik. Geef de helft van de compostbemesting in het vroege voorjaar, als je de wintermulchlaag wegneemt. Geef de andere helft na de vruchtzetting. Spreid de compost uit over de 3 m² teeltoppervlak. Werk de compost niet in, maar laat hem gewoon rond de struik liggen. Bessenstruiken wortelen ondiep, en door te schoffelen of spitten kan je de wortels beschadigen. In de tabel onderaan vind je hoeveel compost je jaarlijks moet toevoegen, afhankelijk van de grondsoort.

Kalibemesting

Bessen hebben heel wat kalium nodig. Een gebrek aan kalium herken je aan geel kleurende bladranden. Door de jaarlijkse compostbemesting, geef je al heel wat kalium. Op zand- en kleigrond is het nodig extra kalium te geven, bv. door houtasse. In de tabel hieronder vind je hoeveel houtasse je jaarlijks moet toevoegen. Dien de helft van de houtasse toe in het vroege voorjaar en geef de andere helft na de bloei.

Jaarlijkse onderhoudsbemesting van bessenstruiken:

Grondsoort	Compost/plant	Houtasse/plant
Zand	3 kg	0,150 kg
Zandleem	6,5 kg	–
Leem	6,5 kg	–
Klei	6 kg	0,085 kg

Bekalken

Meestal is extra bekalking niet nodig. De meeste bessen verdragen een lichtzure grond. Compost heeft zelf een lichte bekalkende werking. De houtasse die je toedient als kaliumbemesting levert meestal de verdere nodige bekalking. Houtasse bevat immers 1/3 calcium. Als een bodemonderzoek uitwijst dat je toch moet bekalken, doe dat dan in het voorjaar. Wees zuinig met bekalking, denk niet dat een schepje meer beter is. Overbekalking kan je niet meer herstellen. Je kan alleen maar wachten tot de natuurlijke verzuring zijn werk gedaan heeft, en dat kan jaren duren. Let op: bekalk **nooit** als je bosbessen of andere Vacciniumsoorten kweekt!

Bodembedekking

Een mulchlaag beschermt tegen nachtvorst, houdt de bodem vochtig en houdt ongewenste kruidgroei in toom. Je kan mulchen met een dunne laag gazonmaaisel, met stro of met gehakseld hout (zie Deel III > De moestuin > 6. Bodemzorg). In het najaar kan je een wintermulchlaag aanbrengen. Eind februari, begin maart neem je deze mulchlaag weg. Zo kan de vroege lentezon de bodem verwarmen. Half mei mag je de bodem weer bedekken met een mulchlaag. Dat doe je om ongewenste kruidgroei op een afstand te houden. Bessenstruiken wortelen ondiep zodat je niet kan schoffelen. Vul de mulchlaag aan naarmate ze verteert. Kruidgroei die toch tevoorschijn komt, wied je met de hand. Je kan de bodem ook bedekken met een groenbemester als klaver. Witte klaver blijft laag en verdraagt intensief maaibeheer. Witte klaver zal zich wel uitzaaien in gazon. Rode klaver wordt hoger, maar verspreidt zich veel minder.

Snoeien

Snoeien doe je om licht en lucht in het binnenste van de struik te brengen. Zo droogt de struik sneller op na een regenbui en vermindert de kans op schimmels. Meer licht zorgt ook voor meer en lekkerdere bessen.

Op de volgende pagina's bespreken we voor enkele soorten in detail waar je op moet letten bij aanleg en onderhoud (voornamelijk snoeien). In de bijgevoegde plantenlijsten vind je informatie over de rassen waaruit je kan kiezen voor deze kleinfruitsoorten.

5. Werkwijze voor de verschillende kleinfruitsoorten

Herfstframbozen

Voor op school zijn herfstframbozen geschikt. Ze bloeien eind juli - begin augustus en de vruchten zijn rijp van eind augustus tot half oktober. Ze dragen vrucht op de scheuten van hetzelfde seizoen. Het stengeldeel dat vrucht gedragen heeft, verdroogt en sterft. Deze stukken snoei je weg.

Steun

Eén framboos in het rond:

- Gebruik een stuk draad van 1,5 m hoog en zet dat in een cirkel met een diameter van 1 m rond de frambozenplant (zie figuur 15). De stengels groeien dwars door de draad waardoor je de draad niet meer ziet.

Frambozen in een rij:

- Maak een steun voor je frambozenplant. Gebruik daarvoor twee palen van 1,5 tot 2 m hoog. Zet de palen op 5 à 6 meter van elkaar en span tussen de palen twee draden: één op 60 cm hoogte en een tweede op 150 cm hoogte (zie figuur 16).
- Plant frambozen in een rij op 50 cm afstand van elkaar. Bind de stengels vast aan de twee draden met soepele ijzerdraad of herbruikbare klemmetjes.

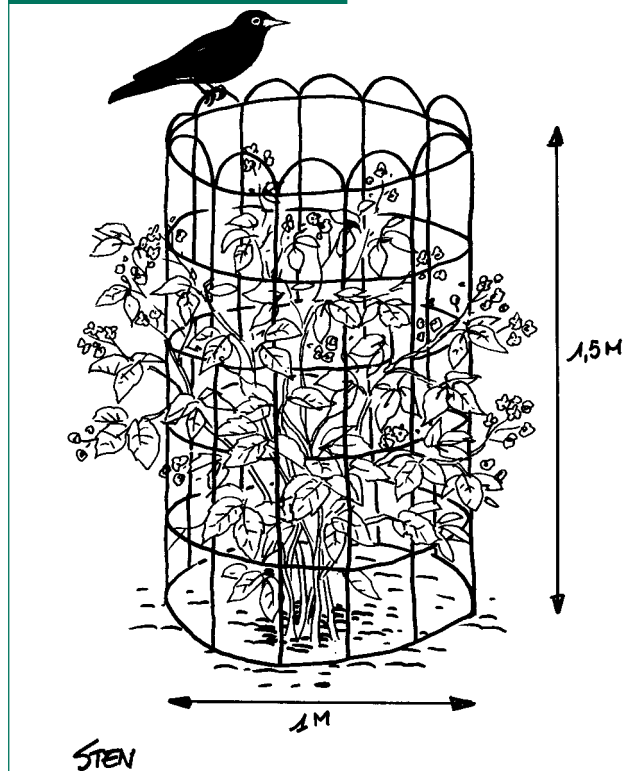
Snoei

Snoei frambozen in de rij in de zomer: verwijder scheuten tot er 10 à 15 per meter overblijven. Snoei in november alles weg tot tegen de grond.

Oogst

Frambozen zijn zacht en kwetsbaar. Stapel er daarom niet teveel op elkaar als je ze plukt. Leg ze in een laag mandje en niet in een hoge emmer. Eet of verwerk frambozen snel na het plukken. Ze zijn hoogstens 2 dagen houdbaar in de koelkast.

FIGUUR 15 : EÉN FRAMBOOS IN HET ROND.

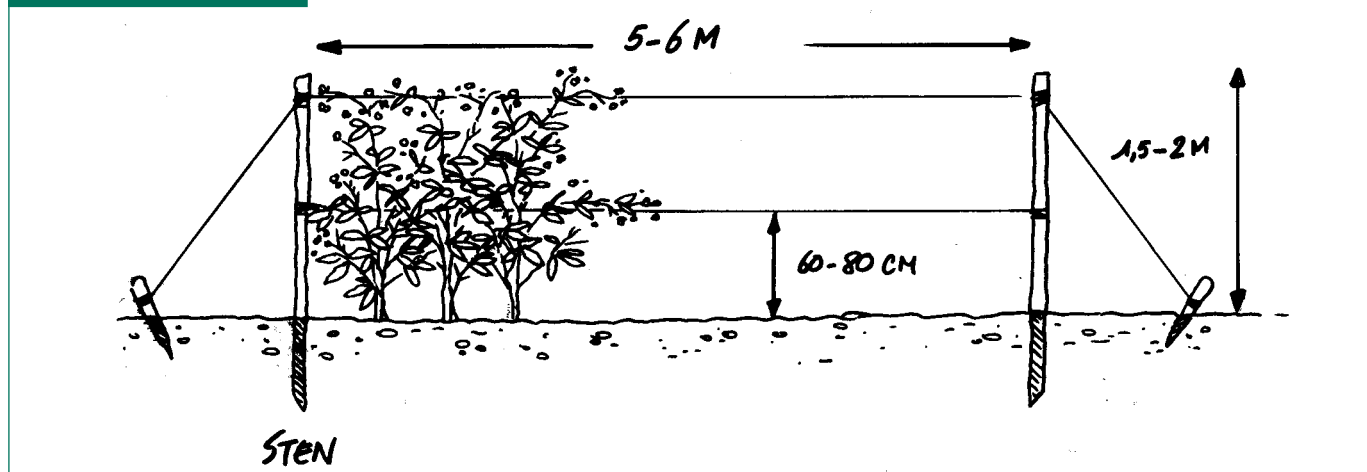
Bramen

Erg geschikt voor de schooltuin zijn late bramen, waarvan je de bessen nog kan plukken van september tot half oktober.

Steun

Maak een steun voor de planten met palen van 2 m hoog. Zet de palen 5 tot 6 m uit elkaar en span er draden tussen op 80, 110, 140 en 180 cm hoogte. Plaats bij sterke groeiers om de 3 tot 5 m een plant in de rij, bij zwakke groeiers om de 2 tot 3 m. Vanaf het tweede jaar na het planten, bind je in het voorjaar de scheuten van het vorige seizoen aan de draden. Doe dat bij voorkeur waaivormig. Bij sterke groeiers houd je 3 tot 4 takken per meter over, bij zwakke groeiers 6 tot 7 scheuten. Knip de aangebonden scheuten 10 cm boven de bovenste draad af. Je kan ook verticale steunen zetten en daar de scheuten aan vastzetten.

FIGUUR 16 : FRAMBOZEN IN EEN RIJ.

Snoei

Bramen dragen vrucht op de scheuten van het vorige seizoen. Bind de hoofdscheuten in het voorjaar op en snoei de zijscheuten tot op twee ogen. Snoei na de oogst alle takken weg die vrucht gedragen hebben.

Oogst

Bramen zijn zacht en kwetsbaar. Eet of verwerk de vruchten zo snel mogelijk. Net als frambozen zijn ze niet goed houdbaar.

Crandallbes

De crandallbesstruik wordt 2,5 m breed en 2,5 m hoog. Zorg dat hij voldoende plaats heeft om uit te groeien. In het vroege voorjaar draagt de crandallbes gele bloemen die sterk en zoet ruiken. De zwarte bessen zijn rijp half september. In de herfst krijgen de bladeren van deze struik prachtige kleuren.

Rode bosbes

Net als andere Vacciniumsoorten, kan je de rode bosbes alleen probleemloos kweken op heidegrond. Hij bloeit in mei en juni, en je kan bessen oogsten vanaf eind augustus. Laat tussen de plantjes in een rij telkens 20 à 30 cm. Rode bosbes wortelt zeer oppervlakkig en wordt niet hoger dan 30 cm. De besjes zijn het lekkerst verwerkt als moes.

Amerikaanse veenbes of cranberry

Cranberry is een moerasplant. Hij bloeit in juli en augustus, en je kan de bessen oogsten in oktober en november. Deze soort hoef je niet met compost te bemesten. Zet de

plantjes op 30 cm van elkaar in een rij. Ze worden ongeveer 15 cm hoog. De bessen zijn vrij groot, tot 2 cm. Ze zijn goed bewaarbaar in de koelkast en worden vooral verwerkt tot moes, jam of sap. Breng elke drie jaar een laagje grof zand aan over de plantjes.

Druiven

Zet een druivelaar op een beschutte plaats die goed opwarmt, bij voorkeur aan een muur die naar het zuiden gericht is. Er zijn nu heel wat soorten beschikbaar die pitloze druiven geven: ideale druiven om rozijntjes van te maken. Het duurt wel enkele jaren voor je druiven kan oogsten.

Aanplant

Je kan een druivelaar met blote wortel kopen of een containerplant. Plant een druivelaar met blote wortel in het voorjaar. Een containerplant kan je in principe het hele jaar door planten. Maak het plantgat flink wat groter dan de wortels. Maak gedraaide wortels eerst los.

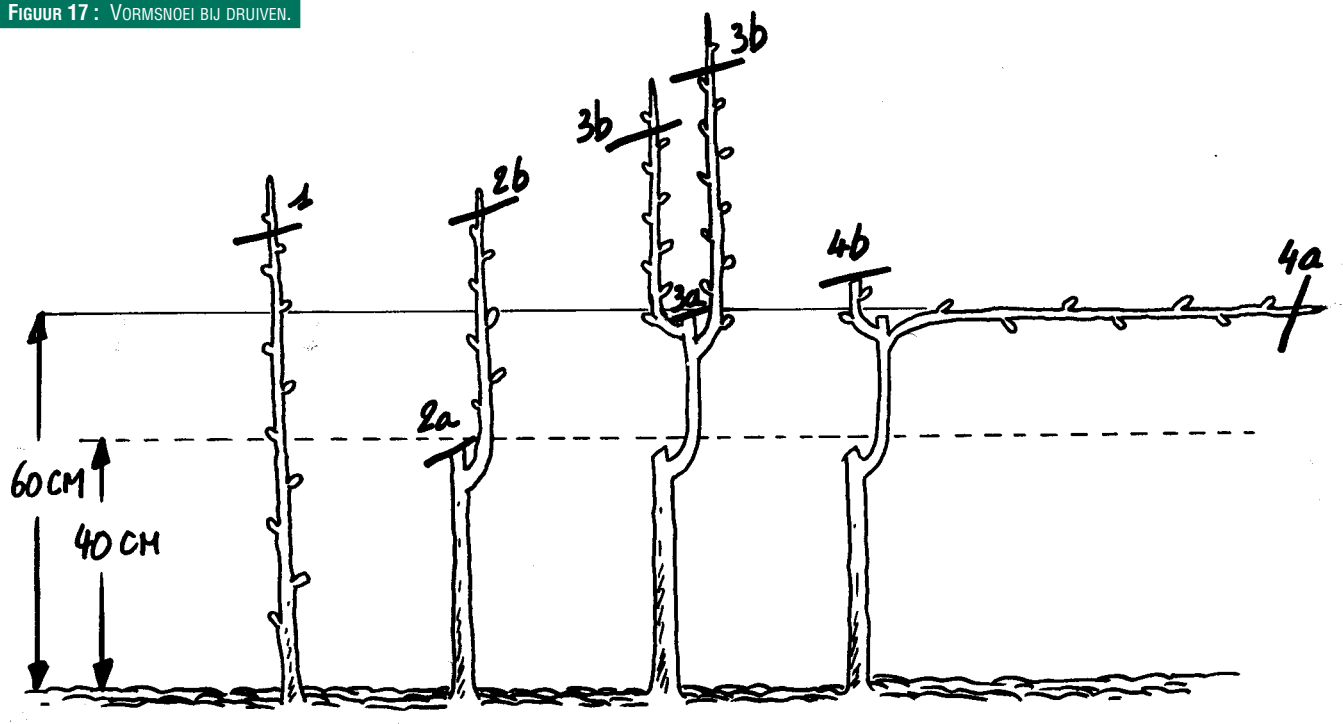
Steun

Zorg voor een verticale klimhulp. Span ook horizontale draden tegen de muur, de eerste op 60 à 70 cm hoogte en vervolgens om de 30 cm. Meestal volstaat het om draden te spannen tot op 2 m hoogte, maar naargelang de muur of pergola die je wil laten begroeien, kan je ook hoger gaan.

Vormsnoei (zie figuur 17)

1. In het jaar dat je de druivelaar plant, kies je de sterkste scheut uit. Die leid je langs een stok omhoog. Knip andere scheuten weg zodra ze 20 cm lang zijn. Eind augustus snoei je de top in (1). Dieven (= okselscheuten) knijp je in op 2 bladeren en je verwijdert alle hechtranken.

FIGUUR 17: VORMSNOEI BIJ DRUIVEN.

- In april van het eerste jaar snoei je de scheut in tot op 40 cm (2a). Uit het bovenste oog groeit de verlengscheut. Andere scheuten snoei je weg. Knijp dieven in en verwijder alle hechtranken. Eind augustus snoei je de top in (2b).
- In april van het tweede jaar snoei je de scheut in tot op 60 cm (3a). De scheuten uit de twee bovenste knoppen laat je staan. Andere scheuten snoei je weg. Eind augustus snoei je de toppen in (3b).
- In februari van het derde jaar snoei je de kortste van de twee scheuten in tot op twee ogen (4b). Deze scheut zal de verlenging vormen. Leid de langste scheut horizontaal langs de eerste draad en snoei hem in tot op 6 of 7 ogen (4a).
- De volgende jaren, telkens in april, snoei je de scheut die omhoog groeit terug tot op 2 ogen. De bovenste scheut laat je staan en die zal de verlenging vormen. Andere scheuten verwijder je. Zo ga je voort tot je aan de volgende draad komt. Ga dan te werk zoals beschreven in punt 4.

Wintersnoei (zie figuur 18)

Voer de wintersnoei bij voorkeur uit in februari of maart. Een voorwaarde is wel dat het niet vriest. Snoei de vruchttakken in tot twee ogen, op 5 mm boven het tweede oog (1). Met dit stompje voorkom je dat het bovenste oog indroogt. De stompjes van vorig jaar kan je nu wegsnoeien (2).

Zomersnoei (zie figuur 18)

In de winter snoeide je de vruchttakken in op 2 ogen. Dat betekent dat je nu 2 uitgegroeide scheuten hebt. Wacht tot de scheuten 15 cm lang zijn, en snoei dan de zwakste scheut weg (1). Maak de overblijvende scheut met een stukje touw aan de steundraden vast. Verder neem je hechtranken (2) en dieven (3) weg.

Oogstsnoei (zie figuur 18)

Ongeveer 14 dagen voor de oogst, knijp je vruchtscheuten in tot op 6 of 7 bladeren boven de tros (4). Neem ook enkele bladeren rond de trossen weg. Zo krijg je lekkerdere druiven.

Trosdunnen

Als je te veel trossen laat hangen, krijg je kleine, zuurdere druiven. Laat per vruchttak de mooiste tros hangen en haal de andere weg, tot je 4 a 5 trossen per m² overhoudt.

Kiwi

Plant kiwi op een beschutte, zonnige plek: bv. een muur op het zuiden. Je hebt stevig steunmateriaal en veel plaats nodig, want kiwi is een snelle groeier. Tijdens de bloei worden de bloemen druk bezocht door insecten.

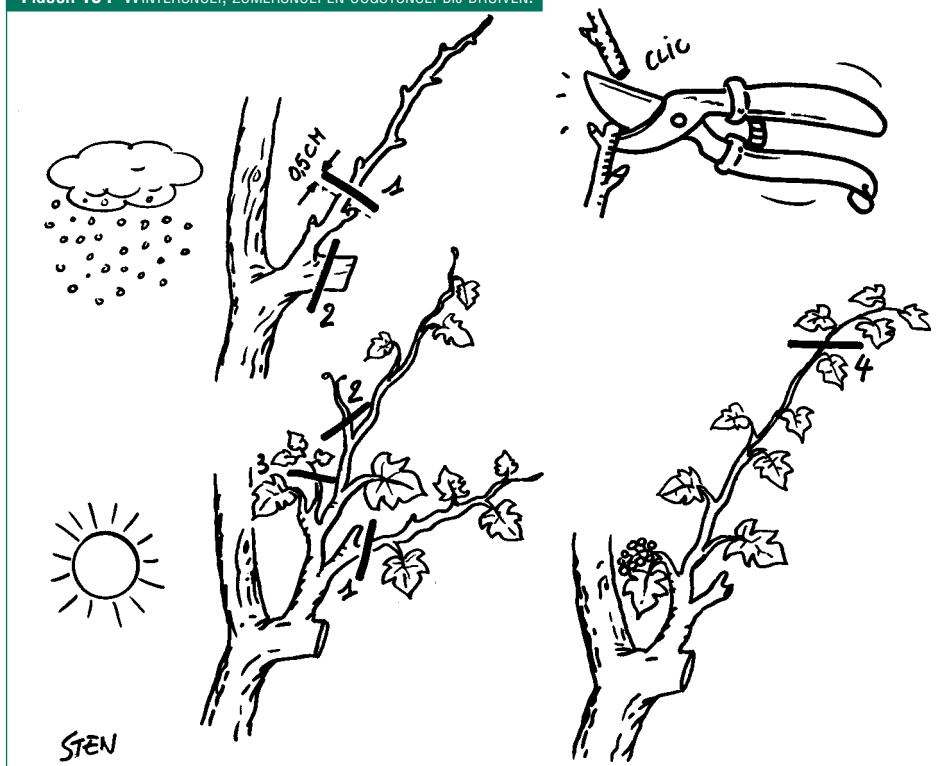
Steun

Plaats stevige leidraden, de eerste op 30 cm hoogte en dan telkens om de 40 cm. Plant kiwi in de vroege lente en zet de plant op ongeveer 30 cm van de muur. Kiwi is tweehuizig. Je hebt minstens twee planten - een mannelijke en een vrouwelijke - nodig om vruchten te krijgen. Kwekers verkopen wel eens vrouwelijke planten waar een mannelijke tak op geënt is. Zo heb je minder aanplantruimte nodig. Er zijn ook enkele eenhuizige rassen. Plaats je meerdere planten, laat dan 5 m tussen de planten. Eén mannelijke plant volstaat voor zo'n zes vrouwelijke planten.

Snoei

Snoeien is niet echt nodig bij kiwi. De vruchten blijven wel iets kleiner als je niet snoeit, maar dat is niet zo erg. In de zomer moet je wel de bladeren rond de vruchten wegneemen. Zo kan er meer zon aan de vruchten en zullen ze lekkerder zijn. Wie een optimale oogst van kiwi wil, kan hiervoor het boek 'De ecologische teelt van kleinfruit' van Velt raadplegen.

FIGUUR 18 : WINTERSNOEI, ZOMERSNOEI EN OOGSTSNOEI BIJ DRUIVEN.

6. Plantenlijsten kleinfruit

Soorten waar je wat tijd en werk moet aan besteden:

	Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Standplaats	Hoogte plant	Breedte plant	Bloei	Oogsttijdstip	Vrucht	Opmerkingen
Ribessoorten	Crandallbes	<i>Ribes odoratum</i>	beschut; vocht-houdende bodem	2,5m	2,5m	voorjaar	half september	grote, zwarte, aromatische bes	mooie herfst-verkleuring
	Herfstframboos Autumn Bliss	<i>Rubus ideaus</i>	zonnig; beschut; vochthoudende bodem, niet op zware kleigrond			eind juli - begin augustus	half augustus - oktober	groot, stevig, donkerrood	stevige plant, weinig steun nodig
Rubussoorten	Terri Louise		zonnig; beschut; vochthoudende bodem, niet op zware kleigrond			eind juli - begin augustus	september	groot, zacht	veel doornen; sterke groeier
	Late bramen Fantasia	<i>Rubus fruticosus</i>	zonnig; beschut; humusrijke en vocht-houdende bodem	zeer sterke groeier		mei - juli	eind juli - eind september	groot, zoet	veel doornen
	Loch Ness		zonnig; beschut; humusrijke en vocht-houdende bodem	sterke, recht op-staande groei		mei - juli	begin augustus - september	groot	gevoelig voor wind
	Triple Crown		zonnig; beschut; humusrijke en vochthoudende bodem	sterke groeier		mei - juli	begin augustus - oktober	groot	
	Rode bosbes, vossebes	<i>Vaccinium vitis-idaea</i>	zonnig; zure en veen-achtige bodem	10 - 30cm		mei - juni	eind augustus - september	rood, friszuur	wintergroen; bodembedekker in zon en halfschaduw
Vacciniumsoorten	Amerikaanse veenbes	<i>Vaccinium macrocarpon</i>	zonnig; zure en veen-achtige bodem; hoge grondwaterstand	10 - 15cm		juli - augustus	oktober - november	donkerrood tot blauwachtig, wrang en zuur (voor verwerking gebruiken)	wintergroen
Druif	Blauwe druiven	<i>Vitis vinifera subsp.</i>	luchtige bodem; zonnig; beschut			juni			
	Boskooops glorie			10 - 15m	3 - 6m		eind september		
	Noir hâtif de Marseille						midden september		
	Sovereign coronation						midden september		pitloos
	Glenora						midden september		pitloos
	Witte druiven	<i>Vitis vinifera subsp.</i>	luchtige bodem; zonnig; beschut			juni			
	Himrot						eind augustus		pitloos, muskaatsmaak
	Chasselas de Fontainebleu						eind september - begin oktober		
Roze druiven	<i>Vitis vinifera subsp.</i>	luchtige bodem; zonnig; beschut			juni				
Chasselas rose						eind september			
Reliance						midden september		pitloos	
Kiwi	Kiwi Vrouwelijke rassen: Abbot, Allison en Bruno Monty, Hayward Eénhuizige rassen: Jenny	<i>Actinidia chinensis</i> Geschikt mannelijk ras voor vrouwelijk ras: Matua Atlas, Tomuri	beschut; zonnig; luchtige, voedselrijke bodem	4 - 8m	2 - 6m	juni	half oktober - half november		klimplant

Soorten waar je (bijna) geen tijd en werk moet aan besteden:

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Standplaats	Hoogte plant	Breedte plant	Bloei	Oogsttijdstip	Vrucht	Opmerkingen
Amerikaans krentenboompje	<i>Amelanchier lamarcki</i>	humusrijke, zure bodem; zonnig tot schaduw	8 - 10m	6m	april	juni	rode tot purpere vrucht; vers of voor geleï en sap	oranje tot rode herfstverkleuring
Beredruif	<i>Arctostaphylos uva-ursi</i>	zure, droge zandleembodem; zonnig tot halfschaduw	0,5m	kruipend	maart - april	juli - september	donkerrode vrucht; vers of gekookt	
Zuurbes	<i>Berberis vulgaris</i>	droge tot matig vochtige bodem; zonnig tot halfschaduw	4m	3m	mei - juni	september - oktober	rode, zure bes voor geleï; groene bes opgelegd als kappertjes	
Japanse sierkwee	<i>Chaenomeles japonica</i>	vochtige, neutraal tot lichtzure bodem, zand of zandleem	1,5m	1,5m				in hagen
Gele kornoelje	<i>Cornus mas</i>	kalkhoudende bodem; zonnig tot halfschaduw; beschut	6m	4m	februari - maart		rode vrucht, wrang en zuur; geschikt als jam, moes, sap	
Hazelaar	<i>Corylus avellana</i>	vochtige, voedselrijke bodem	7 - 15m		februari - april			in bosjes, heggen
Bosaardbei	<i>Fragaria vesca</i>	vochtige, humusrijke, niet zure bodem; zonnig tot halfschaduw	0,2m		april - mei	juni - augustus	kleine, rode, aromatische vruchtjes	worteluitlopers
Duindoorn	<i>Hippophae rhamnoides</i>	kalkhoudende, vocht-houdende zandbodem; zonnig	5m	3m	april - mei	september	geeloranje, ovaal vrucht; geschikt voor jam, geleï, stroop	tweehuizig, je hebt 1 mannelijke plant nodig voor 5 tot 10 vrouwelijke planten
Jeneverbes	<i>Juniperus communis</i>	droge, voedselarme en zure bodem; zonnig	5 tot 8m	afhankelijk van standplaats	mei - juni	tweede herfst na het verschijnen van de kegel	in zuurkool, voor jenever en gin	beschermd plant
Sleedoom	<i>Prunus spinosa</i>	droge, kalkrijke leembodem; zonnig tot halfschaduw	6m	4m	maart - april	augustus - november	blauw, eivormig tot rond; te gebruiken na de eerste vorst	
Hondsroos	<i>Rosa canina</i>	droge tot vochtige, niet zure, humusrijke bodem; zonnig tot halfschaduw	5m	5m	mei - juli	september - november	rode langwerpige bottels	veel worteluitlopers
Egelantier	<i>Rosa rubiginosa</i>	droge, kalkrijke bodem; zonnig	3 tot 4m	4m	juni - augustus	september - november	oranje tot bloedrode, ronde bottels	beschermd plant
Gewone vlier	<i>Sambucus nigra</i>	voedselrijke, waterdoorlatende bodem; zonnig tot halfschaduw	6m	5m	juni	augustus - november	rijpe bessen geschikt voor verwerking	onrijpe bessen zijn giftig

KRUIDEN

1. Wat zijn kruiden?

Het woord 'kruid' heeft twee verschillende betekenissen. In de biologie slaat het woord 'kruid' op niet-verhoute planten; struiken en bomen zijn geen kruiden. Het woord 'kruid' zegt in deze betekenis dus iets over de aard van de plant.

In het dagelijks leven gebruiken mensen het woord 'kruid' om planten aan te duiden die we - in kleine hoeveelheden - in de keuken of voor medicinale doeleinden gebruiken. We kruiden het eten met peper of tijm, we drinken kruidenthee van munt of citroenmelisse,... Soms zeggen we in deze context ook 'kruid' tegen een verhoute plant, zoals laurier, peper en lavendel. Het woord 'kruid' slaat hier dus op het gebruik van de plant.

In de voorgaande teksten hebben we het woord kruid, kruidlaag of kruidachtig altijd gebruikt in de biologische betekenis. In de onderstaande tekst hanteren we de term 'kruiden' in de tweede betekenis, die betrekking heeft op het gebruik van de plant.

2. Kruiden en successie

Kruiden in de geschiedenis

Van oudsher worden kruiden om hun culinaire, medicinale of cosmetische eigenschappen geteeld. De eerste echte kruidentuinen ontstonden bij kloosters en kastelen. De kruiden werden geplant in perceeltjes in fraai ogende patronen, gerangschikt op naam of volgens de kwaan waartegen ze werkzaam zijn. Elke plant kreeg een naamkaartje. In de loop der eeuwen werden onze inheemse kruiden aangevuld met meer exotische planten. Ook vandaag nog worden er zowel privé-tuinen als educatieve kruidentuinen naar dit voorbeeld aangelegd. Ze zijn overzichtelijk en ordelijk, wat de oogst vergemakkelijkt en de leek of beginner voor ernstige vergissingen behoedt. Sommige nuttige kruiden in zo'n tuin zijn immers gevaarlijk of zelfs dodelijk bij overmatig gebruik. Dit soort kruidentuinen zijn arbeidsintensief, net als moestuinen. De plaatsing van de planten gebeurt volgens naam of toepassing, niet volgens standplaats of successiestadium (zie Deel II > 3. Standplaats en 4. Successie). Nochtans verschillen de natuurlijke biotopen van deze nuttige kruiden zeer sterk. Vergelijk maar eens de groeiplaats van gewoon duizendblad met die van grote engelwortel.

Grote engelwortel vraagt een vochtige, voedselrijke bodem, bij voorkeur in halfschaduw en kan wel 2 m hoog worden. Gewoon duizendblad groeit in grasland, in de volle zon en blijft laag. Deze twee planten naast elkaar in stand houden, vraagt heel wat werk. Een klassieke kruidentuin beheren is erg arbeidsintensief: je moet de zwakkere soorten tegen woekeraars beschermen, de 'drinkebroers' op droge bodems gieten,...

Kruiden en groenvormen op school

Kruiden zijn gewone planten, behandel ze dus ook zoals we alle planten in deze handleiding tot nu hebben behandeld. Kijk ook hier naar de eisen die de planten aan de standplaats stellen en houd daar rekening mee. Alleen dan zullen de kruiden goed groeien en vermijd je overbodig werk (beregenen, bemesten,...). Zoals we al eerder uitlegden, bezorg je jezelf veel extra werk als je planten bij elkaar zet die tot verschillende successiestadia behoren. Daarom delen we ook de kruiden in groenvormen, afgeleid van de natuurlijke successiestadia.

Successiestadia in de natuur	Kruiden op school
1. Pionier	Bloemenakker van eenjarige kruiden; kruiden in de moestuin; kruiden in potten
2. Grasland	Zonneboder van kruiden uit grasland; bloemenweide
3. Ruigte	Zonneboder van kruiden uit ruigte; ruigtehoek
4. Struweel en bos	Schaduwboder met kruiden uit bos
5. Mediterrane kruiden	Zonneboder op arme, stenige bodem
We gebruiken het woord boder voor een groenvorm van (meestal) lage planten in de tuin. Een boder is een toepassing van een lage begroeiing in natuurlijke omstandigheden.	

De mediterrane kruiden behandelen we apart. Ze groeien op een arme, stenige bodem in de zon. Dat betekent dus een zonneboder op arme grond of een stapelmuurtje aanleggen. Je kan ze namelijk niet zomaar bij de andere zonneboders zetten, want die hebben een te voedselrijke bodem.

We bespreken nu voor de verschillende groenvormen waar je extra aandacht aan moet besteden als je bij de invulling van de groenvorm ook voor kruiden kiest.

3. Een bloemenakker met eenjarige kruiden

Voor aanleg en onderhoud:
zie ook Deel III > De bloemenakker

Soorten

Eenjarige kruiden kan je aanleggen als een bloemenakker, in de moestuin of als een eenjarige bloemenborder. Denk aan echte kamille, echte kervel en juffertjes-in-'t groen. Het resultaat kan adembenemend mooi zijn. Scholen zonder echte tuin kunnen deze kruiden ook in potten zaaien. Een bloemenakker met eenjarige kruiden moet je in de volle zon aanleggen.

Onderhoud

In de herfst kan je een deel van de zaden oogsten. Bewaar ze droog en koel, de volgende lente kan je ze zaaien. Wat je niet oogstte, kan je voor de winter afmaaaien of je kan de kruiden heel de winter ter plekke laten staan. In het voorjaar verstoor je de bodem (harken) zodat de gevallen zaden opnieuw in de open bodem kunnen kiemen. Tijdens de eerste jaren kan het nodig zijn om bij te zaaien. Je kan bijzaaien met de zaden die je oogstte en bewaarde. Na het opkomen van de zaailingen kan het nodig zijn om selectief te wieden. Zo verwijder je spontane, ongewenste soorten. Echt noodzakelijk is dat meestal niet.

Aandachtspunten

Wanneer je oogst, hangt af van het deel van de plant dat je wil gebruiken (blad, bloem of zaad). Bladeren oogst je voor de bloei (tijdens de bloei verliezen ze vaak veel aroma), bloemen tijdens de bloei en zaad pas als de plant de hele cyclus heeft doorlopen. Als een bloemenakker zichzelf in stand moet houden, laat dan van alle soorten enkele planten zaad vormen, anders verdwijnt de plant uit de akker en moet je bijzaaien.

Plantenlijst

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Mogelijke toepassingen			Opmerkingen
		Keuken	Medicinaal	Cosmetica	
Dille	<i>Anethum graveolens</i>	blad, zaad			
Echte kervel	<i>Anthriscus cerefolium</i>	blad	blad		
Komkommerkruid of bernagie	<i>Borago officinalis</i>	bloem	blad		
Goudsbloem	<i>Calendula officinalis</i>	bloem	bloem	bloem	verzachtend kalmerend, verteringsproblemen
Echte kamille	<i>Matricaria recutita</i>		bloem	bloem	
Koriander	<i>Coriandrum sativum</i>	blad, zaad, bloem			
Komijn	<i>Cuminum cyminum</i>	zaad			
Juffertje-in-'t groen	<i>Nigella damascena</i>	zaad			
Basilicum	<i>Ocimum basilicum</i>	blad			
Majoraan	<i>Origanum majorane</i>	blad	bloem		
Peterselie	<i>Petroselinum sativum</i>	blad	blad		bloedzuiverend
Anijs	<i>Pimpinella anisum</i>	zaad	zaad	zaad	
Zomerbonenkruid	<i>Satureja hortensis</i>	blad			
Fenegriek	<i>Trigonella foenum-graecum</i>	zaad			
Oost-Indische kers	<i>Tropaeolum majus</i>	blad, bloem, onrijp zaad			
Driekleurig viooltje	<i>Viola tricolor</i>	bloem	bloem	bloem	huidzuiverend

4. Een zoneboder van graslandkruiden

Voor aanleg en onderhoud:
zie ook Deel III > Graslandvegetaties > 3. De bloemenweide

Soorten

Kruiden uit een graslandvegetatie kan je gebruiken in een bloemenweide of in een zoneboder met alleen kruiden en geen gras. Kies op een vochtige bodem voor pinksterbloem, adderwortel, smeerwortel en valerian. Op schrale, drogere bodem kan je kiezen voor gewoon duizendblad, agrimonie en sint-janskruid. Ook uitheemse planten die elders in een gelijkaardige biotoop groeien zijn geschikt, zoals rode zonnehoed en bergamot.

Plantenlijst

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Mogelijke toepassingen			Opmerkingen
		Keuken	Medicinaal	Cosmetica	
Droge(re) bodem					
Gewoon duizendblad	<i>Achillea millefolium</i>		blad		
Gewone agrimonie	<i>Agrimonia eupatoria</i>		blad		
Knoflook (bg)	<i>Allium sativum</i>	bol, blad	bol		
Kraailook (bg)	<i>Allium vineale</i>	blad			
Sint-janskruid	<i>Hypericum perforatum</i>		bloem		
Groot kaasjeskruid	<i>Malva sylvestris</i>		blad, bloem		
Middelste teunisbloem*	<i>Oenothera biennis</i>		zaad, blad, stengel		
Wilde marjolein	<i>Origanum vulgare</i>				
Pastinaak*	<i>Pastinaca sativa</i>	wortel			gevaar voor brandwonden bij oogsten
Ijzerhard					
	<i>Verbena officinalis</i>	blad	blad		
Vochthoudende bodem					
Bieslook**	<i>Allium schoeneprasum</i>	blad			
Echte heemst**	<i>Althaea officinalis</i>		wortel	blad	er worden marshmallows van gemaakt
Valkruid					
Pinksterbloem	<i>Cardamine pratensis</i>	blad			
Rode zonnehoed	<i>Echinacea purpurea</i>		bloem		
Moerasspirea	<i>Filipendula ulmaria</i>		blad, bloem		
Hartgespan	<i>Leonurus cardiaca</i>				
Kattenstaart	<i>Lythrum salicaria</i>		blad		
Citroenmelisse**	<i>Melissa officinalis</i>	blad		blad	
Bergamot	<i>Monarda didyma</i>	blad, bloem			
Roomse kervel**	<i>Myrrhis odorata</i>	blad	blad, wortel, bloem		
Adderwortel	<i>Polygonum bistorta</i>		wortel		
Heelblaadjes	<i>Pulicaria dysenterica</i>		blad		
Grote pimpernel	<i>Sanguisorba officinalis</i>		wortel		
Smeerwortel	<i>Symphitum officinale</i>		wortel, blad		niet inwendig gebruiken
Echte valerian	<i>Valeriana officinalis</i>		wortel		

Soorten met * zijn tweejarig en komen meestal voor op meer open, vaak verstoorte bodem.

Soorten met ** kunnen ook in half-schaduw.

bg: bolgewas

Onderhoud

Voor het beheer van een boder volstaat grondig wieden in het voorjaar. Verder kan je op het geschikte tijdstip de kruiden oogsten: je plukt dan de bloemen of bladeren van de kruiden. Ook in een bloemenweide kan je kruiden oogsten. Meestal is het aanbod aan kruiden groter dan de vraag: kruiden gebruik je namelijk meestal in kleine hoeveelheden. Het maaien van je bloemenweide blijft dus nodig, maar je kan het maaieregime aanpassen aan de planten en je gebruik. Maai een bloemenweide met sint-janskruid erin niet half juni als je olie van de bloemetjes wil maken. Sint-janskruid bloeit immers pas de tweede helft van juni.

Aandachtspunten

Planten waarvan je de wortel wil oogsten, zoals echte valerian, ben je uiteraard voorgoed kwijt na de oogst. Laat daarom altijd enkele planten staan. Die kunnen zich dan vermeerderen.

5. Een zoneborder van ruigtekruiden

Soorten

Kruiden die in een ruigte voorkomen, zijn vaak hoog en meestal ook sterke groeiers, zoals grote engelwortel en kattenstaart. Zet ze samen in een border of perk. Ze verdringen de andere kruiden, maar met elkaar kunnen ze de concurrentie wel aan.

Plantenlijst

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Mogelijke toepassingen			Opmerkingen
		Keuken	Medicinaal	Cosmetica	
Grote engelwortel*	<i>Angelica archangelica</i>	stengel			niet inwendig gebr.
Lavas	<i>Levisticum officinale</i>	blad			
Kattenstaart	<i>Lythrum salicaria</i>		blad		
Groene munt	<i>Mentha spicata</i>	blad			
Boerenwormkruid	<i>Tanacetum vulgare</i>				

Soorten met * kunnen ook in half-schaduw.

6. Kruiden in een schaduwborder

Soorten

Planten die van nature groeien in de kruidlaag van een bos, zoals lievevrouwebedstro en maarts viooltje, kan je aanplanten in een schaduwborder. Zo'n border kan in de schaduw van bomen of struiken liggen, maar even goed in de schaduw van een gebouw; op een vochthoudende bodem.

Onderhoud

In de schaduwzones van de schooltuin is er weinig werk. De planten bedekken optimaal de bodem en er is weinig

Plantenlijst

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Mogelijke toepassingen			Opmerkingen
		Keuken	Medicinaal	Cosmetica	
Kale vrouwenmantel	<i>Alchemilla vulgaris (A. glabra)</i>		blad		
Daslook	<i>Allium ursinum</i>	blad			
Wilde akelei	<i>Aquilegia vulgaris</i>		bloem		
Stinkende gouwe	<i>Chelidonium majus</i>		stengel		
Lievevrouwebedstro	<i>Galium odoratum</i>	bloem, blad	blad		
Hondsdrif	<i>Glechoma hederacea</i>				
Stengelloze sleutelbloem	<i>Primula vulgaris</i>				
Speenkruid (bg)	<i>Ranunculus ficaria</i>		knol		
Maarts viooltje	<i>Viola odorata</i>	bloem			

bg: bolgewas

Onderhoud

Het onderhoud is eenvoudig: eenmaal maaien om de drie tot vijf jaar en het maaisel afvoeren.

Aandachtspunten

Voor je een plant maait of oogst, moet je nagaan of er voldoende nakomelingen zijn (jonge planten of gevallen zaad), anders ben je de soort kwijt.

concurrentie van ongewenste soorten. Af en toe een ongewenste zaailing van een boom of struik eruit halen is meestal voldoende.

Aandachtspunten

Zorg ervoor dat je op het juiste moment oogst. Bloemen oogst je tijdens de bloei. Het aroma van bladeren is op zijn best in de lente, net voor de bloei. In een schaduwborder oogst je in de lente, of je nu de bloemen of de blaadjes van je kruiden wil. Als de struiken en bomen in de zomer volop water uit de bodem opzuigen, worden veel schaduwplantjes flets en vergelen ze (sleutelbloem en stinkende gouwe). Soms verdwijnen ze zelfs helemaal (bolgewassen zoals daslook).

7. Mediterrane kruiden

Soorten

Veel geliefde kruiden zijn uitheems en afkomstig van steni-ge bodems in gebieden waar de zomers warmer en droger zijn dan bij ons, bv. lavendel, hysop en rozemarijn. Ze houden niet van veel regen en al helemaal niet van natte voeten. Zorg voor een goed gedraineerde bodem. Dat kan je doen door steenpuin, grind of kiezel aan het plantgat toe te voegen. Veel mediterrane kruiden schitteren in de zon-nerborder, maar zijn niet opgewassen tegen grassen. In hun oorspronkelijke biotoop groeien weinig of geen grassen. Daarom maak je best een aparte border voor deze kruiden.

Onderhoud

Het onderhoud van een beplanting met mediterrane kruiden bestaat vooral uit het wieden van ongewenste planten. De kale plekjes tussen de planten kan je bedekken met wat kiezel, grind of zelfs grotere keien. Dat beperkt de groei van ongewenste soorten, en planten als tijm zullen er gretig overheen groeien. De grotere stenen slaan bovendien tijdens de dag warmte op en geven die 's avonds langzaam terug af. Dat beïnvloedt het microklimaat. Mediterrane planten doen het ook goed in de voegen van stapelmuurtjes.

Plantenlijst

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Mogelijke toepassingen			Opmerkingen
		Keuken	Medicinaal	Cosmetica	
Roomse kamille	<i>Anthemis nobilis</i>		bloem		tegen muggen
Citroenkruid	<i>Artemisia abrotanum</i>				
Dragon	<i>Artemisia dracuncululus</i>	blad			
Saffraancrocus (bg)	<i>Crocus sativus</i>	meeldraden	blad		
Venkel	<i>Foeniculum officinalis</i>	blad, knol	zaad		
Hysop	<i>Hyssopus officinalis</i>	blad, bloem	blad, bloem		
Lavendel	<i>Lavandula angustifolia</i>	bloem	bloem	bloem (lavendelwater maken)	
Wild kattenkruid	<i>Lavandula officinalis</i>	bloem	bloem	bloem	
Rozemarijn	<i>Nepeta cataria</i>	blad			
Echte salie	<i>Rosmarinus officinalis</i>	blad	blad	blad	
Scharlei	<i>Salvia officinalis</i>	blad	blad		
Zeepkruid	<i>Salvia sclarea (var. turkestanica)</i>	blad, bloem			
Winterbonenkruid	<i>Saponaria officinalis</i>		wortel	blad	
Hemelsleutel	<i>Satureja montana</i>	blad			
Gewone tijm	<i>Sedum telephium</i>				
	<i>Thymus vulgaris</i>	blad, bloem	blad, bloem		

bg: bolgewas

Aandachtspunten

Mediterrane kruiden groeien in onze streken sneller omdat ze op een rijke bodem groeien en omdat het hier minder droog en heet is. Ze zijn daardoor ook vlugger oud en uitgeput. Na enkele jaren moet je ze vervangen. Een drastische oogst van lavendel, hysop of rozemarijn kan je vergelijken met een verjongingssnoei. Het kan de levensduur van dat soort planten verlengen.

De concurrentie die de mediterrane kruiden ondervinden van spontane plantengroei is groot. Verwijder daarom paardenbloemen tussen kruiptijm of kweekgras tussen lavendel.

8. Kruiden gebruiken

Veel soorten komen voor meerdere toepassingen in aanmerking. Medicinaal gebruik gaat van thee opschenken tot het maken van aftreksels, zalven, oliën en tincturen (sterk aftreksel in alcohol of ether). Heel wat bereidingen zijn enkel haalbaar voor specialisten. Informeer je altijd grondig over het gebruik en de bereiding van kruiden in gespecialiseerde lectuur. Als leek beperk je je het best tot eenvoudige preparaten voor uitwendig gebruik of eenvoudige thees en aftreksels. Er zijn voldoende bereidingen, zowel culinaire als cosmetische en zelfs geneeskundige, die je samen met kinderen kan maken.

In de keuken:

- gekoelde citroenmelisse thee voor op warme zomerdagen
- muntthee (*Mentha spicata*)
- gesuikerde maartse viooltjes voor op een zelfgebakken cake
- een spaghettischotel met tijm en marjolein

Medicinaal:

- goudsbloemzalf werkt voedend voor een ruwe en droge huid
- stinkende gouwe waarvan je het oranje plantensap kan gebruiken om bovenhuidse wratten te ‘verbranden’, waardoor ze verschrompelen en uiteindelijk verdwijnen
- valkruid, gekend omwille van zijn genezende eigenschappen voor gekneusde lichaamsdelen

Cosmetisch:

- een aftreksel van rozemarijn als oogbadje

‘Wilde’ planten als kruiden

Kruiden kan je in de schooltuin op verschillende plaatsen aanplanten. Maar kruiden komen vaak ook spontaan voor in de omgeving van je school. Je vindt madeliefjes en paardenbloemen in het grasveldje, gewoon duizendblad in de straatberm, varkensgras op een aarden, kaal gelopen weggetje aan de achterkant van één of ander gebouw,... Enkele voorbeelden van planten die vaak spontaan in de tuin voorkomen en die je in de keuken kan gebruiken en/of die geneeskrachtig zijn: paardenbloem, varkensgras, heermoes, brandnetel, hondsdrif, klein hoefblad, kleine en grote weegbree. We bespreken hier niet hoe je ze kan telen, maar je vindt ze makkelijk op een wandeling.

BIJLAGEN

BIJLAGEN

Bijlage 1: Giftige planten

Giftige planten kunnen voor kleine en grote ongelukken zorgen. Het is belangrijk dat kinderen leren omgaan met planten. Planten die je niet kent, daar eet je niet van. Giftige planten zijn dan ook vooral gevaarlijk voor jonge kinderen.

Wat betekent 'giftig'? Iets is giftig als het schadelijke gevolgen heeft bij inname of aanraking. Of iets giftig is, hangt ook af van de dosis. Vanaf een bepaalde dosis is alles giftig. Giftigheid is dus een relatief begrip. In het dagelijks taalgebruik zeggen we dat iets giftig is als inname van een kleine hoeveelheid schadelijke gevolgen heeft.

Giftigheid is iets dat je moet nuanceren en relativiseren. Dat is het duidelijkst bij moestuinplanten. Zo is een eetbare plant niet altijd volledig eetbaar. De grens tussen eetbaar en niet eetbaar is niet altijd even duidelijk.

- Veel planten uit de nachtschadefamilie (Solanaceae) zijn in meer of mindere mate giftig. Van tomaat, paprika, aubergine en aardappel eet je alleen die plantendelen waarvoor we ze kweken. De rest is giftig. Ook groene aardappelen mag je nooit eten.

- Sommige mensen zijn gevoelig aan contact met pastinaak. Ze krijgen daar brandwonden van, net zoals bij reuzenberenklauw. Het verschil is dat iedereen brandwonden krijgt van reuzenberenklauw, maar slechts sommige mensen van pastinaak.
- Planten uit de vlinderbloemenfamilie (Fabaceae) zoals erwten en bonen zijn ook in meer of mindere mate giftig. Rauwe bonen mag je zeker niet eten, maar gekookte dan weer wel.

Planten waarvan de besjes giftig zijn, zijn het gevaarlijkst. De kans dat een kind besjes in de mond stopt, is veel groter dan dat het zomaar bladeren of wortels eet.

Op de website van het rode kruis (www.redcross.be > Tips > Voorkomen van ongevallen met giftige tuin- en kamerplanten) vind je lijsten met zeer giftige en giftige tuinplanten, giftige kamerplanten en de vergiftigingsverschijnselen. In de tabel geven we een overzicht van de belangrijkste heel giftige tuinplanten.

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Familie	Bloeiperiode	Giftigheid
Blauwe monnikskap	<i>Aconitum napellus</i>	Ranonkelfamilie Ranunculaceae	augustus	alle delen bij inname, alle delen bij aanraking
Gevlekte aronskelk	<i>Arum autumnale</i>	Aronskelfamilie Araceae	april - mei	alle delen bij inname (enkele bessen kunnen voor een kind al dodelijk zijn), alle delen bij aanraking
Wolfskers	<i>Atropa belladonna</i>	Nachtschadefamilie Solanaceae	juni - augustus	alle delen bij inname (vooral de bessen: 3 - 4 bessen kunnen voor kinderen dodelijk zijn)
Palmboompje	<i>Buxus sempervirens</i>	Palmboompjesfamilie Buxaceae		alle delen bij inname, sap bij aanraking
Herfsttijloos	<i>Colchicum autumnale</i>	Leliefamilie Liliaceae	augustus - november	alle delen bij inname
Lelietje-der-dalen (meiklokje)	<i>Convallaria majalis</i>	Leliefamilie Liliaceae	mei - juni	alle delen bij inname (ook het water in de vaas waarin meiklokjes staan)
Peperboompje	<i>Daphne mezereum</i>	Peperboompjesfamilie Thymalaeaceae	maart - april	alle delen bij inname (vooral de bessen: een tiental bessen kan dodelijk zijn), sap van de bast bij aanraking
Doornappel	<i>Datura stramonium</i>	Nachtschadefamilie Solanaceae	juni - september	alle delen bij inname (zaden zijn zeer gevaarlijk: 15 zaadjes kunnen voor een kind dodelijk zijn)
Vingerhoedskruid	<i>Digitalis purpurea</i>	Helmkruidfamilie Scrophulariaceae	mei - oktober	alle delen bij inname (vooral bladeren en zaden)
Kardinaalsmuts	<i>Eunonymus</i>	Kardinaalsmutsfamilie Celastraceae	mei	zaad, blad, bast bij inname
Zevenboom	<i>Juniperus sabina</i>	Cipresfamilie Cupressaceae	maart - mei	alle delen bij inname
Goudenregen	<i>Laburnum anagyroides</i>	Vlinderbloemenfamilie Fabaceae	mei - juni	alle delen bij inname (vooral wortels, bast en zaad: 8 zaden kunnen reeds dodelijk zijn)
Oleander	<i>Nerium oleander</i>	Maagdenpalmfamilie Apocynaceae	juli - augustus	alle delen bij inname (één blad kan voor een kind dodelijk zijn)
Papaver (slaapbol, maankop, blauw-maanzaad, klaproos)	<i>Papaver sp.</i>	Papaverfamilie Papaveraceae	juni - augustus	alle delen bij inname
Wonderboom	<i>Ricinus communis</i>	Wolfsmelkfamilie Euphorbiaceae	april - mei	alle delen bij inname (vooral wortels en zaad: 1 tot 3 gekauwde zaden kunnen voor een kind dodelijk zijn)
Taxus (Venijnboom)	<i>Taxus baccata</i>	Taxusfamilie Taxaceae	maart - april	blad, schors, zaad bij inname (enkele bessen zijn voor een kind levensgevaarlijk), sap van de bast bij aanraking
Thuja (Levensboom)	<i>Thuja occidentalis</i> en <i>Thuja orientalis</i>	Cipresfamilie Cupressaceae	maart - mei	alle delen bij inname (vooral de bladeren)

Bijlage 2: Aanvullende literatuur

- Groenbeheer, een verhaal met toekomst.
Hermy M., Schauvliege M., Tijskens G., 2005, Velt i.s.m. Afdeling Bos & Groen
(www.velt.be)
- De Ecologische Siertuin.
Rigaux en Van Cauteren, Velt, 2001, ISBN 90-800626-3-4
(www.velt.be)
- Handboek Ecologisch Tuinieren.
Velt, 2002, ISBN 90-800626-4-2
(www.velt.be)
- Ecologische Teelt van Kleinfruit.
Velt, 2000, ISBN 90-800626-2-6
(www.velt.be)
- Biologische appels en peren: Teeltmaatregelen voor kwaliteitsfruit.
Bloksma J., Jansonius P., Zanen M. *et al.*, 2004, Louis Bolk Instituut
(www.louisbolk.nl)
- Een educatief reservaat: een natuur(lijk) laboratorium.
WWF-Belgium, 1999
(www.wwf.be)

